مهراڻ

١٩٨٧/١ع

جامع مسجد، خدا آباد، دادو

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو/حيدرآباد سنڌ

بسم الله الرحمن الرحيم

1400
20.6.87
LIBRARY
Institute of Sindology
University of Sind Jamshoro Sind

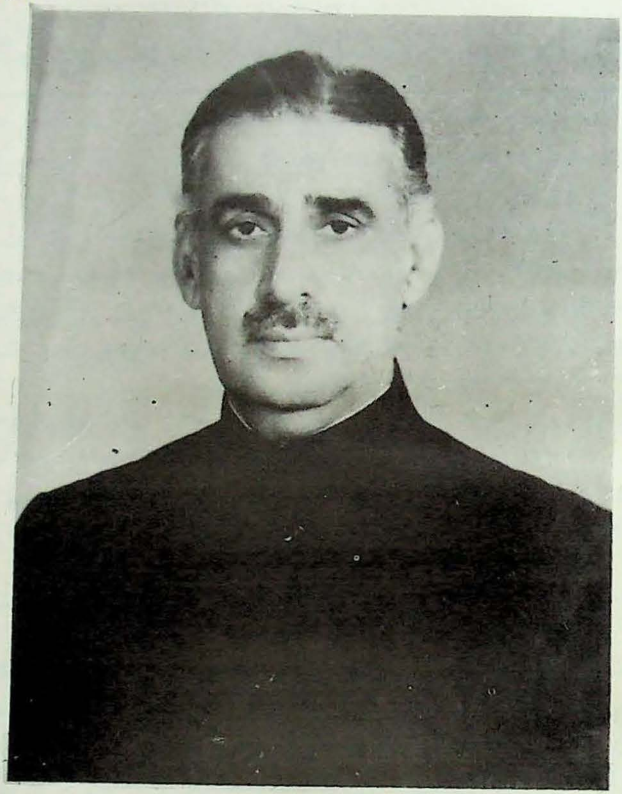

جناب سيد غوث علي شاهہ صاحب

وزير اعليٰ سنڌ.

جنهن صاحب جي ذاتي توجهہ ۽ دلچسپيءَ سان سنڌي ادب ۽ ثقافت جي ترقيءَ کي خصوصي فروغ حاصل ٿيو آهي. سنڌي ادبي بورڊ جي سالانہ گرانٽ (٢٢ لک) ۾ ٻن لکن جو تازو واڌارو شاهہ صاحب جي علم پروري ۽ ادب نوازيءَ جو هڪ وڏيک خوشگوار مثال آهي.

"هسٽري آن ٽومب اسٽونس" جي تقريب رونمائي

سنڌي ادبي بورڊ طرفان جناب علي احمد بروهيءَ جي ڇپايل انگريزي تحقيقي ڪتاب History on Tombstones: Sind and Balochistan جي رونمائي جي تقريب، گذريل ٢٣- اپريل ١٩٨٧ع تي ڪراچيءَ جي هڪ هوٽل ۾ منعقد ٿي، جنهن جو اهتمام سنڌ سرڪار جي تعليم ۽ ثقافت کاتي ڪيو هو. ان باوقار تقريب ۾ سنڌ جي علم دوست وزيراعليٰ جناب سيد غوث علي شاهه صاحب، ڪتاب جي رونمائي ڪئي. جلسي ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرمن، ميمبر صاحبن، اعليٰ سرڪاري عملدارن، ڪراچي ۽ حيدرآباد جي اديبن، شاعرن، پنجاب ۽ بلوچستان مان آيل محققن جناب ڊاڪٽر محمدرفيق مغل ۽ جناب عطا شاد پڻ شرڪت ڪئي. ان جي ڪاروائي جناب عبدالحميد آخوند نهايت دلنشين پيرايي ۾ هلائي.

رونمائي جي تقريب کي خطاب ڪندي جناب سيد غوث علي شاهه، وزيراعليٰ سنڌ فرمايو ته "نئين ڪنهن جي تاريخ ۾ سنڌ سدائين اهم ڪردار ادا ڪيو آهي. سنڌ کي مضبوط ۽ خوشحال ٿيڻ گهرجي، جيئن پاڪستان مضبوط ۽ خوشحال ٿئي. سڪندراعظم به سنڌ ۾ آيو هو ۽ محمد بن قاسم اسلام ۽ محبت جو پيغام کڻي سنڌ ۾ آيو. قرآن پاڪ جو پهريون ترجمو سنڌي زبان ۾ ٿيو. تاريخ هتي ئي جنم ورتو ۽ پاڪستان جي قيام ۾ به سنڌ مکيه ڪردار ادا ڪيو."

وزيراعليٰ صاحب فرمايو ته "مان ليکڪن جو گهڻو احترام ڪريان ٿو، ڇو جو ليکڪ ئي عوامي راءِ ٺاهيندڙ آهن. آهي ڪيلائي تورڻي روئاري سگهن ٿا."

وڏي وزير صاحب نشي جي لعنت ۽ معاشري جي بڇڙاين جو ذڪر ڪندي چيو ته نئين نسل کي صحيح راهه تان هٽائڻ جي ڪوشش ڪئي پئي وڃي. هن صاحب ليکڪن کي مخاطب ٿيندي چيو ته حڪومت سان گڏ اوهان جو به فرض آهي ته بڇڙاين کي ختم ڪرڻ لاءِ ڪوششون ڪريو. هن افسوس ڏيکاريو ته ليکڪ هيل تائين ان ڏس ۾ خاموش رهيا آهن ته ڇا ٿيو آهي ۽ ڇا ٿي رهيو آهي.

ان موقعي تي ڪتاب جي مصنف جناب علي احمد بروهي، وزير اعليٰ جي ڏيان تي هيءَ ڳالهه آندي ته ڪراچيءَ کان جهرڪ تائين تاريخي اعتبار کان ٣٠ کان ٤٠ نهايت اهم قبرستان آهن، جن جي حفاظت جي ضرورت آهي. هن صاحب مثال ڏنو ته چوکنڊي جي قبرستان مان اُڪريل نقش ۽ تصويرن سان سينگاريل سيرون ڪيترا ئي سٽرنديءَ وارا ماڻهو شايد پنهنجن بنگلن جي زينت ۾ اضافي ڪرڻ لاءِ کڻي ويا آهن، جنهنڪري اهي قبرستان "لٽيا" پيا وڃن! بروهي صاحب تجويز ڏني ته انهن تاريخي هنڌن جي حفاظت لاءِ صوبائي حڪومت جي ضابطي هيٺ هڪ کاتو هئڻ گهرجي.

هن صاحب، ڪتاب لکڻ بابت ڪيل جاکوڙ جو تفصيلي ذڪر ڪيو ۽ ٻڌايو تہ هي ڪتاب ١٩٥٧ع کان ١٩٧٧ع تائين سنڌ ۽ بلوچستان جي ڊورانهن هنڌن ڏانهن بار بار ڏکين ۽ اٿانگين مسافرين جو نتيجو آهي. هن صاحب ٻڌايو تہ "ڪتاب جو لاڳاپو انهن آڪريل ۽ سينگاريل سِرن سان آهي، جن تي مٿان جي يادگار طور محنت ڪئي ويئي. انهن قبرن کي سنڌ ۾ چوکنڊي جون قبرون ۽ بلوچستان ۾ رومي ۽ گنبد سڏيو وڃي ٿو. هي ڪتاب ان خيال کان لکيو ويو آهي، تہ پنهنجي وقت جي جنگجو قبيلن جون اهي قبرون وڏيڪ ڏيان لهڻ ٿيون. اهي قبرون اسان کي قبيلن جي اصليت بابت گهڻو ڪجهہ ٻڌائين ٿيون. ان کان سواءِ انهن قبرن مان قبيلن جي رسمن ۽ رواجن بابت معلومات ملي ٿي. دراصل اهي قبرون تاريخ جا ماخذ آهن، جن جي حفاظت جي بي حد ضرورت آهي."

آثار قديمہ جي ڄاڻ، مشهور ماهر ۽ ڊائريڪٽر آرڪيالاجي، ناردرن سرڪل، لاهور، جناب ڊاڪٽر محمد رفيق مغل، ڪتاب جي مواد گڏ ڪرڻ لاءِ جناب علي احمد بروهي جي ڪوشن ۽ ان جي ڏنل سمجهاڻين جي بيحد تعريف ڪئي ۽ ٻڌايو تہ بروهي صاحب جا ويچار ۽ رايا انهن سڀني مصنفن جي راين کان معياري ۽ مٿانهان آهن، جيڪي هن کان اڳ اسان جي اڳو آيل آهن. ڊاڪٽر مغل صاحب چيو تہ اهي قبرون ڄڻ آرٽ جون کُليل گئلريون آهن، جن ڏانهن بروهي صاحب محققن جو ڌيان ڇڪايو آهي. هن صاحب پنهنجي عالمانہ راءِ ڏيندي چيو تہ هي ڪتاب نهايت قيمتي آهي، جنهن کي سنڌي ادبي بورڊ نهايت خوبصورتي سان ڇپايو آهي.

بلوچستان جي اطلاعات کاتي جي سيڪريٽري ۽ برک اديب جناب عطا شاد بہ بروهي صاحب جي تحقيق جي تعريف ڪئي ۽ موضوع جي اهميت تي ڳالهايو.

آخر ۾ بورڊ جي چيئرمن، علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب مهمانن جي شڪر ادائي ڪئي، ۽ بورڊ جي هڪ فاضل ميمبر جناب قاضي محمد اعظم صاحب سنڌ جي وزير اعليٰ کي بورڊ پاران ڇپايل مختلف موضوعن تي ڏهن ڪتابن جو تحفو پيش ڪيو.

ان خوشگوار تقريب ۾ سنڌ جي وزيراعليٰ، سنڌ جي اديبن جي ڀلائيءَ لاءِ "چيف منسٽر ويلفيئر فنڊ فار رائيٽرس" قائم ڪرڻ جو اعلان ڪيو ۽ ٻڌايو تہ ابتدائي طور ان لاءِ هڪ لک رپيا منظور ڪيا وڃن ٿا. هن صاحب سرنديءَ وارن ماڻهن کي، ان مقصد لاءِ هٿ ونڊائڻ جي بہ اپيل ڪئي.

وزير اعليٰ صاحب چيو تہ فنڊ جي انتظامي ڪميٽيءَ جو سربراه سنڌ اسيمبليءَ جو اسپيڪر هوندو، جڏهن تہ ٻہ قومي اسيمبلي ميمبر، ٻہ سنڌ اسيمبلي ميمبر، ٻہ ليکڪ ۽ سنڌ جو ڊائريڪٽر ڪلچر ان جا ميمبر هوندا.

هن صاحب اعلان ڪيو تہ سنڌ جي ٻن بيمار اديبن جناب رشيد ڀٽي ۽ طارق عالم ابڙي جو سرڪاري خرچ تي علاج ڪرايو ويندو.

وڏي وزير صاحب، سنڌي ادبي بورڊ جي ڪارڪردگيءَ کي ساراهيو ۽ تجويز ڏني تہ نظريہ پاڪستان کي اڳتي وڌائيندڙ نوجوان ليکڪن کي همتايو وڃي. هن صاحب چيو تہ بورڊ آزاد آهي ۽ ان کي هڪ وڏو ادارو بڻجڻ گهرجي.

سنڌي ادبي بورڊ جي جديد آفسيٽ پرنٽنگ پريس ۽ فوٽو ٽائيپ سيٽنگ سسٽم جي افتتاحي تقريب

سنڌي ادبي بورڊ طرفان نصب ڪيل جديد آٽوميٽڪ آفسيٽ پرنٽنگ پريس ۽ سنڌي زبان ۾ پهريون ڀيرو ڪمپيوٽرائيزڊ ڪمپوزنگ مشين، ”فوٽو ٽائيپ سيٽنگ سسٽم فار ڪمپوزنگ سنڌي / انگريزي“ جي افتتاحي تقريب ٣٠- اپريل ١٩٨٤ع تي بورڊ جي ڄامشوري آفيس ۾ منعقد ٿي، جنهن جي صدارت سنڌ جي وزيراعليٰ جناب سيد غوث علي شاهه صاحب ڪئي. ان موقعي تي بورڊ ۾ عبادت جي سهوليت لاءِ تعمير ڪرايل مسجد شريف ۾ وزيراعليٰ صاحب مغرب جي نماز ادا ڪرڻ فرمائي.

وزيراعليٰ سنڌ جي بورڊ ۾ پهچڻ تي بورڊ جي چيئرمن، فاضل ميمبر صاحبن، سيڪريٽري ۽ معززين گرمجوشيءَ سان استقبال ڪيو. ان کان پوءِ صاحب موصوف، بورڊ جي جديد آٽوميٽڪ آفسيٽ پرنٽنگ پريس جو رسمي افتتاح ڪرڻ فرمايو. ان موقعي تي هُن صاحب، جڳ مشهور عالم مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رح جي مشهور تصنيف ”تفسير هاشمي“ جي شروعاتي ڇپائي جي ابتدا، مشين جو بٽڻ دٻائي ڪئي. ان موقعي تي صاحب موصوف جديد مشينري جا مختلف شعبا گهُمي ڏٺا ۽ تفصيلي معائنو ڪيو. بعد ۾ وزيراعليٰ، سنڌي زبان ۾ پهريون ڀيرو قائم ڪيل فوٽو ٽائيپ سيٽنگ سسٽم فار ڪمپوزنگ سنڌي / انگريزي جو معائنو ڪيو ۽ ان ۾ گهري دلچسپي ورتي، ۽ بورڊ جي ورتل هن غيرمعمولي ڪاوش تي مسرت جو اظهار ڪيو.

تقريب جو آغاز تلاوت ڪلام پاڪ سان ٿيو، جا حاجي عنايت الله زنگيجي ڪئي، ۽ ڪاروائي بورڊ جي سيڪريٽري جناب محمد حسين ترڪ هلائي.

بورڊ جي چيئرمن علامه غلام مصطفيٰ قاسمي، وڏي وزير صاحب ۽ معزز مهمانن جي آجيان ڪندي پنهنجي خطاب ۾ سنڌ جي علمي خدمتن جو تذڪرو ڪيو ۽ ٻڌايو تہ بورڊ جي ڪارڪردگيءَ کي علمي حلقن ۾ وڏي قدرشناسي حاصل آهي. هن صاحب ان سلسلي ۾ پنهنجي مشرق وسطيٰ ۽ هندستان جي علمي مرڪزن جي دورن جا مثال ڏنا ۽ ٻڌايو تہ بورڊ جو، خاص ڪري اسلامي دنيا جي ملڪن ۾ وڏو مان ۽ مرتبو آهي.

قاسمي صاحب، وڏي وزير صاحب کي ٻڌايو تہ اڳي اسان جي بورڊ کي گرانٽ گهٽ ملندي هئي، پر توهان جي اياسڪاريءَ ۾ وڌائي وئي آهي. ”اها اسان جي خوش بختي آهي، جو قدرت اسان کي علمي وزيراعليٰ عطا ڪيو آهي، پاڻ اديب ۽ عالم آهن. پاڻ وقتاً فوقتاً مون سان جيڪي علمي ڳالهيون ڪيون آهن، تن تي مان حيران ۽ خوش آهيان. اسان جا حاڪم اهڙا هُجڻ گهرجن.“ قاسمي صاحب واضح ڪيو تہ اها محض وزيراعليٰ سنڌ جي علم پروري ئي آهي، جو بورڊ جي گرانٽ بتدريج ٥ لکن مان وڌي ٢٢ لک ٿي آهي.

هن صاحب ان ضرورت تي زور ڏنو تہ بورڊ کي مالي سهوليت لاءِ ان جي گرانٽ اڃا بہ وڌائي وڃي، جو تہ ملندڙ پئسو سنڌ ۽ پاڪستان تي خرچ ٿيندو.

قاسمي صاحب، بورڊ جي تازه ڪارڪردگيءَ جو مجمل جائزو پيش ڪندي ٻڌايو ته بورڊ جي ڪتابن جو هڪ نئون بڪ شاپ حيدرآباد ۾ قائم ڪيو ويو آهي؛ پُراڻي ليٿو پريس ڄامشوري ۾ آندي وئي آهي؛ نئين آفسيٽ پريس لڳائي وئي آهي؛ ڪمپوزنگ جي سهولت لاءِ جديد ڪمپيوٽر مشين نصب ڪئي وئي آهي.

هن صاحب تقاضا ڪئي ته جڳهه ۽ مشينن جي ضرورت لاءِ فنڊن جي ضرورت آهي ۽ مسجد تي اڀل خرچ جي سلسلي ۾ خاص گرانٽ ڏني وڃي. نئين آفسيٽ پريس لاءِ ١٨ لک روپيا ڏنا وڃن ۽ سنڌ جي اسلامي ثقافتي ورثي جي اشاعتي اسڪيم لاءِ پڻ مالي مدد ڪئي وڃي، جنهن تي ڪم ڪرڻ لاءِ ڊاڪٽر بلوچ صاحب ۽ مون متعدد ڪتاب چونڊيا آهن.

بعد ۾ جناب سيد غوث علي شاهه صاحب پنهنجي خطاب ۾ فرمايو ته خوشيءَ جي ڳالهه آهي، جو سنڌي ادبي بورڊ ۾ اشاعت جو نئون نظام آفسيٽ جي شڪل ۾ آيو آهي. اها سنڌ جي ماڻهن سان گڏ سنڌي ادبي بورڊ ۽ پوري پاڪستان جي عزت آهي.

صاحب موصوف فرمايو ته جڏهن ١٩٨١ع ڌاري آءٌ سنڌ جو وزير تعليم و ثقافت بڻيس ته ڏٺم ته اهو بورڊ ٥ لکن تي هلي رهيو هو، مون ان کي درجي بدرجي ٢٢ لکن تائين پهچايو. هن صاحب بورڊ کي مشورو ڏنو ته ڪم جي رفتار کي تيز ڪيو وڃي ۽ انشاالله بورڊ جي مالي امداد جي رفتار ۾ پڻ واڌارو آندو ويندو.

هن صاحب خوشيءَ جو اظهار ڪيو ته بورڊ ۾ جديد فوٽو ٽائيپ سيٽنگ سسٽم ۽ آفيسٽ مشينري جي تنصيب کان پوءِ اديبن ۽ شاعرن لاءِ ڇپائي جون شڪايتون دُور ٿينديون.

صاحب موصوف فرمايو ته وزيراعظم جي پنج نڪاتي پروگرام تي عمل ڪندي اسان جي سنڌ صوبي خوب پيشرفت ڪئي آهي ۽ انشاالله "علم جي روشني" ڦهلائڻ ۾ اسان جو صوبو ڪافي فعال ثابت ٿيندو ۽ ان طرح سنڌي ادبي بورڊ پنهنجو ڪردار بخوبي ادا ڪندو.

وزيراعليٰ صاحب، ان موقعي تي، سنڌي ادبي بورڊ جي سالانه گرانٽ ۾ ٻن لکن روپين جي اضافي جو اعلان ڪيو، جيڪا گرانٽ اڳ ٢٢ لک هئي.

وڏي وزير صاحب چيو ته تازو اسان چيف منسٽر ويلفيئر فنڊ فار رائيٽرس قائم ڪيو آهي، جيڪو سنڌ جي اديبن جي فلاح ۽ بهبود طرف هڪ خاص قدم آهي. هن صاحب واضح ڪيو ته اسان جو مقصد آهي ته ان مان اديب جي ضمير کي اجاگر ڪجي، ۽ نه ان جي ضمير کي خريد ڪجي. هن صاحب لکندڙن کي مشورو ڏنو ته نظريه پاڪستان جي حفاظت لاءِ پنهنجون قلمي ڪاوشون وقف ڪن ۽ مختلف صوبن درميان قومي يڪجهتي ۽ يگانگت وڌائڻ لاءِ پنهنجو ڪردار ادا ڪن. هن صاحب ياد ڏياريو ته لکندڙ "ڳنڍڻ" جا پرچارڪ هوندا آهن، آهي "چِنڻ" سُور نه سگهيا آهن. انهن کي گهرجي ته اهي صوبن کي ڳنڍڻ طرف توجهه ڪن ۽ ان عمل کي جاري رکن.

ان کان پوءِ وزيراعليٰ صاحب، بورڊ طرفان تعمير ڪرايل مسجد شريف ۾ مغرب جي نماز ادا ڪئي، جيڪا تازو جڙي راس ٿي هئي.

سنڌي ٻوليءَ ادب جو محسنِ اعظم

شمس العلماء مرزا قليچ بيگ رح

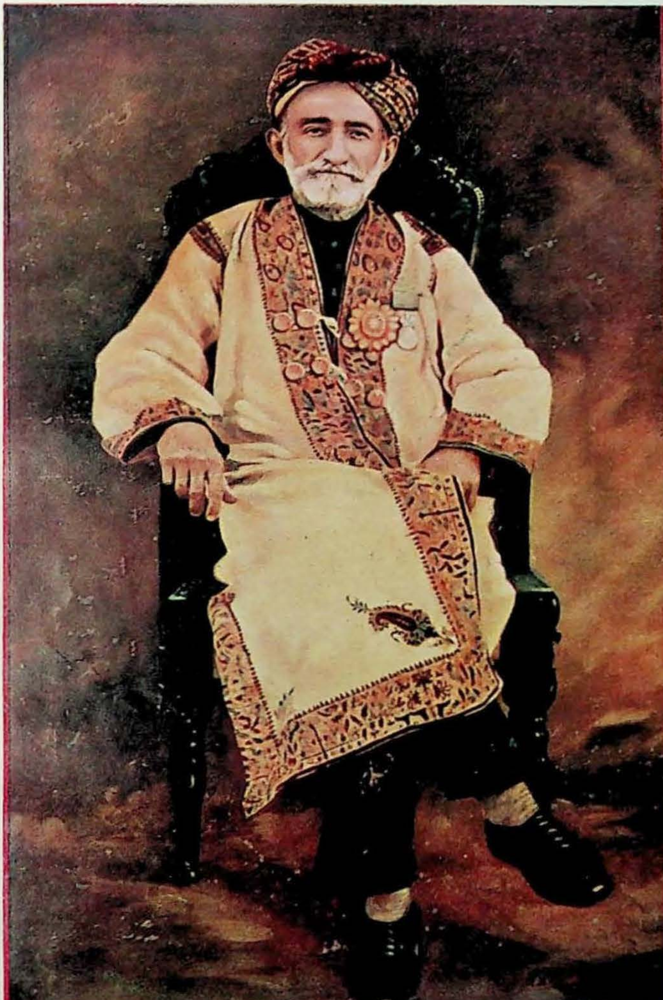

(قليچ سنگت حيدرآباد، مرزا صاحب جي ياد ۾ ١٢ - ١٣ مارچ ١٩٨٧ع تي عظيم الشان "قليچ انٽرنيشنل ڪانفرنس" منعقد ڪئي).

- خاص مضمون ص ١٠٩ پڙهندا -

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو سه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ٣٦] [نمبر ١

جنوري، فيبروري ۽ مارچ

١٩٨٧ع

•

نگران

علامه غلام مصطفيٰ قاسمي

ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو

معمور يوسفاڻي

•

ايڊيٽر

نفيس احمد شيخ

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو/حيدرآباد سنڌ

مـهـراڻ

سنڌي ادبي بورڊ

اسٽيشن روڊ، ڄامشورو، سنڌ

The "MEHRAN", Quarterly
Vol: 36, No: 1, 1987.
[Established in 1955]

- An age old leading journal of scholarship in Sindhi language, acknowledged in all literary circles of Pakistan.
- Published by SINDHI ADABI BOARD for the development and promotion of Sindhi language and literature.
- Contemporary Creative literature, History, Civilization, Lexicography, Education, Music, Folklore, Archaeology and General Culture of Sind are the main topics of material usually published in this periodical.
- Besides translations of world literature are also presented.
- All correspondence about publication be addressed to:
  Nafees Ahmad Shaikh
  Editor 'Mehran', Quarterly,
  Sindhi Adabi Board,
  @ Jamshoro, Via: Hyderabad, Sind, Pakistan.
  Tel: (0221) 71176
- Can be had from:
  Manager Book stall
  Sindhi Adabi Board, Tilak Incline, Hyderabad, Sind.
  Tel: (0221) 24264

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

خريداريءَ لاءِ خط و ڪتابت

مئنيجر بوڪ اسٽال

سنڌي ادبي بورڊ، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد (فون: ٢٤٢٦٤)

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

ساليانو چندو: ٧٥-٠٠ رپيا   في ڪاپي: ٢٠-٠٠ رپيا

Printed & Published by Mr. Ghulam Rabbani A. Agro
at the Sindhi Adabi Board's Printing Press, Hyderabad Sind.

فهرست

شاعريءَ جو ڀاڱو

مخدوم "طالب المولیٰ"	١١	نثار بزمي	٣٠
تنوير عباسي	١٤	مهر پروين	"
امداد حسيني	"	ادل سومرو	٣١
نياز همايوني	١٥	اياز گل	"
عنايت بلوچ	"	ذوالفقار سيال	"
سليم ڳاڙهوي	١٦	پُشپا ولڀ	٣٢
مظفرحسين "جوش"	١٩	بشير احمد "شاد"	"
شبير "هاتف"	٢٠	ثاقب آريسر	٣٣
استاد بخاري	"	گل پرڙو	"
آصف مصرالي	٢١	اسد جمال پلي	٣٤
نوازعلي "شوق"	"	مير غلام حسين چانڊيو	"
عبدالقيوم "صائب"	٢٢	مقصود گل	٣٥
محسن ڪڪڙائي	٢٣	محمد شريف "طالب"	"
انور هالائي	"	مختيار گهمرو	٣٦
نور شاهين	٢٤	داغ ٽکڙائي	"
تاج بلوچ	٢٥	نظير ٽکڙائي	٣٧
ولي محمد "وفا"	"	اليس هالائي	"
احمدخان "مدهوش"	٢٦	مخدوم جميل الزمان	٣٨
ڊاڪٽر ذرمحمد پٺاڻ	٢٧	محمد عثمان ميمڻ	"
ج. ع. منگهاڻي	"	پريتم "پياسي"	٣٩
رحيم بخش "قمر"	٢٨	عاصي هڪڙو	"
"وفا" ناٿنشاهي	"	فقير لياقت جوڻيجو	"
مير محمد پيرزادو	٢٩	فضل احمد بچائي	٤٠
		نانڪ	"

مقالا

١- حضرت شاھ عبداللطيف جي سوانح بابت ويچار	- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	٤١
٢- جنيدِ وقت حضرت مولانا هاليجوي رح	- علامه غلام مصطفيٰ قاسمي	٥٣
٣- هالن جا مخدوم صاحب ۽ پٺاڻي رح	- مخدوم محمدزمان "طالب المولىٰ"	٦٣
٤- شاھ لطيف: عزم ۽ استقلال جو داعي ۽ پيغام پهچائيندڙ	- ڊاڪٽر غلام علي الانا	٦٩
٥- سنڌ جا تاريخي ۽ سياسي خط	- سيد حسام الدين راشدي مترجم: غلام محمد لاکو	٨٠
٦- هالاڻيءَ جو جنگي معرڪو	- ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي	٩١
٧- استاد ۽ شاگرد جا آداب (مخدوم جعفر بوبڪائي جي نظر ۾)	- عبدالرسول قادري بلوچ	١٠١
٨- شاھ جي رسالي جو پهريون محقق: مرزا قليچ بيگ	- الياس عشقي	١٠٩
٩- پروفيسر اڪرم انصاري - سُرت ۽ ساڃاھ جو صاحب	- ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي	١١٧

ڪهاڻيون

١- چيتو ڏهين ڏينهن تي	- نجم عباسي	١٢٥
٢- آڙاھ	- رزاق مهر	١٢٩
٣- گذريل وقت جو گهاءُ	- غلام رسول ڪلهوڙو	١٣٦
٤- ڏي وٺ	- انيس انصاري	١٤٢
٥- عيد	- ناشناس	١٤٧
٦- سمر هائوس	- جوهان بورجين مترجم: انيس انصاري	١٥١
٧- رفتارِ ادب	(نون ڪتابن تي تبصرا)	١٥٦

قرآن ڪريم جون مقدس آيتون ۽ نبي ڪريم جون حديثون توهان جي ديني معلومات ۾ اضافي ۽ تبليغ لاءِ شايع ڪيون وڃن ٿيون. انهن جو احترام توهان جو فرض آهي. ان ڪري جن صفحن تي اهي آيتون هجن، تن کي صحيح اسلامي طريقي مطابق بيحرمتي کان محفوظ رکيو وڃي.

ويا سي وينجهار، هيرو لال ونڌين جي
(لطيف)

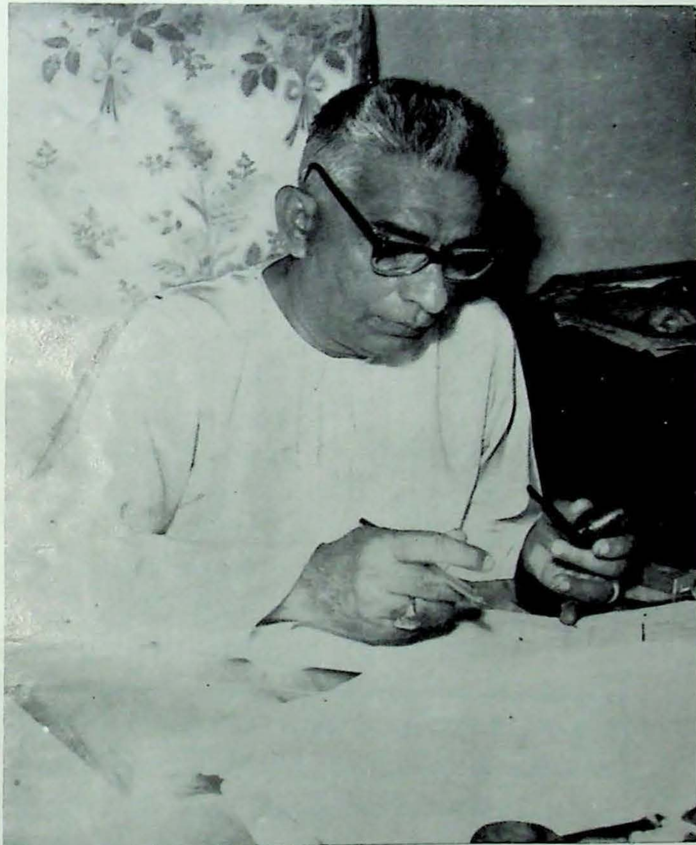

سنڌ جو بي مثل صاحبِ قلم

پير علي محمد راشدي

ولادت:
۵ - آگسٽ ۱۹۰۵ع

وفات:
۱۴ - مارچ ۱۹۸۷ع

بسم الله الرحمٰن الرحيم

گـــذارش

(ايڊيٽوريل)

پير علي محمد راشدي جو انتقال پُرملال

سنڌي ٻوليءَ جي بي مثل ويڄهار پير علي محمد شاهه راشدي ١٤- مارچ ١٩٨٧ع تي ڪراچيءَ ۾ وفات ڪئي. انالله وانااليه راجعون.

سنڌي ادب ۾ ”اهي ڏينهن اهي شينهن“ جهڙي ڪلاسيڪي تصنيف جي خالق پير صاحب ٻولي، ادب، صحافت ۽ سياست جي ميدانن ۾ جيڪي لشان ڇڏيا آهن، سي لافاني آهن. پير صاحب مرحوم سنڌي صحافت جي بنيادي معمارن مان هو ۽ سنڌي ادب کي ترقي وٺائڻ وارين ڪوششن ۾ ٻهرينءَ صف جي ممتاز عالمن مان هو. سياست ته پيرصاحب جي سڃاڻ هئي ۽ تحريڪ آزاديءَ جي ممتاز ڪارڪنن ۾ سندس شمار هو. قيام پاڪستان جي جدوجهد ۾ سندس خدمتن کي هڪ قدر لائق مقام حاصل آهي. پيرصاحب جي سياسي، صحافتي، علمي ۽ ادبي خدمتن جو سلسلو ايڏو ته وسيع آهي، جو ان کي ڪنهن ضخيم ڪتاب وسيلي ئي اجاگر ڪري سگهجي ٿو، پر سنڌي ٻوليءَ جي بي مثل اهل قلم جي حيثيت ۾ سندس ڪتاب ”اهي ڏينهن اهي شينهن“ کي سنڌي ادب ۾ هڪ جاودان مقام حاصل آهي ۽ رهندو. پيرصاحب مرحوم جو اهو ڪتاب، ٽن ڀاڱن ۾ سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيو ۽ جيستائين سنڌي ٻولي قائم آهي، پيرصاحب جي ان تصنيف جي حوالي سان سندس نالو چمڪندو رهندو.

پير علي محمد شاهه راشدي ٥- آگسٽ ١٩٠٥ع تي، لاڙڪاڻي ضلعي جي بهمڻ ڳوٺ ۾ جنم ورتو. سنڌ جو قابلِ فخر مورخ ۽ عالم مرحوم پير حسام الدين راشدي، سندس ننڍو ڀاءُ هو. سندن خاندان جو سلسلو حضرت سيد محمد راشد رح سان ملي ٿو. سندن ڏاڏو سيد پير شاهه راشدي، سنڌ جو هڪ وڏيءَ حشمت ۽ ڏيا وارو بزرگ هو، جنهن جي زيرسايه، ٻنهي ڀائرن جي تربيت ۽ پرورش ٿي. ننڍي هوندي، تعليم پنهنجي گهر ۾ ئي حاصل ڪيائين، ڪنهن به اسڪول يا ڪاليج ۾ پڙهائيءَ جو مرحلو پيدا نه ٿيو. پنهنجي غير معمولي ذهانت سان پيرصاحب، مختصر تعليم وسيلي اهو ڪجهه حاصل ڪري ورتو، جيڪو يونيورسٽين جي اعليٰ تعليم جي حاصلات کان پوءِ مس ميسر ٿي سگهندو آهي.

ابتدائي عمر ۾ ئي صحافت سان دلچسپي پيدا ٿيس ۽ ڪاغذ، قلم ۽ ڪتاب کي زندگيءَ جو مقصد بنايائين. اوائل ۾ ”الراشد“ نالي اخبار جاري ڪيائين ۽ بعد ۾ سکر مان ”سند زميندار“ ۽ ”ستارهٔ سند“ نالي مشهور زماني اخبارن جو ايڊيٽر رهيو. اڳتي هلي ڪراچيءَ ۾ ”قرباني“ اخبار جو ايڊيٽر بنيو ۽ هڪ مرحلي تي ”مسلم وائس“ نالي پنهنجي انگريزي اخبار ڪڍيائين. ١٩٤٩ع کان ١٩٥٢ع تائين مشهور انگريزي اخبار ”سند آبزرور“ جو ايڊيٽر ٿيو. صحافت ۾ پيرصاحب ايڏو ته بلند مقام حاصل ڪيو، جو پاڪستان نيوز پيپرس ايڊيٽرس سوسائٽي جو صدر منتخب ٿيو ۽ انڊيا-پاڪستان جائنٽ ايڊيٽرس ڪميٽيءَ جو صدر بنيو. لياقت نهرو معاهدي جي موقعي تي، پيرصاحب جي ئي سربراهيءَ ۾ صحافين جو وفد هندستان ويو هو. مرحوم، ١٩٥٣ع ۾ سند اسيمبليءَ جو ميمبر چونڊيو ۽ مرحوم عبدالستار پيرزاده جي ڪابينه ۾ روينيو وزير مقرر ٿيو. ١٩٥٤ع ۾ خانبهادر کهڙي جي ڪابينه ۾ نائب وزيراعليٰ ۽ وزير روينيو ۽ صحت جي حيثيت سان شامل رهيو. آگسٽ ١٩٥٥ع ۾ چوڌري محمدعلي جي ڪابينه ۾ پاڪستان جو اطلاعات ۽ نشريات جو مرڪزي وزير مقرر ٿيو، جتان ١٩٥٦ع ۾ چندريگر سان گڏ استعفا ڏنائين. ١٩٥٧ع ۾ پيرصاحب کي فلپائين ۾ سفير مقرر ڪري موڪليو ويو، جتي ١٩٦١ع تائين خدمتون انجام ڏنائين. حڪومت فلپائين، پيرصاحب کي پاڪ-فلپائين تعلقات جي سلسلي ۾ اعليٰ خدمتون سرانجام ڏيڻ ڪري پنهنجي ملڪ جو اعليٰ سول اعزاز ڏنو. ١٩٦١ع ۾ چين ۾ پاڪستان جو سفير مقرر ٿيو، جتي ١٩٦٣ع تائين عمديون خدمتون بجا آندائين. ان دوران پاڪ-چين سرحدي معاهدي کي عملي شڪل ڏيڻ لاءِ نمايان ڪوششون ڪيائين. ١٩٧٢ع کان ١٩٧٧ع تائين وفاقي وزارت اطلاعات و نشريات ۾ مشير جي عهدي تي رهيو. مرحوم پيرصاحب ١٩٦٣ع کان وٺي روزاني جنگ ۾ مڪتوب مشرق بعيد جي عنوان سان هفتيوار ڪالم شروع ڪيو ۽ بعد ۾ مشرق و مغرب جي عنوان سان آخر وقت تائين تسلسل سان ڪالم لکندو رهيو. سندس ڪجهه ڪالمن جو مجموعو ”رودادِ چمن“ نالي سان شايع ٿيو.

مرحوم پير علي محمد شاهه راشدي هڪ بي‌مثل صاحبِ قلم، هڪ ممتاز سياستدان، هڪ ڪامياب سفارتڪار، هڪ صلاحيتمند صحافي جي حيثيت ۾ پرنور زندگي بسر ڪئي ۽ بذات خود صحيح معنيٰ ۾ تاريخ جو هڪ دؤر هو، جنهن جي پڄاڻي ١٤- مارچ ١٩٨٧ع تي ڪراچيءَ ۾ ٿي. سندس مطالع نهايت وسيع هو ۽ دنيا جهان جي سيني علمن ۽ فنن جو مجموعو هو. مرحوم پنهنجي ذات ۾ هڪ مڪمل ادارو هو، جنهن جي پايه جا انسان صدين کان پوءِ پيدا ٿيندا آهن. سند ۽ پاڪستان جي سياسي تاريخ جا هزارين دفتر، سندس دل تي نقش هئا ۽ پاڻ پنهنجي ڪالمن وسيلي ان کي اجاگر ڪندو رهندو هو. پيرصاحب هڪ بي‌انتها ذهين انسان جي حيثيت ۾ پنهنجو مثال پاڻ هو، جهڙس انسان، سندس پنهنجن لفظن ۾ ”قدرت جي ڪارخاني مان روز روز پيدا ڪونه ٿيندا آهن.“

سنڌي ٻولي ۽ ادب جي حوالي سان، پيرصاحب جي لازوال تصنيف ”اهي ڏينهن اهي شينهن“ سندس ڀرپور سڃاڻ آهي، جنهن وسيلي پيرصاحب جو نالو لافاني چمڪ رکي ٿو. هڪ اهڙي چمڪ، جنهن تي ڪڏهن به ڪا ڪَٽ چڙهي نٿي سگهي. سنڌي ٻوليءَ جي حوالي سان، پير علي محمد راشدي، سدا حيات آهي ۽ جاودان رهندو.

بنده کي فخر حاصل آهي، جو پيرصاحب مرحوم کي مون سان ڏاڍي اڪير هوندي هئي. سندس شفقتن ۽ محبتن، پنهنجائپ ۽ ڪريمي جا ڪي ٿي ويندڙ سلسلا بنده جي دل تي نقش آهن. ١٩٧٦ع ۾ بنده کي ساڻس نيازمنديءَ جو شرف حاصل ٿيو ۽ مهرباني ڪري مون کي پنهنجي شفقت ۽ پاڇهه ۾ ورتائين. منهنجي دل نوازي سندس خاص شعار رهيو، ان ڪري ڪڏهن به ڪانئس مايوسي نه ٿي. ”اهي ڏينهن اهي شينهن“ جهڙي لافاني ڪتاب جو پهريون ڀاڱو ١٩٦٦ع ۾ شايع ٿيو هو، ۽ ان کان پوءِ پيرصاحب وڏيڪ لکڻ لاءِ آمادگي نٿي ڏيکاري. منهنجي خواهش تي، چوڏهن ورهين جي وٿيءَ کان پوءِ، پيرصاحب دوباره قلم کي جُنبش ۾ آندو ۽ ان جو ٻيو ڀاڱو لکي ورتو، جيڪو بورڊ طرفان منهنجي نگرانيءَ ۾ شايع ٿيو ۽ ان طرح بعد ۾ ٽيون ڀاڱو به لکجي مڪمل ٿيو. منهنجي خوشنصيبي آهي، جو پيرصاحب جهڙو، پنهنجي دَور جو ”بي مثال صاحبِ قلم“، منهنجي ناچيز علمي صلاحيت جو وڏو مداح رهيو ۽ مذڪوره تحرير هيٺ ڪتاب جو ڪوبه حصو تيستائين بورڊ کي ڇپائيءَ لاءِ نه موڪليندو هو، جيستائين مون کي پڙهائي، ان بابت اطمينان جي راءِ حاصل نه ڪندو هو. اها ڳالهه مون لاءِ بجا طور فخر ۽ عزت جو باعث آهي. ٽئي ڀاڱي جي مهاڳ ۾ بنده جي محنتن لاءِ جيڪو تحسين جو اظهار ڪيو اٿس، اهو سندس دل نوازيءَ جو چٽو دليل آهي.

بهرحال، پيرصاحب جي لاتعداد ۽ گوناگون خوبين ۽ صلاحيتن جو ڪنهن مختصر تحرير ۾ احاطو نٿو ڪري سگهجي، ان لاءِ دفتر درڪار آهن.

پير علي محمد شاهه راشدي صاحب جي انتقال پُرملال جي موقعي تي ادارهٔ مهراڻ، مرحوم جي بيگم، محترمه ممتاز راشدي، ڀاءُ اياز راشدي، پُٽن حسين شاهه، عادل ۽ ٻين سان دلي ڏک جو اظهار ڪندي مرحوم جي مغفرت لاءِ دعاگو آهي. رب ڪريم ٻنهي کي صبر جميل عطا فرمائي. آمين.

— نفيس احمد شيخ

سرورق

جامع مسجد خدا آباد، دادو

نامور ڪلهوڙي حڪمران، ميان يار محمد خان، دادو ضلعي ۾ "خدا آباد" مرڪز جو بنياد رکيو ۽ جيئن خاندان ترقي ڪندو ويو، تيئن مرڪز جي رونق، آرائش ۽ حسن ۾ به اضافو ٿيندو رهيو. ميان غلام شاهه جي دور تائين خدا آباد جي عظمت ۾ ڪوبه فرق نه آيو. عبدالنبيءَ جڏهن مير عبدالله خان ٽالپر ۽ مير فتح خان ٽالپر کي قتل ڪرايو، تڏهن ٽالپرن انتقام جي جوش ۾ اچي خدا آباد تي حملو ڪيو. هنن شهر کي لٽيو ۽ جاين کي باهه ڏئي ڇڏي. اهڙيءَ طرح ١٧٨١ع ۾ خدا آباد جو شهر تباهه ٿي ويو.

هينئر خدا آباد ۾ فقط ٻه جايون بچيل آهن: هڪڙي جامع مسجد ۽ ٻيو ميان يار محمد خان جو مقبرو.

جامع مسجد اڄ به موجود آهي، جيتوڻيڪ پوڻا ٻه سؤ سال گذري چڪا آهن. باغ علي خائف، "نامهٔ نغز" ۾ لکيو آهي ته "جڏهن هيءَ مسجد جوڙي ويئي، ته منجهس نقاشيءَ جو ڪم نهايت عمدو ڪيو ويو. قبو ايترو بلند نهرايو ويو، جو آسمان سان وڃي مليو. چنساليءَ جي ڪم ۾ شنگرف گهڻو استعمال ڪيو ويو. هن کي بيت المقدس ته نٿو چئي سگهجي، پر آتي هر وقت ذڪر ٿيندو رهي ٿو. نحو ۽ صرف جا استاد، عربيءَ جي تعليم ۽ تدريس ۾ مشغول آهن. صحيح بخاري پڙهائي وڃي ٿي. حافظ قرآن جي تلاوت ڪندا رهن ٿا، ۽ ذاڪر تسبيح ۾ مصروف آهن."

هينري ڪوزنس جي بيان مطابق "هيءَ مسجد ميان يار محمد خان ڪلهوڙي ٺهرائي هئي. هن جا ٻه حصا هئا: هڪڙو اسي فوٽ ڊگهو ۽ ايڪيهه فوٽ ويڪرو، ۽ ٻيو اسي فوٽ ڊگهو ۽ پنجويهه فوٽ ويڪرو. اڳاڻي چوٽيهه فوٽ هئي. ٻاهرئين دروازي تي، ٻنهي پاسن ڪاشيءَ جو نهايت دلاويز ڪم ٿيل هو. چنساليءَ جي ڪم ۾ هن ڪان اڳ تڪلف ۽ بناوت ڪان ڪم ورتو ويندو هو: ميان صاحب انهيءَ پراڻي طريقي کي ترڪ ڪري نئون طريقو اختيار ڪيو ۽ مسجد ۾ جيترو به ڪاشيءَ جو ڪم ڪرايو، ان جي اصليت جي شان کي قائم رکيو."

تاريخ ڪلهوڙا، حصہ ٢ (ص ٩٢٣-٩٢٤)

[سلائيڊ: بشڪريه شاهنواز بابر سومرو، سنڌ هسٽاريڪل اينڊ ڪلچرل سوسائٽي، ٽنڊو آدم.]

"جو ڪلام مستقبل تي روشني وجهندڙ ۽ ترقيءَ لاءِ ايندڙ نسل کي آڀاريندڙ آهي، صرف اهوئي ڪلام قائم رهندو ۽ جٽاءُ ڪندو، باقي پيو سڀ بيسود هئڻ سبب ميٽجي ويندو."

—علامہ آءِ. آءِ. قاضي

شاعريءَ جو پاڳو

"... هڪ ڳالهه هيءَ بہ تہ صاف آهي تہ جيڪڏهن اسان وٽ پنهنجي دور
جو نئون زنده ادب نہ هوندو، تہ اسين پنهنجي ماضيءَ جي ادب کان
ڇڄي ويندا سون. جيستائين اسين ادب جي اوسر جو هيءُ سلسلو قائم نہ
رکنداسين، تيستائين اسان جي ماضيءَ جو ادب بہ اسان کان جيئن پوءِ تيئن
هٽندو ۽ پري ٿيندو ويندو، تان جو آهو اسان لاءِ اجنبي ٿي ويندو—
جيئن ڪنهن ٻيءَ ڌارينءَ قوم جو ادب؛ ڇو تہ اسان جي زبان بدلجندي
رهي ٿي، ۽ اسان جي رهڻيءَ ڪهڻيءَ جو نمونو، اسان جي ماحول ۽ بدلجندڙ
مادي حالتن جي اثر ۽ دٻاءَ سبب، هر وقت ۽ هر طرح بدلجندو رهي ٿو؛
۽ ان حالت ۾ جيڪڏهن اسان وٽ ڪي اهڙا ماڻهو نہ آهن، جيڪي پنهنجي
غيرمعمولي احساس ۽ شعور ڪي، لفظن تي غيرمعمولي قدرت رکندي،
ظاهر ڪرڻ ۽ پختگي بخشڻ جي صلاحيت رکندڙ هجن، تہ ان صورت ۾ نہ
فقط اسان جي پنهنجي اظهار جي صلاحيت، بلڪ خسيس کان خسيس محسوسات
جي، ٻيءَ ڪنهن شيءَ جي محسوس ڪرڻ جي طاقت بہ ليست ۽ نابود
ٿي ويندي..."

—ٽي. ايس. ايليٽ

(شاعريءَ جو سماجي ڪارج)

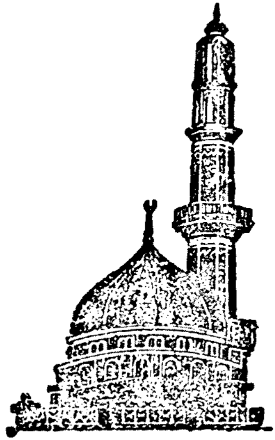

مخدوم محمد زمان طالب المولي

(نعتيه ڪلام)

اي شفيعِ روز بيم اي رحمت للعالمين
اي خوفناڪ ڏينهن (قيامت) تي شفاعت ڪندڙ ۽ تون هر جهان لاءِ رحمت

چشمهٔ دريا قياس و تو سراج السالڪين
اي عقل ۽ قياس جي درياهه جا چشما، اي سالڪن جا چمڪندڙ شمعدان

سيد المتعظمين و سيد المتواضعين
اي عالي مرتبن وارن جا سردار ۽ نيازمندن جا اڳواڻ

سيد المتقابلين و سيد المتدبرين
اي سڀني لبن جا سردار ۽ عقل مندن جا سرواڻ

سيد المتاخرين و سيد المتقدمين
اي پوين جا سرگروهه ۽ جملي اڳين جا سردار

سيد الڪونين آقا اي سراج العارفين
اي ٻنهي جهانن جا والي، آقا، اي عارفن جي راهه جي شمع

احمدِ قوسين مڪان و عذر خواهِ عاصيان
اي احمد قاب قوسين جا صاحب، اي گنهگارن لاءِ معافي گهرندڙ

شهسوارِ ملڪ هستي يا شفيع المذنبين
اي ساري ڪائنات جا سپه سالار، اي گنهگارن جا شافع

حاڪمِ ڪشور ڪفايت قبلهٔ دورِ جهان
اي ڪافي هئڻ جي ولايت جا حاڪم اي جهان جي هر دور جا قبلہ

شاهِ تختِ ڪائنات و سيد المتصدقين
اي ڪائنات جي تخت جا تاجدار ۽ سچن جا سائين

اي شفاعت خواه ڪار افتادگان شاهِ خرد
اي گنهگار بندن جا سفارش گهرندڙ اي عقل جا بادشاهہ

توئي شرفِ دو جهان و سيد المتفاخرين
ٻنهي جهانن جا سينگار ۽ سڀني سردارن جا سرخيل

طالب المولیٰ بخواهد پرده پوشي از گناه
طالب المولیٰ عرضدار آهي، منهنجي هر گناه تي پردو ڏي

سيد المستغفرين و سيد المتورعين
توبہ ڪندڙن جو سردار آهين ۽ پرهيزگارن جو مهندار آهين

(فارسي ۽ م)

مخدوم محمد زمان "طالب المولي"

ويس ٿـي تنهنجو "غـلام حسين" اڄ بـيـدام	(غلام)
رقيب لاءِ تـہ "هر هنتر" آهـيـان يـار مدام	(هنتر)
لـہ آهـي آهـُن ۾ منهنجي هـاڻ "عبدالله"	(اثر)
رهيو نہ آئون بہ آهيان انهيءَ جي "ليلارام"	(لائق)
نـگاهہ لطف هنايو نـہ "حاجي ٻيرو" تـان	(سائل)
هو آهي "جمع خان" ٻـيـو ڦـري سدا ناڪام	(غريب)
اوهان جي تـيـر مـڙهہ آهي ڪيو "عزيزالله"	(مجروح)
"ڪشن چند" آهيان محبت ۾ تنهنجي مان بيدام	(بيوس)
"رسول بخش" تـاڻ آهـيـان "محمد اسماعيل"	(دوست/فدا)
شهيد آهـي ڪيو مون کي ڦـرب جـي صمصام	
مون کي آ مست نـگاهن ڪـيـو "امام علي"	(بيخود)
عـطـا "محمد بخش" آ ڪـيـو اهـو انجام	(ساقي)
طبيعت آهـي گهڻو ئـي اي يـار "عبدالحئي"	(سليم)
بنـائـي يـار تڏهن پـي نـشو هو پنهنجو غلام	
سـنـا ڪـا مـهـر "محمد صديق" تـي ڪريو	(مسافر)
ڪـيـو "مـحـمـد عـيـسـيٰ" گهڻو ئي آ آلام	(عاجز)
نہ "ليکراج" ٿـا سمجهن هو پنهنجي عاشق کي	(عزيز)
نہ آهي ڪوبہ رقيبن کـان وڌ ڪڏهن بدنام	
بنـاهہ مـون کـي "غلام محمد" اي دلـبـر	(گرامي)
تہ تو سان گڏ رهي دنيا ۾ خوب منهنجو نام	
ڏکن ورايو اچـي آ مـان هوس "حيدر شاهہ"	(ناعم)
هـو منهنجو ڪهڙو هـُو آغاز ٿيو ءِ ڇا انجام	
ٿي ساڙي هجر جي هاڻي مون کي "عباس علي"	(آتش)
زبان کان هاڻي زياده نہ ٿيندو منهنجو ڪلام	
سڙيو غـمـن ۾ وڃـي "رامداس" ساري رات	(شمع)
تہ پڻ خوشي جو نہ "پکڙي" کي ٿو ملي پيغام	(پروانو)
ڏسان ٿو ڪونہ جهان ۾ ڪو "پير شاهنواز"	(عارف)
قران گهڻو ئي "محمد زمان" تـي صبح و شام	(طالب)

(هالا، ١٩٤٣ع)

تنوير عباسي

ٻسنت جهـڙو سهڻن جنهن جـو،
ڳـڦـو ڳـڦـو ڳـل.
سورڪ ساهين ٿـا موتين سان،
تنهنجي سرڳ جو مل.
سونهن هاي آ منهنجي ڳيتن جـي،
جهـولـيءَ ۾ جهل.
سانت هـيا سپ ساز سڪر هئو،
هٻڪارن جـو هل.
هاڻو ٻتن سان ٻيـار ڪريون ٿـا،
ڪاڻر آهيون ڪل.

امداد حسيني

چا چا لـ ـ مليو آهي ٻيار ۾،
ڪجهه ٻـُور مليا،
ڪجهه ٻـُور مليا،
واهه جو وِرهه مليو وهنوار ۾.

دل جي ڪوري ڪاڳر تي مون توکي من جو ميت لکيو،
اڻن ٻاسيو ڪنهن شاعر ڪوئي مـڌر رسيلو گيت لکيو،
مـن مـيـت مليو،
هڪ گـيـت مليو،
چا چا لـ ـ مليو آهي ٻيار ۾!

خالي خالي هـو هرمنظر، هرمنظر کـي هڪ رنـگ مليو،
ڪجهه لڙڪ مليا ڪجهه مـُرڪ ملي، جذبن کي آهنگ مليو،
هڪ رنـگ مليو،
آهـــنـگ مليو،
چا چا لـ ـ مليو آهي ٻيار ۾!

نياز همايوني

غزل

حسن اسود نڪي اشهب آهي ميان!
حسن جئن آهه تئن انسب آهي ميان!

زندگي ڪا قباحت قبولي نٿي: پاڻ کي سونهن سان مطاب آهي ميان!
عشق جي راهه تي ڪونه گمراهه ٿيو، عشق جي راهه اصوب آهي ميان!
هر تصور ۾ تصوير ان جي ٻڪي، يار جي دور، ته به اقرب آهي ميان!
تون نه ڪر ڪيس تبليغ ڪهن ڳالهه جي، عشق انسان جو مذهب آهي ميان!
قول هڪڙو هجي فعل ڪوئي ٻيو، هي ته ابليس جو ڪرتب آهي ميان!
ٻافتي جي ڪفن تي به ڌاڙا هتي، هرڪو هن دؤر ۾ اشعب آهي ميان!
حسن تنهنجو تو پردي پنيان ائين لڪي، سج ڪڪرن ۾ جئن اصهب آهي ميان!
عشق جو برج اٿئي ڪال جي ڪونڙي، هٿ نه سرطان ها عقرب آهي ميان!

شاعري رت ولوڙڻ جو روُنشو "نياز"،
هي نه ڏندو نڪي منصب آهي ميان!

عنايت بلوچ

گيت

مور مٺا تون موٽ، کهڙي ڳن کهوٽ،
ڪريون ڪي روح رهائيون،
روح رهائيون، ساهه سيبائيون.

ويهي پنهنجا اندر اوريون،
مور به موريون، ڏکڙا ڏوريون،
منهنجا انل الموت:
مٺا تون موٽ، ڪريون ڪي روح رهائيون.

تن من دل جي ڌڙڪن ۾ تون،
آدمن جه لون، جذبن ۾ تون،
تنهنجي چاهت چوٽ؛
مٺا تون موٽ، ڪريون ڪي روح رهائيون.

تون منهنجو، مان تنهنجو آهيان،
سچ سان هردم لينهن نباهيان،
ڪوڙ چا ڪرلدا ڪوٽ:
مٺا تون موٽ، ڪريون ڪي روح رهائيون.

"سليم" ڳاڙهوي

چا آهي

حال جي ڳالهه ڪري، هول جو هوڪو آهي،
سُور هر وقت سچن، ٻُور ڀروڪو آهي.

ٿوهر کي ٿوهر چوڻ گهرجي، نه ڪدرو آهي،
پنهنجو پنهنجو نه، پرائو به پرائو آهي.

هڪڙي داناءَ سندو قول به نُڪتو آهي،
جو ڪلي خلق مٿان، خُوب سو ڪوڙو آهي.

چا ڪجي چا نه ڪجي ڪير سُڻائي ڪنهن کي،
داستان درد جو انسانَ ڪان لمبو آهي.

وات ونڊي چيو هڪ اهلِ نظر حيرت مان،
هن سچي شهر ۾ انسانُ ته ڪو ڪو آهي؟

حال جو حال پريان نال ڪان ٿو روئي،
ساهه ۽ سر ۾ سدا سُور ۽ صدمو آهي.

ڳالهه ڪنهن جي نه ڪُٺن جهڙي نه ڳائڻ جهڙي،
قول ڪنهن جو نه ٻئيو لوهه تي ليڪو آهي.

سچ جي پيڙي جا لُڏي پئي، پُڏي ڪين ڪڏهن،
سچ چوڻ سان ٿو لڳي مچ، هي ڀڀاڪو آهي.

پنهنجو ئي پيٽ ته پنهنجون ئي مُڪُون چا چنجي،
پنهنجي ئي پير تي پنهنجو ئي ڪُهاڙو آهي.

بخت الله جي وس، سيت مگر پنهنجي وَس،
جو به گهر ڪان ٿو رُسي، مرد سو ڏوڏو آهي.

لعلُ ليڊ ۾ ته لڪائڻ تي لڪي ٿو مُشڪل،
ليڪن اڄ ڪوڏ کي ڀڻ سون جو چمڪو آهي.

ڪهت شريف آهِ، ڪهڙو زور ڪيڙو اڄڪلهه،
لٽ رهي جنهن جي، انهيءَ جو ڏيو ڳابو آهي.

پنهنجي هالدي ٿو پيو ڏار هلائي هرڪو،
ديس ۾ رنگ سياست جو نرالو آهي.

ووٽ جي واٽ ڏسو، پار جا ڪردار ڏسو،
ڪنهن کي ڌڙڪو ته وري ڪنهن کي دلاسو آهي.

موت مروانءُ جو ٿئي ٿو ته ملُوڪن جو شڪار،
عقل جي لاش مٿان جهل جو لاڏو آهي.

جي پڙهيا هئڻ، هميشه پيا پڙجن سي ئي،
ميڙ ميڙن جو انهيءَ لاءِ، جو ڏپرو آهي.

ڪارَ ڪوئلي جي ٻنائي ٿي هٿن کي ڪارو،
پير پيرن کان ڪهڙڻ، خبط اجايو آهي.

وات ڳوهن جا ۽ ساٿين جا ڪلهن ٻند ٿيا،
شور ۽ شر ٿو هلي، خير جو هوڪو آهي.

جهڙي ڪرلي ٿي ٿئي، تهڙي ئي پرڻي ٿيندي،
خوب خاصن جو پروڙيل هي پهاڪو آهي.

سونءُ سو ڪهو رجي، ڪتن جيڪو چني ۽ چيري،
ٻُڪ پرم جي به پلي، شانءُ ته پنهنجو آهي.

جيڪا سگهي ٿي ڪني، سا ئي اپاسي آڪر،
جو نه چلڪي ٿو، پربل مانَ جو سڪو آهي.

ڪالڳ ڪانگن سان نهن، مور نهن مورن سان،
ڌڻ ڇڏي ڌار ٿئي، ڪاڄ ٻڪهڙ جو آهي.

وات هر هڪ جو الڳ، ٿي وري وائي به الڳ،
هاءِ، اڄڪلهه جو مسلمانءُ معمو آهي.

حيفُ، توحيد جي تعليم وڃي اڄ وسري،
هر نئين ڏينهن نئون ڦند ۽ فتنو آهي.

حيفُ، پوڙن جي اڳيان، ملڪ جي ڳونگن آڏو،
پول پولي نه سگهيو آدمي، پاٿو آهي.

شرڪ ۽ مهر جي ڪيتيءَ ۾ رهي ٿي خشڪي،
امن ۽ عدل پٽيان ڏاڍ جو ڏالو آهي.

پنهنجي ڌر ۾ به رهي ڪين ٿو ڪوئي محفوظ،
پنهنجو گلزار به اغيار جو ڪوشو آهي.

قافلي وارا ڇڄي، واٽ وڃائيندا ويا،
پاسبان جو نه پتو، ڳاڪ نه ڳالهو آهي.

ويچ وينجهار ويا، مرد مڻيادار ويا،
سور جي ماڪ مٿي ڪانگ جو ڪرڪو آهي.

اختلافن ۾ اچا قدم رکي ٿو ٿاٻو،
مولويءَ کي به مليو ويهر جو ورثو آهي.

ڪُوڙ کي سچ ٿا چون، سچ کي چون ڪُوڙ آهي،
جِت ۽ ڪِٽ تي چڙهيل سون جو پردو آهي.

پنهنجي پاڇي کي نهاري ٿو سدائين سڀ ڪو،
دُور جي چيز ڏسڻ لاءِ چبڙو ڪو آهي.

ظُلم ڪنهن تي ٿو ٿئي خَلق ڏسي پئي،
حيفُ، مظلوم ۽ مجبُور تماشو آهي.

ڇا ڪجي ڇا نه ڪجي، ڪوءِ نه آهي ڪنهن جو،
فرش ڳُونگو ٿي پيو، عرش به ٻوڙو آهي.

حرص جا ڪوٽ نهي ڪين ٿين ٿا پورا،
ستو وَره بعد به انسانُ اڌورو آهي.

صبح ٿيندو پيا نه ٿيندو هي خدا ئي ڄاڻي،
سج مٿي آهه، مگر سرس انڌيرو آهي.

خاڪسارن کي خسارو ئي خسارو اڄڪلهه،
جو وڏائي ٿو ڪري سو ئي وڏيرو آهي.

نقد دل جو هُجي يا نقد وفا جو، ليڪن،
پر ۽ بازار ۾ آزار جو سودو آهي.

خلق سان خُلق جي سرهاڻ سراسر غائب،
نوجوانن جي دماغن ۾ ڌماڪو آهي.

لهڻ نادار جا منجهر جي مِثل تر آهن،
هيٺ زردار جو دوزخ جو ڪو طبقو آهي.

آءِ "سليم" اڄ به سُخنور نه سنواريو سچ کي،
شعر جي تانوَ ۾ "چُون چُون جو مُربو" آهي.

مظفر حسين جوش

پنهنجي مرحوم دوست سيد سردار علي شاهہ جي ياد ۾

ڇا ٻڌايان توکي منهنجا همسبق،
تنهنجي بيماري جو ٿيو ڪيڏو قلق.

تنهنجي بيماري ڏسي اي مهربان،
روز شب اکيون آهن شبنم فشان.

درد کان تون ٿيو آهين وهلور ڇو،
اهلِ طب آهن ٿيا مجبور ڇو.

ڪجهه تہ چئو ليڪہ مون کي همنشين،
درد هي چپ چاپ تون ڇو ٿو سهين.

تنهنجي پيشاني پسي انجم ڪيڙيا،
تنهنجي اکين کي ڏسي غنچا ٽڙيا.

درد کان تڙپين ٿو تون سيماب وار،
تنهنجو هر پهلو رهي ٿو بيقرار.

درد تنهنجي جو اهو آهي اثر،
مضطرب آهن سندم شام و سحر.

اڄ انهن اکين ۾ ٿيا رنج و محن،
۽ ويو ڪومائجي دل جو چمن.

مسڪراهٽ وني ڪيڏي ڪافور ٿي،
ڇا سمائي آهہ جگر ۾ سور ٿي.

مان ڀي ٿو توسان اها سختي سهان،
ڪاش ڪنهن ڪرمان اچي تنهنجي مکهان.

سنگدل اهڙو ڀي ڇا ساٿي ٿجي،
ڇو اٿين همدرد کان پاسو ڪجي.

التجا منهنجي ڪي مڃ نام ڏٺي،
هيءَ علالت بخش تون مون کي ڪٿي.

هي دعا آهي منهنجي ليل و نهار،
تندرستي توکي ڏئي پروردگار.

قوتِ برداشت عزمِ بيڪران،
ضبط تي حيران آهي آسمان.

مون کي ٿيو تنهنجو گوارا هر ستم،
تون آهين منهنجي محبت جو ڀرم.

تون گلستانِ دهر ۾ انتخاب،
حسن تنهنجي جو بهارون ٿيون جواب.

غير لئہ حشمت نگاهن مان عيان،
ڀر محبت دوستن لئہ بيڪران.

مسڪراهٽ مهرو الفت جو نشان،
قهقهن کان تنهنجي لرزان آسمان.

تنهنجي قد تي رشڪ ٿو طوبيٰ ڪري،
۽ وجاهت تي زمانو ٿو مري.

تو ڪيو وعدو سدائين ساٿ جو،
ڪوبہ پنهنجن سان اٿين وڇڙي نہ ٿو.

اوچتو راهہ عدم اختيار ڪئي،
ڇا زماني کان سندءِ دل وٺي ڪجي.

سور پنهنجن ۽ پراون جا سٺا،
جي سهڻ کان سچ تہ آهہ پاهر هئا.

دلشڪستہ ٿي پئين سردار ڇو،
هار آخر تو مڃي ڇو اوچتو.

فطرتاً ڪوهہ گران مشهور هئين،
۽ اصل دراصل مثلِ طور هئين.

ڪهڙو ڏوراپو پلا توکي ڏجي،
دوستن کي تون وٺين روئيندو ڇڏي.

دوستن جي هاڻي بس آهي دعا،
پنهنجي رحمت ۾ رکي توکي خدا.

سيدِ ملت هئين سردار علي،
ثبت مُهرِ خُلق دلين تي ڪئي.

نظم ناهي ڀر هي آهي مرثيو،
دوست جي غم ۾ جو مون آهي چيو.

"جوش" ڪر اختيار هاڻي خامشي،
نيٺ ٿي سا ڳالهہ جا رب کي وڻي.

شبير "هاتف"

غزل

وڃي شهر ۾ هُل هُلايو وري،   ڪو سرمد سر دار آيو وري.
ٻرڻ ڪي اسان پنهنجو پانيو وري،   اکين جي اشارن پُلايو وري.
کڻو دوستن آزمايو وري،   اسان پنهنجو وارو وڃايو وري.
اکين ساڻ اکيون ملايو وري،   نئين سر نئون نينهن لايو وري.
متان آسرن ۾ رهايو وري،   اسان تان نہ ماڻهو کلايو وري.
اسين ٻرت پيالن جا پياسا آهيون،   صبح ساڻ ٿئي ڪو سوايو وري.
ورڻ جا تہ ويساه ڏاڍا ڏنئين،   وڃڻ وارو سولي لہ آيو وري.
اسان عادتاً بس اوهان جا اهيون،   اوهان عادتاً منهن مٽايو وري.

آهو جنهن سان ڪي روح رچنديون هيون،
اهو رات خوابن ۾ آيو وري.

استاد بخاري

●

حيلا ڪيا، پلي تہ ڳڻيو، بي شمار اٿون،
شايد اکهن ٻہ چار، اميدون هزار اٿون.

اهڙو تہ زهر پياريو، يارن مذاق ۾،
سنجيدگيءَ جا سر تي چڙهي ويا خمار اٿون.

ساگر ۾ سونهن جي ٿا کهڙيو ترڪندا وتون،
ٻاکهر ۾ ڪر نہ ٿياسون برابر ميار اٿون.

ڪڪار تنهنجي شهر جا توسان جڙيا رهن،
ڳانين يا نہ ڳائن، پنهنجا ڳنوار اٿون.

هڪ عمر هئي سا عشق ۾ خوار ۽ خراب ٿي،
هڪ عشق هو سو يار اڃا باوقار اٿون.

اهڙو رواج عشق جو "استاد" ساليو،
گلزار ۾ خزان تہ ٻرن ۾ بهار اٿون.

احمد خان "آصف" مصراڻي

غزل

سُھڻيون سڀ، سُھڻن جون ڳالهيون،
سيبائيون، سڄڻن جون ڳالهيون.

مٺڙا مٺڙا ٻول مٺن جا، ماکي ۽ مصري جون ڳالهيون.
چهرا، چنڊ کنان وڌ چهرا، ناز ڀريون نيڻن جون ڳالهيون.
لاڙ سچو چانڊي جان چمڪيو، ويهي ڪر وڻن جون ڳالهيون.
ٿر ۾ ٿوهر ٽڙيا ڦُلڙا، پاڻ ۾ پوپٽن جون ڳالهيون.
چار جبل تي بادل برسيا، ٻارس جيئن ٻهڪڻ جون ڳالهيون.
سارنگ هاڻ سياروَن مُڪيون، سارڻ ٿيون مٺڻ جون ڳالهيون.

"آصف"! شهر ۾ شور شرارت،
وڻندڙ ٿيون وڻن جون ڳالهيون.

نوازعلي شوق

غزل

اهان وٽ هميشه زمانو ڏکن جو،
اوهان وٽ رهيو آ بهانو ڏکن جو.

لکن منجهه لائق اهان کي نه سمجهي، مقدر ڏنائو نشانو ڏکن جو.
مکن جا ٿيا ساٿي کهڻائي هئا پر، پڇي ويا پڇي سڀ فسانو ڏکن جو.
ٿيا سور سولهان، دکن درد دوهان، هي دل ٿي وئي آستانو ڏکن جو.
لکيل آ مقدر ۾ منهنجي محبت، ازل کان ڳچيءَ ۾ آ ڳانو ڏکن جو.
لتاڻان ٿيو ڳوڙهن جا مان لعل و گوهر، مليل آهي مون کي خزانو ڏکن جو.

رلي رات، سڏڪا ڀريا ٿي ستارن،
جڏهن مون ٻڌايو فسانو ڏکن جو.

عبدالقيوم صائب

غز

هڪ ڪري جنهن لئه ڇڏيو تو ڏينهن رات،
تنهن اڀو آهي ڪيو تو لاءِ ڪات.

جنهن سان تنهنجو آهه ناتو نينهن جو،
تنهن ۾ ڪهڙجي جا هئڻ، سا ناهه ٻات.

اي خيالِ خوبرو، تنهنجو قسم،
مون ڏٺيون تو ۾ فقط اعليٰ صفات.

ياد تنهنجي سا ڪهڙي رهجي وئي،
جنهن ۾ سورن کان ملي ٿي ڪا نجات.

صبح سورن جي سهڻ آڏو اٿس،
سور سي، جن ٿي ڪئي تڪميلِ ذات.

تنهنجو اڄ مون کي ڇڏي هليو وڃڻ،
آهه ڪا، ڪنهن جي ڪمن جي واردات.

ڪين لهه يارو، پرغلاني ٿا ڇڏين،
ڪنهن دلِ معصوم کي اهل صفات.

تو ڏني ترجيح جنهن کي، سو ڏٺئه،
ڪين لهه ڇتاني هيو لات و منات.

هر قدم، سمجهي کڻ، وس ۾ لهه هو،
ڇو لهه الجهي پوءِ پون ڪيٽي لڪات.

ضد اپڏو ڪر زماني سان مٺا،
جنهن ۾ خود رهجي اچي تنهنجي ئي ٻات.

يا الاهه العالمين! منهنجي په پڏ!
اهڙو ڪم ڪر، جاڻ دشمن کائي مات.

تو وساري ٿي ڇڏيو هوندو ته ڇا!
ياد صائب کي ته آهين ڏينهن رات.

"محسن" ڪڪڙائي

غزل

مُدتن کان پوءِ، ڪنهن جي ڪِهُور ڪترمايو اٿر،
آخري ڏينهن ۾، هي ڪيڏو نـه سرمايو اٿر.

هي نماڻا لـيڪ، نيڻن ۾ سوالن جا نشان،
سُونهن جي هن روپ ڏاڍو دل کي تڙپايو اٿر.

پيار کان پاسي رهي اڄ ۾ بـه پڇتايو هئر،
پيار جي پاڇي ۾ رهندي اڄ بـه پڇتايو اٿر.

دوستن جي اصل چهري کي ڏسڻ جي باوجود،
دوستن کي، ڪنهن بـه ڏاکي تي نـه شرمايو اٿر.

هي منافق ٽهڪ، رسمي گفتگو، هي محفلون،
پاڻ کي جڻ ڪوڙڪيءَ ۾ پاڻ ڦاسايو اٿر.

انتهائي درد، پيڙا، ڪرب ۽ لُڇ پُڇ منجهان،
پنهنجي ذُکي ذات کي مس مس تہ پرچايو اٿر.

ماستر جو رُول، ابهر پارُ، "بابا، يا حُسين!"
هانءَ ۾ چڪ ٿا پون، آنڊن کي وٽ آيو اٿر!

سُونهن کي سجدا، ڪتابن جو مطالع، سوچ لوچ،
زندگي! تـو فائدو ڪيڏو نـه پهچايو اٿر!

ضـبط جي بندن ۾ گهارو تو تـڏهـن محسن پوي،
ڪـو اکهاڙو اـنگ جي ڪـاٽـيءِ نظر آيـو اٿر!

انور هالائي

مطلب پرست دوست ۽ يارن کي ڇا ڪبو،
بي فيض رهنما جـي سهارن کي ڇا ڪبو.

طوفان تند و تيز ۽ گرداب ڪـر قبول، خاموش بي زبان ڪنارن کي ڇا ڪبو.
تنهنجي اکين ۾ آهـ ڪا مستي شراب جي، مئـ بي اجايو ڪيف وخمارن کي ڇا ڪبو.
تاريڪ دل جي گوشـ ۾ آ نور جو ضرور، داغ جگـر جلاءِ ستارن کي ڇا ڪبو.
خاموش زندگي ۾ تلاطم جـو آ ضرور، موجن کي ڇا ڪبو ۽ ڪنارن کي ڇا ڪبو.
خود اعتماد ٿي تون قدم راهـ ڏي وڌاءِ، هن پر فريب گرد و غبارن کي ڇا ڪبو.
افسانـہ حيات ڪـريـن مختصر متان، اي دل! رکو ڪنايہ اشارن کي ڇا ڪبو،
مقتل ۾ مُرڪ اسـان جـو شـعـار آهـ، خنجر کي ڇا ڪبو ۽ ترارن کي ڇا ڪبو.

سچ کي صداءِ دل ۾ تون انور هنبائي ڏس،
هن بي بقـا جهان جي نظارن کي ڇا ڪبو.

نور شاهين

•

دهار زيست ۾ پنهنجو مقام پيدا ڪر،
نئون حيات جو اهڙو نظام پيدا ڪر.

سحر ڏيڻ جي وسائل سان ڪين ٿي سگهندو،
سحر جي لاءِ نئون اهتمام پيدا ڪر.
غبار راهه پڌائي ٿو قافلي جو نشان،
قدم وڌاءِ رسي پنهنجو نساءُ پيدا ڪر.
طلسم فتنه کي ٽوڙي وڌي وڃون اڳتي،
اهاڻي دل ۾ طلب صبح و شام پيدا ڪر.
نه ٿيندو ڪفر سان سود و ڪڏهن مسلمان جو،
تون لااله چشي هم ڪلام پيدا ڪر.
متان ضرور نه رسائين تنهنجي عظمت کي،
تون حادثن سان سلام و ڪلام پيدا ڪر.
سجاڳ ٿي نه سگهئين تون پڌي اذان سحر،
تون غفلتن کي ڇڏڻ لئه نظام پيدا ڪر.
ڪري جو موت کان اڳ موت کي نه ماري فنا،
قفس ڪو اهڙو، ڪو اهڙوئي دام پيدا ڪر.
نشي جو ليٽ لهوڙي جفا جي راوڻ کي،
وفا سان پنهنجي تون اهڙو ڪو رام پيدا ڪر.
نشي جو صور ۾ خوابيده پيار جاڳائي،
تون پنهنجي ماٺ سان شور پيام پيدا ڪر.
مئي وفا جون ازل کان وهن پيون نهرون،
تراش ڪاسه دل کي ۽ جام پيدا ڪر.
در حبيب تي سجده لٽائي، سڀ پنهنجا،
وفا جي راهه ۾ تون پنهنجو نام پيدا ڪر.
جهان عشق ۾ "شاهين" بلند رتبي لئه،
سو روز و شب ۾ اها صبح و شام پيدا ڪر.

تاج بلوچ

گيت

منهنجا خط تصويرون،
گيت غزل ۽ تحريرون،
سڀ ياد ڪري تون روئندينءَ،
مون کي ياد ڪري تون روئندينءَ.

جيئون سوچون سپنا،
وکري وکري ويندا،
ڪي عڪس نه باقي بچندا،
سڀ ياد ڪري تون روئيندينءَ.

منهنجون آهون واڪا،
ٻولارن ۾ پڙندا،
تو لئه مون جيڪي گيت لکيا:
سڀ ياد ڪري تون روئندينءَ.

منهنجا قصا هوندا،
گلي گلي ۾ چرچا هوندا،
ماڻهو توکان پڇندا،
سڀ ياد ڪري تون روئندينءَ،

ولي محمد "وفا"

غزل

مان زيرِ خاڪ پيو ڪنهن جو ڪرم محسوس ڪريان ٿو،
هي پنهنجي قبر تي ڪنهن جا قدم محسوس ڪريان ٿو.

ڪو پنهنجن مان ئي پڪ هوندو، هتي غيرن جو ڇا آهي،
درِ زندان ڏي ڪنهن جا قدم محسوس ڪريان ٿو.

مقدر دوستو ناهي، مسرت ڪا زماني جي،
سدائين بخت ۾ رنج و الم محسوس ڪريان ٿو.

شبِ هجران ڪڏهن گذري، ڪڏهن روشن ٿيا ميخانا،
مقابل ڪنهن کي هي اي چشمِ نم محسوس ڪريان ٿو.

ٻڌايان مان وڃي هن کي "وفا" رودادِ غم ليڪن،
هو غافل ڪين ڪي آهي صنم محسوس ڪريان ٿو.

غزل

سردارِ دو جهان، شهہِ شاهان جي ڳالهه ڪر،
بس، بي نظير سُونهن جي سلطان جي ڳالهه ڪر.

جانِ غزل جي چشمِ غزالان جي ڳالهه ڪر،
ڪيفِ نظر جي، شربتِ عرفان جي ڳالهه ڪر.

دلبر هلي ته نازو خرامان جي ڳالهه ڪر،
بيهي رهي ته سروِ گلستان جي ڳالهه ڪر.

پردو کڻي ته نيّرِ تابان جي ڳالهه ڪر،
نورو کلي ته صبحِ درخشان جي ڳالهه ڪر.

گذري وڃي ته حسرت و ارمان جي ڳالهه ڪر،
ترسي پوي ته عيدِ فروزان جي ڳالهه ڪر.

مهربانين هُن جي ناوڪِ مژگان جي ڳالهه ڪر،
۽ پوءِ منهنجي هن دلِ نادان جي ڳالهه ڪر.

جنهن جڳ سڄي کي عشق ۾ مجنون ڪري ڇڏيو،
اُن خوبرو جي زلفِ پريشان جي ڳالهه ڪر.

دلدار جي لبن جو ڪرين ذڪر تو اگر،
تشبيهه طور لعلِ بدخشان جي ڳالهه ڪر.

گل غنچه ۽ نبات مثل وات ٿو لڳي،
شيرين زبان جي لطف لعابان جي ڳالهه ڪر.

حيران ٿي نه حسنِ خدا داد کي ڏسي،
اي ديندار قدرتِ يزدان جي ڳالهه ڪر.

حُور و قصور و خلعتِ پرين ڪير ٿو ڪري؟
جنت جي ڳالهه ڇڏ، درِ جانان جي ڳالهه ڪر.

"مدهوش" پهچ پاڻ محبت جو پار سان،
تون تون جي ڳالهه ڪر لڪي ماڻ مان جي ڳالهه ڪر.

ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ

دوها

آپ ۾ ڪيئن ٿئي انڌلٺ ريکا، ٻادل اڳ نہ هوءِ،
لوچ ٻناڻ ڪيئن ڪارج واري، ماجن سوچ سندوءِ.

سوچ تہ ماجن اڪ جي ماکي، سڀ لئي سولي سا،
ٻر امرت ڌارا ڪو ڪو ماڻي، لوچ ڇون ٿا جا.

جڳ جڳالڊر جنم جنم ڪان، جيوت جيوت جوت،
هيءَ حياتي محبت ماڻي، انڌي انڌي اوت.

بخت نہ تو ۾ تخت نہ تو ۾، توهه ني سڀ ڪجهه تون،
جيڪو چاهين ٻوڪي لڌين، تو اندر ٻاهر پون.

هي کهڙيءَ کهڙيءَ ٿا کهائن، آهن ليڪ لشيلا جي،
وري وري ڏيون جيءَ جيارن، دليون ڏس ڪي ڪي.

ٻند ڪر ٻنهنجا ليڪ لشيلا، کول اکيون، دل کول،
ٻاڻهي انڌهه من جو مالڪ، تون ٻاڻ تہ ٻنهنجو کول.

ڪير تون آهين؟ سڀ ڪجهه لاهين، آهين، لاهين ڪرهه،
جيا لشي تو ۾ لو ڏرتيءَ تي هين هي اپ آتوهه.

ج.ع. منگهاڻي

ٽراگيل

هلو! خوشبوءِ جو ٻچو ڪريون ڪنهن-در تي ڪڙڪائي
اسان جا آسري ۾ ٿيا سيئي ٻڙ ٻانگ اوتارا
سمورن ٻي حسن کي تي هميشه ٿي هو ڪر لائي
هلو! خوشبوءِ جو ٻچو ڪريون ڪنهن-در تي ڪڙڪائي

اڇو! ڪنهن ٻي ٻهاي ڪيس آليون ٻاڻ ٻرچائي
هوا ٿڄي کهنا ٿڄي ٻا ٿڄي چنڊ ۽ تارا
هلو! خوشبوءِ جو ٻچو ڪريون ڪنهن-در تي ڪڙڪائي
اسان جا آسري ۾ ٿيا سيئي ٻڙ ٻانگ اوتارا

رحيم بخش "قمر"

ڪافي

عشق نہ آهي عذاب،
نينهن خدا جي نعمت آهي!

عشق آ رهبر، عشق آ راحت،
عشق الستي آهي امانت،
عشق برهہ جو باب!
نينهن خدا جي نعمت آهي!

نينهن "ذبيح الله" نيايو،
ڪاتيءَ سان ٿي ڪنڌ ڪٽايو،
خوب خليل جو خواب!
نينهن خدا جي نعمت آهي!

موسيٰ "ڪليم الله" پڪارو،
ليڪن ڏٺو جنهن، نيهن نظارو،
طور نہ جهليو تاب!
نينهن خدا جي نعمت آهي!

سيون ڏيئي سورهيہ سڄڻ،
"قمر"! ڪُسڻ ڪي قرب تا سمجهن،
سوريءَ چڙهڻ ثواب!
نينهن خدا جي نعمت آهي!
عشق نہ آهي عذاب!

وفا ناٿن شاهي

غزل

صحبتون وڃنديون ويون،
قربتون وڃنديون ويون.

ٽانگ ديڳن جي مٿان، دولتون وڃنديون ويون.
زر پرستن جو جنون، غربتون وڃنديون ويون.
هر طلب مطلب پرست، لفرتون وڃنديون ويون.
واسطا گهٽبا رهيا، حسرتون وڃنديون رهيون.
جهڙن چراغن سان چراغ، چاهتون وڃنديون ويون.
محبتن جا معجزا، راحتون وڃنديون ويون.

شاعري بيغمبري،
قدرتون وڃنديون ويون.

مير محمد پيرزادو

اوسيئڙو ۽ آس!

هو آءٌ ڪجاوا آئيندا،
۽ سولهن سوري مائيندا.

آ اوسيئڙو ڪن ايندن جو، ۽ مون سين سور سليندن جو.
جي ايندا ڇهر مر تارن ۾، ۽ ڪارين راتين ٻارن ۾.
آ جن کي منهنجي آس وڏي، ۽ جن لئہ جئي ٿي جيءَ جڏي.
سي مرد مهارون موڙيندا، لت مون سان ناتا جوڙيندا.
آ اوسيئڙو ۽ آس اچا، هو ڪين اچن ٿا ڪينئن مچا!
آ ڪڙڪو ڪڙهه خيالن ۾، اوڄاڳو اکڙين آلن ۾.
آ جوڀن ڦوهه جوانيءَ ۾، ۽ جذبن جي جولانيءَ ۾.
ٿي آڌيءَ اڀ ۾ جهانجهه وڄي، ۽ چنڊ لنڊا ڪو ڦير ڪجي.
مڪرند گلن جي ٻولارن ۾، ساڪ، مٺيا جهڻ وارن ۾.
ڪا موسيقيءَ جي مڌر لهر، آ رات جي ٻوڏين جهڻ تہ ٻهر.
۽ سرت مستيون جاڳن ٿيون، ۽ مندرن ٻوليون کهنٽين جون.
آءٌ ويل انهيءَ کي ڇهتان ٿي، ۽ اميدن جي لئہ آهران ٿي.
آءٌ منٿون ڪيان او رات لڏ وڃ، هو تو ۾ ايندا، منٿ تہ مڃ.
۾ رات ٻڪاٻل شينهڻ جيان، ٿي ڏوڪهي ڊوڙي خوب اڳيان.
ٻوءِ سورج چوڪيدار اٿي، ۽ ڪرڻا ڪارج وانگ هٿي.
ڏو ٻاهه او ڳاڙهي ڪاوڙ سان، ۽ آءٌ انهيءَ جي ڏپ وچان.
ٻوءِ ايندن اوسيئڙو لاهي، ڪڙهه- ٻنهي تان خيال مٿائي.
لڙڪ هنن جي ٻٹ ساڻا کهندي، لنڊ ٽڪڻ ڪان آرس پچندي.
اوٻاسيون ڏئي اهلان ٿي، ۽ سپنن سان ٻوءِ جهلان ٿي.

ايندڙ رات جي آس اڳائي،
ڏينهن ڪٽيان ٿي جيءُ جلائي!

نثار بزمي

ڪربلا

زمانو بي وفا آهي،
نه ليت جو صفا آهي.

وسايو مون آ ويرانو، مقام هي ئي رضا آهي.
نه ڪوئي رازدان پنهنجو، نه ڪوئي همنوا آهي.
وفا جي موٽ ڇوٽ آهي، دَٻا ڪانهي دغا آهي.
ڪرڻ وارا اسين آهيون، ڏسڻ وارو خدا آهي.
هٿي لمرو تو نفرت جو، ڇون لڳا پارسا آهي.
چڙهي ٿي عقل تي اوندهه، قلم تي ڪربلا آهي.
محل آ ڪاک جو دنيا، اتو جانان ته ڇا آهي،
محبت آ گناهه "بزمي"،
ڏکي ان جي سزا آهي.

مهر پروين

غزل

تو ڇاجي ڪري بي وفائي ڪئي؟
رکي قلب ۾ ڪج، ڪجائي ڪئي.
ڪري دل حوالي تو منهنجي حبيب، پروين پوءِ ڇا لئي پرائي ڪئي؟
ڪٿي ليٺ انرگس ڪري قابو ايد، جهڙي دل تو جاني جفائي ڪئي.
ڳڏي دل کي دل سان، ملائي سڄڻ، تو جهٽ پٽ وري ڇو جدائي ڪئي؟
جي اڻ ڳوٺ هئا، قرب تنهنجا قريب! گهڻائي آهي، ڇو بيائي ڪئي؟
ڪري سوڳها سيني ۾ سڪ جا سلا، وري ڇو الهن جي ٽنائي ڪئي؟
رکي پرت "پروين" سان، اي پرين!
نه ساجن ڪڏهن تو سچائي ڪئي.

ادل سومرو

گيت

آءُ ويندس آنءِ،
سونهن آهي جتي،
پيار جي پار ڪان،
ڪيئن رهان پوئتي–

ماڻ اڪيلو سهي،
سچ وهو آ لهي،
پوءِ به ويندس ڪهي،
آهي جاني جتي،
ڪين رهندس هتي،
آءُ ويندس آنءِ...

ياد ڳالهيون اچن،
نيڻ برسي پون،
عڪس ڌندلا لهن،
ڪير سهنا ڏسي،
ڏات پيئي ڏکي–
آءُ ويندس آنءِ...

دل ۾ حسرت ڀري،
شهر تنهنجو پري،
روز آهون ڀري،
ماڻ ڏکان ٿو هتي،
آهين ساجن ڪٿي!
آءُ ويندس آنءِ...

اياز گل

دوريءَ جو هڪ نظم

● صرف هڪ جملو چوڻ چاهيان ٿو.
ڪي گهڻيون ڳالهيون ته ناهن چوڻيون؟
درد ۽ دوست!
اداسيءَ جو ذڪر ڪرڻو نه آ،
ڪي ميارون، نه شڪايت ڪائي،
توسان ڪرڻي آ، نه پڇڻي آهي،
تنهنجو هٿ ئي ٿو چاهيان پڪڙڻ،
نه سندءِ خيال ٿو چاهيان جڪڙڻ،
ماڻ اڪيلائيءَ جي درياهه ۾،
وڃان ٿو ٻڏندو.

پوءِ ڀي،
تنهنجي ڳالهين جو سهارو ته،
ٿو تو کان گهران؟

تون مگر ايڏو پري، ايڏو پري،
ڇو آهين؟
منهنجو هڪ جملو ٻه ڇو ڪين،
ٻڌڻ ٿو چاهين؟
ڪي گهڻيون ڳالهيون ته ناهن چوڻيون،
صرف هڪ جملو ته چوڻو آهي:
”جنم-ڏينهن جون مبارڪون توکي!“

ذوالفقار سيال

غزل

پيار جو هڪڙو پل به نه آيو،
درد کي ايڏو ڪنهن ڦهلايو.
سارا چهرا الهورا هن، هر ڪنهن پنهنجو پاڻ لڪايو.
توسان آءُ مليو به ناهيان، ليڪن ڪين جدا مون پاتيو.
اڱ اندر ۾ الاءِ ليڪن، هنڌڙن ۾ گل مون لهرايو.
ساري وستي هاڻ ڏکي ٿي، شعلن جو لو ڏسجي سايو.
ڪو ڪو ماڻهو ڏونڊ جيئن آ،
ڪنهن ڪنهن چهري چنڊ لڪايو.

پشپا ولڀ

چيرو

اسان ٻئي
تون ۽ مان
پنهنجي پنهنجي محبت جي گهرن ۾ رهندا آهيون
تون پنهنجي گهر ۾
۽ مان پنهنجي گهر ۾
اسان جي گهرن وچ ۾
هڪ لڄ ۽ حجاب جي ديوار آهي
جنهن جي چيرن مان مان توکي ڏسندي آهيان
۽ جڏهن مان سيني جي وچ ۾ ويٺل هوندي آهيان
۽ شرم جي ديوار جي چيرن وچ مان
توکي پاڻ ڏانهن ڏسندي محسوس ڪندي آهيان
پنهنجي گهر جي ڪليل اڱڻ ۾ ليٽي
تارا ڳڻيندي آهيان
(ڪنهن جي ياد ۾...!)
اڻ چيل لفظ منهنجي ڪنن ۾ پڙاڏي ۾ ايندا آهن
تو نه اڱڻ ۾ وکيل وڏين ڪونڊين تي پير رکي
ڪڏهن ڏسڻ جي تڪليف ئي نه ڪئي
۽ چالور چوليڊيندي
مان ڪنهن جي ملڻ جا گيت ڳائيندي آهيان.

بشير احمد شاد

●

ليتن مان جو لڙڪ لڙي پيو،
جهڙو سارو ڏيهه سڙي پيو.

پالياريءَ جي ٻهڙي وانگر، توسان منهنجو جيءُ جڙي پيو.
ساهن جي سرهاڻ ملي جا، ڪيڏو منهنجو هيانءُ ٺري پيو.
ساري تنهنجي سڪ او سائين، اکڙيئن ۾ آ آب تري پيو.
تنهنجي لساز لوايا ڪيئي، هڪڙو ئاهي "شاد" مري پيو.

"ثاقب" آريسر

درس قرآن

اڄ اندر تو اجهاڻو اجهاڻو لڳي،
روح منهنجو ڀ تو ڄڻ وڃاڻو لڳي.

رات ڪاريءَ جيان چؤ طرف ڪـرهي،
ڏکي مسافر ڪي وڻ ۾ نٿو هٿ اچي.
اهڙي ماحول ۾ ڇئو ڀلا ڇا ڪجي؟
واٽ هڪڙي ٿي آهي، اها تي سُجهي.
اڄ ڪو مرد خدا، درس قرآن ڏي،
قول جنهن جو عمل جي مطابق هجي.
رات ڪاري ڀلي روشني ٿي پوي.
مڃ شرم کان اکين کي جهڪائي ڇڏي.
مست و سرشار ٿي مرحبا ٿيو چوي.
منهنجو ڪامل يقين آهه، اهڙيءَ طرح،
هر ڪنهن انسان جي سوچ ٻي ٿي پوي.

گل حسن "گل" ٻرڙو

غزل

خـدا جي روبرو آهيان،
سراپا آرزو آهيان.

ڪٿي مون دم ڪنيو ناهي، مسلسل جُستجُو آهيان.
نوازش پيار وارن جي، سدائين سُرخرو آهيان.
صدا عشق آهيان ڄڻ، ٻڌو ٿا ڪُو ڪُو آهيان.
لحاظ علم آهيان مان، قلم جي آبرو آهيان.
محبت منهنجو شيوو آ، انهي جو واهرو آهيان.

خدا جي مهرباني سان،
ادب ۾ "گل" جي بُو آهيان.

اسد "جمال" پلي

غـزل

وقت ويڇا وجهي ڇڏيا آهن،
سو به پڪڙا پري اڏيا آهن.

ٻڌڻ يارن جي ڳالهه ڪهڙي ڪريون،   غير ڪوڙا اچي ڳڏيا آهن.
درد دامن جهلي ويهي ٿا رهن،   سُور جڻ مون ٿي خود سڏيا آهن.
وقت واريءَ ڏڏا بنائي ڇڏيا،   هي به ڪنهن جا اڏيا مڏيا آهن.
شهر ڦاٽل ۾ هي اڏيون آليون،   ڪات ڪنهن تي وري وهيا آهن.
تنهنجي ڪلين ۾ ايڏو سنائو،   ڦاڪ، ڦاڪيون، سڀئي ڦڪيا آهن.
هل ته سنڌوءَ جي پرڻين پار هلون،   جت وڳا چنگ ۽ چڙا آهن.
ڪير ڪنهن جو نه سات ڏيندو ڪڏهن،   وقت سر سڀئي بي وفا آهن.

تنهنجي قدمن جي خاڪ آهي 'جمال'،
تنهنجا ٿي درد بس دوا آهن.

مير غلام حسين چانڊيو "مير"

●

جنهن کي ديوار نه در آهي،
سو حقيقت ۾ منهنجو گهر آهي.

دردِ دل ڪنهن لڳان سو سخن،   نه مسيحا نه چاره گر آهي،
دل جي مقصد کي ڪيئن ڪريان حاصل،   نه وٽم زور آ نه زر آهي.
خواهشون دل اندر لکين آهن،   عرصهءِ زيست مختصر آهي.
ڏک نه رهندو نه سک سدا هوندو،   درد دنيا جو درگذر آهي.
مليو مون کي نه منهنجي دل جو سراغ،   کولهيو مون نگر نگر آهي.
يار آهن ڪمٺي ڳرا ليڪن،   ناهي پروا جي هيو اگر آهي.
سچ سيالن ڇيو ڪهڻ ماڻهن،   ويندو آخر ڪٿي ڇپر آهي.

منهنجي قسمت مان ڪيئن ته وڃي نڪري،
'مير' منهنجو وطن ئي وَر آهي.

مقصود "گل"

ڪافي

ڏاها پنهنجي ذات ڏيا ڪي، شاعر ڪجهه چاچول،
ٻول وري ڪي ٻول.
ڪاڻ ڪٽوري، مٺ ماڻي، جي ڊولا ڊڪئي ڪول،
ٻول وري ڪي ٻول.
سالا ساٿا ساهه سپني، سڏڪن جو سيلاب،
هر هڪ اک ۾ آب،
اهڙي ڪوتا ڇيڙ ڪوي، جيئن مرڪي پئي ماحول
ٻول وري ڪي ٻول.
گيتن ۾ غم، پيتن ۾ پت، سٽ سٽ ۾ سودا،
بلبل جو پڇنا ؟
سورن ساڻ سٽيل آ سارو تنهنجو ڪوي ڪشڪول،
ٻول وري ڪي ٻول.
تن ڪاڇي ۽ لاڙ، سري جا، مارو سڀ مجبور،
دردن جو دستور،
تند تپائي، چنگ کي چوري، چارڻ ڪر چوٻول،
ٻول وري ڪي ٻول.
هر ڪنهن هينئڙي، هر ڪر هورا، نيڻن منجهه نراس،
پلڪن منجهه پياس،
مکڙيون ۽ "گل" ميڙي پرتون جهانگيئڙن جا جهول،
ٻول وري ڪي ٻول.

محمد شريف "طالب"

•

ٻر ٻس ٻرونارا پيار هليا ويا،
مٺي منهن تو مون ڪان موچارا هليا ويا.

گهڙي جنهن بنا هڪ نه پئي پار گذري، لنگهي سال ويئڙا، سهارا هليا ويا.
هيون جن سان قائم قرب جون ڪچهريون، ڇڏي سات سارو سهارا هليا ويا.
ٻڏي نيٺ ويندي هي بيڙي غمن ۾، رکو سير آهي ڪنارا هليا ويا.
هتي هائي دل ڪي نه آرام ايدو، بهارون ڪٿي سڀ نظارا هليا ويا.
وري ڪين آيا نه ايندا هو "طالب"، ڏيئي دم دلاسا دلارا هليا ويا.

مختيار گهرو

غزل

بيوفا ڪان ڪا عنايت ڪانه ٿي،
دانهن مُهنجي جي عدالت ڪانه ٿي.

جنهن ڪئي دعويٰ محبت جي سدا، پيار جي تنهن کان حفاظت ڪانه ٿي.
شوخ نظرن سان ڏسي ويندو رهيو، مرڪ هڪڙي جي سخاوت ڪانه ٿي
دل ۾ جايون جوان ٿيون، ويون مري، ڪابه پوري هاءِ حسرت ڪانه ٿي.
پيڙهه پختي ڪالهه ٿي، پيئي ڊهي، پيار جي پوري عمارت ڪانه ٿي.
سوز جي سوغات سانديي مون رکي، پر امانت ۾ خيانت ڪانه ٿي.
لالچي وپار سجدن جو ڪيئي، زاهدا! تنهنجي عبادت ڪانه ٿي.
پوريون سيئي نشانيون ٿي ويون، ڇو اجا ظاهر قيامت ڪانه ٿي.
ذهن تي آيو تري، لکجي ويو، درد جي پوري عبارت ڪانه ٿي.

اوچتو ”مختيار“ ڳوڙها پيا ڳڙي،
پر زبان سان ڪا شڪايت ڪانه ٿي

”داغ“ ٽڪڙائي

•

اڄ سڀ هوءِ در لنگهي دلبر دلِ آزار کان پهرين،
گذاريون ڪا گهڙي گڏ هون ازل جي وار کان پهرين.

نه ناتو آهي اڄڪلهه جو هي آدم کان اڳي آهي،
تڏهن هي پيچ پيو توسان سڄي سنسار کان پهرين.

وساري ڇو ڇڏيئي مون کي اڙي پٿر جي دل وارا،
عنايت ٿي اوهان جي هيئن اسان جي پيار کان پهرين

نه ڏي ها دل ڏئي مون کي نه ٿئي ها دل جي ويراني،
وڃي ڪنهن کي پسايان دل سندو دلدار کان پهرين،

جنون عشق ۾ آخر هزاريون ”داغ“ ٿيا دل تي،
نه سوچيو مون ڪڏهن يارو هو دل جي هار کان پهرين-!

”نظير“ ڏکڙائي

غزل

محفل ڪي ڏسي خالي مستانا ر نا هوندا،
جي شمع وٺي گل ٿي پروانا رُنا هوندا

مدهوش ٿيا مئڪش ساغر ڪي هٿي ۾ ٿي، — پرزا ٿـي پيـا شيشا مئه خانا رنا هوندا.

پهتي نـه ندا آهي آيو نـه دلاسو ڪو، — در در تـي گداگر ٿي ديوانا رنا هوندا.

هر شهر خاموش آ هـر راه شبستان آ، — بـر بـحـر ۽ آباديون ديوانا رنا هوندا.

هن ديروحرم ۾ پي ساقيءَ جون گهڙيون گهايل، — سجدن ۾ رکي سر کي بيگانا رنا هوندا.

نظرون ۾ ٿيون ضايع مقتل پي نرم آهي، — ديدن جي اکيان دل جا نذرانا رنا هوندا.

ڪٿ قيد ڪمند ڪا ڪل ڪٿ زهر پريل عاقل، — ڪـٿ وار و سيهر جا نيرانا رنا هوندا.

ڇا شوق ”نظيرا“ جا، ڇا وقت اسيرن جا،
ڪِل ڪِل جي مٿان لب جا پيمانا رنا هوندا

”انيس“ هالائي

●

جنهن جـو وجود باعث آ ڪُل ڪائنات جو،
نقش قدم انهيءَ جـو آ رستو نجات جو.
ذڪـر جـمـال، حـق آ خـدائي جميل جو،
ڪيئن ٿـي بيان، حـسن انهي پاڪ ذات جو.
والشمس هـن جـي عارض روشن جو آ دليل،
والليل هن جي زلـف معطر جـي رات جو.
نور نظر بماڻ هن جـي منوّر هي ڪائنات
هـر ذره منـتـظـر آ سندس التفات جو.
مون کي نـه آه دولـت و شهرت جـي آرزو،
عـشـق حـبـيـب پـاڪ آ مقصد حيات جو.
حرص و هوس کان هن کي ڇڏايو اي مهربان،
قـيـدي انـيـس آه ايـا خـواهـشـات جو.

فضل احمد بچاڻي

شيڪسپيئر جي نظم IN CONSOLATION جو ترجمو

ماڻهن جي نظرن ۾ بي مانو
۽ پنهنجي نصيب جو ٺڪرايل
بي زور نڌر بي نيات ٿيو
محرومين جا احساس کڻي
پنهنجي منهن پنهنجي حال جڏهن
مان تنها پيو روئندو آهيان
هڪ بي پرواهه بي غرض خدا کي
بي حاصل آواز ڏئي
پيو هن کي ستائيندو آهيان
۽ پنهنجي حال تي پنهنجي سير
پيو ڏجهندو ۽ ڪڙهندو آهيان.

”چو مان به انهن جهڙو نه ٿيس
جي خوب مرادون ماڻن ٿا
پنهنجي هر آس پڄائن ٿا
جي يارن جا مهندار ٿيا
هر محفل ۾ مسڪائن ٿا؟“
ڪجهه حسرت ڪنهن جي هلندي ۽ تي
ڪجهه ڀجرڻ ڪنهن جي ڀڄندي ۽ تي
بس اهڙيون سڌون ساري ساري
پيو پور پچائيندو آهيان.

پر ان مڪروه منورت ۾
ان پيڙا ۾ ان ذلت ۾
جنهن کي مان پاڻ ڏڪاريان ٿو-
ناگاه جو تنهنجي ياد اچي
هڪ جوت نئين جا ڳائي ٿي
من چاه سان ڀرجي ويندو آ
دل نور سان ڀرجي ويندي آ
ونبول پکيءَ جي هيج جيان
جو ڀيج ڀنيءَ جو ڀڙ سوري
هن ڏجهندي ڌرتيءَ تان اڏري
آڪاس جي دروازي جي اڳيان
ساراهه جا نغما ٿو ڳائي.

جاڪاڻ تہ تنهنجي ياد مٺا
سرهائين واري سار مٺا
هڪ اهڙي مايا ٿي بخشي
جنهن مايا ڪان هرگز جيڪر
شاهن جي شاهيءَ سان نہ مٽيان.
ان خيال کان پڻ نفرت ٿو رکان.

نازڪ

ترائيل

آءٌ وڃان ٿو ڏور،
مون کي هاڻ نہ سڏ،
مون تي وجهہ نہ کهور،
آءٌ وڃان ٿو ڏور.
زخمن کان آءٌ چور،
منهنجو هڏڙو چڏ،
آءٌ وڃان ٿو ڏور.
مون کي هاڻ نہ سڏ.

مقالا

حضرت شاهه عبداللطيف جي سوانح بابت ويچار

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

[هن موضوع تي لکيل مضمون، ماهنامه ”لطيف ڊائجسٽ“ (ڪراچي) ۾ ٽن قسطن ۾ ڇپيو آهي، جن مان آخري قسط فيبروري ۱۹۸۶ع واري شماري ۾ شايع ٿي. اڳ ڇپيل انهن حصن ۾ واضح ڪيو ويو آهي ته حضرت شاهه صاحب جي سوانح بابت هن وقت تائين جيڪي ڪي لکيو ويو آهي، سو گهڻي ڀاڱي تائين ٻن مکيه ماخذن، يعني (۱) مير علي شير قانع ٺٽوي جي تصنيفن ۽ (۲) مير عبدالحسين خان سانگي جي ڪتاب ’لطائف لطيفي‘ تان ورتل آهي. انهيءَ ڪري حضرت شاهه صاحب جي سوانح بابت صحيح نتيجن تي پهچڻ لاءِ ضروري آهي ته انهن ٻن بنيادي ماخذن وارن حوالن کي تحقيق ۽ تنقيد جي لحاظ سان توريو تڪيو وڃي. انهيءَ لحاظ سان اڳين قسطن ۾ پهريائين مير علي شير قانع جي ڏنل حوالن کي بحث هيٺ آندو ويو آهي ۽ هيءَ قسط پڻ انهيءَ ساڳئي سلسلي جي هڪ ڪڙي آهي. ن.ب]

مير علي شير قانع جا ٻه ڪتاب ”مقالات الشعراء“ ۽ ”تحفة الڪرام“ ڇپجي چڪا آهن ۽ انهن ۾ حضرت شاهه صاحب بابت آندل حوالا پڻ پڙهندڙن جي آڏو اچي چڪا آهن. البت ٽيون ڪتاب ”معيار سالڪان طريقت“ (جيڪو مير مراد علي خان جي فرمان سان نقل ڪيو ويو ۽ هن وقت برٽش ميوزيم لنڊن ۾ محفوظ آهي، سو) اڃان نه ڇپيو آهي، پر جيئن ته اڳ ان ڪتاب جا قلمي نسخا سنڌ ۾ موجود هئا، تنهنڪري اهو ڪتاب پڻ مير عبدالحسين خان سانگي ۽ سنڌ جي ڪن ٻين عالمن جي مطالعي هيٺ رهيو. شاهه عبداللطيف بابت مير علي شير قانع جيڪي بيان هن ڪتاب ۾ آندا آهن، تن کي آسان ۽ روان ترجمي جي صورت ۾ هيٺ ڏجي ٿو ته جيئن اهو قلمي مواد ناظرين جي آڏو اچي وڃي ۽ حضرت شاهه صاحب بابت مير علي شير قانع جي جملي بيانن کي توري تڪي سگهجي. قانع لکي ٿو ته:

”عارفن جو مثالي اڳواڻ شاهه عبداللطيف تارڪ ولد سيد حبيب شاهه موصوف، ٻارهين صدي ۾ سنڌ اندر نهايت ئي وڏو مرشد رهنما ٿي ساماڻو. (اوائلي) زندگي جو وڏو حصو بالڪل اڪيلائيءَ ۽ ويراڳ ۾، ڪمال رياضت سان گهمندو رهيو ۽ مدهوشي جهڙي حالت ۾ بي انت بيابان ۾ گذاريائين. آخرڪار هوش ۾ اچي، شيخي ۽ مرشدي جو مَسنَد جيئن جو تيئن سينگارِيائين ۽ ساري جهان کي پنهنجي ارادت طرف ڇڪيائين.

باوجود بي مايگي جي ڪيس جهان جي اچي ڪاري جي ٻوري ٻروڙ حاصل ٿي ۽ باوجود تحصيل نہ ڪرڻ جي جملي ديني علمن تائين سندس رسائي ٿي. وفات واري ڏينهن جدائي سڀان مريدن مان ڪيترن ئي دم ڏنو. سندس فيض ۽ حضور واري مزار 'ڀٽ' تي مشهور آهي. جيسلمير جي راجا سندس درگاهه تي نوبت موڪلي، جيڪا (وڄڻ سان) عجب روح ۽ حضور واري ڪيفيت پيدا ڪري ٿي. سندس (شاهه لطيف جي) سلسلي ۾ ڪامل فقير شامل آهن. سنہ ١١٦١ هہ بعد وفات ڪيائين.

هالا ڪندي (پراڻن هالن) جي بزرگ مخدوم بايزيد ولد مخدوم عربي جي ٻوٽن مان 'محمد عالم' (نالي) سيد عبداللطيف تارڪ جي خليفن مان ڪل فقراء ۾ ممتاز آهي. مخدوم محمد معين ولد مخدوم محمد امين مذڪور، مخدوم عنايت الله دانشمند جو شاگرد ۽ علمن ۾ بيحد قابليت جي ڪري مشهور، جنهن جو شهر ٺٽي ۾ پيو ڪو مٽ ڪونہ هو ۽ جيڪو ظاهري علمن سان گڏ باطني معرفت ۾ بہ وڏي منزل وارو هو، سو نقشبندي سلسلي ۾ حافظ ابوالقاسم نقشبندي جو هڪو مريد هو، جو ان جي فيض سان ئي طريقي ۾ وڏو نيڪ بهره ور ٿيو؛ آخر عمر ۾ اهو بہ قدوة العارفين شاهه عبداللطيف جي خدمت ۾ وڏي ارادي ۽ اخلاص وارو ٿيو. شاهه موصوف ڪي بہ ٺٽي ۾ سندس صحبت نهايت وڻي وئي ۽ سندس مان خاطر هو ٺٽي ۾ گهڻو اچڻ وڃڻ لڳو. مخدوم (محمد معين) جي (حياتي جي) آخري ڏينهن ۾ شاهه موصوف آيو ۽ اچي راڳ جي صحبت (محفل) ڪرايائين. مخدوم ڪي اُن راڳ ٻڌڻ سان حال پنجي ويو، ايتري قدر جو جان ڏيڻ کان سواءِ ڪو چارو ئي ڪونہ رهيو. مخدوم جي ڪرامت اها جو جنهن ڏينهن سندس جنازو مڪلي ڏانهن ٿي نيائون تہ سيد (شاهه عبداللطيف) پڻ پويان ڪانڌي ٿي هليو. شهر جي ڇيڙي تي (ٻهچڻ تي) ائين ٿيو جو سيد جنازي جي هنيان رسم مطابق ڪانڌي ٿي ٻوٽي ورڻ جي ڪئي تہ جنازي پاڻ ڦيرايو ۽ مٿو هن طرف (ٻوٽي پيرن واري طرف) ڪيو ۽ سيد اهو محسوس ڪندي وڏيڪ اڳتي ڪونہ ويو. ائين روايت ٻڌڻ ۾ آئي آهي. مخدوم جي وفات سنہ ١١٦١ هہ ۾ ٿي. مصرع تاريخي "قطره دُرّ بحر واصل شد" ان سال موافق آهي. چون ٿا تہ شاهه عبداللطيف جنازي سان ڪانڌي ٿيڻ بعد موٽندي، پنهنجي ڪرامت واري زبان سان چيو تہ: ٺٽي ۾ پنهنجي يار جي الوداع خاطر هيءَ اسان جو آخري پيرو اچڻ ٿيو — ۽ پاڻ بہ انهيءَ ساڳئي سال سگهوئي گذاريائين [ورق ٢٠٦-٢٠٧].

مولوي محمد صادق، جيڪو پوءِ شاهه عبداللطيف تارڪ جو خاص مريد هو، تنهن جي وفات سنہ ١٢٧٠ هجري بعد ٿي [ورق ١٩٨].

هن ڪان اڳ، مير علي شير قانع جي بن بيانن ڪي پيش ڪندي اسان انهيءَ نتيجي تي پهتا هئاسون ته شاهه صاحب بابت هو پڌل ڳالهيون ٿو ڪري. هن بيان مان ان جي پوري تصديق ٿئي ٿي، ڇاڪاڻ جو قانع هت پڻ حضرت شاهه عبداللطيف جي سوانح جي سلسلي ۾ سندس ڪرامتن بابت پڌل ڳالهيون بيان ڪري ٿو، پر خود حضرت شاهه صاحب جي وفات، جيڪو هڪ وڏو واقعو هو، تنهن جي سن سال جي به قانع ڪي پوري پڪي خبر ڪانهي. پهريائين ته هن پنهنجن ٽن اوائلي ڪتابن يعني "مقالات الشعراء" توڙي "تحفة الڪرام" ۾ شاهه صاحب جي وفات جو سال ڪونه ڄاڻايو هيءُ ٽيون ڪتاب "معيار سالڪان طريقت"، جيڪو "مقالات" ڪان اناويهه سال ڪن پوءِ ۽ "تحفة الڪرام" ڪان ٻاويهه سال ڪن پوءِ لکيائين، ان وقت تائين به قانع ڪي حضرت شاهه صاحب جي وفات واري سال جي پوري خبر ڪانه پئي. مٿين بيان ۾ پهريائين لکي ٿو ته شاهه صاحب جي وفات "سن ١١٦١هه ڪان پوءِ ٿي"، پر هيٺ هلي ڄاڻائي ٿو ته ١١٦١هه واري سا ڳئي سال ۾ مخدوم محمد معين جي وفات ڪان پوءِ سگهوئي شاهه صاحب پڻ وفات ڪئي، حالانڪ شاهه صاحب چار سال پوءِ سن ١١٦٥هه ۾ وفات ڪئي. پنهنجي هن بيان ۾ مير علي شير قانع ٽي پيون ڳالهيون بہ اهڙيون ڪيون آهن، جيڪي شاهه صاحب جي سوانح حيات جي حقيقتن جي خلاف آهن. اهي هي آهن:

(الف) شاهه صاحب تارڪ هو،

(ب) شاهه صاحب مدهوشي ۽ ويراڳ واري حالت ۾ بيابانن ۾ پئي ڦريو،

(ج) هلن جي مخدوم عربي ديانه جي اولاد مان محمد عالم نالي سندس خاص خليفو هو، جيڪو مڙني فقيرن ۾ ممتاز هو.

قانع جي انهن بظاهر مختصر ۽ بيضرر حوالن ڪي ڪانئس پوءِ زباني روايتن ذريعي وڌائي- ڳڪهو ڪيو ويو، ايتري قدر جو شاهه صاحب جي حياتيءَ جا حقيقي باب ميسارجڻ لڳا. هيٺ اسان قانع جي انهن ٽنهي حوالن جي صحت ۽ انهن مان پيدا ٿيل غلط فهمين تي وڌيڪ وضاحت سان بحث ڪنداسون.

(الف) شاهه صاحب ڪي 'تارڪ' ڪري ڄاڻائڻ. قانع پنهنجي ٽنهي ڪتابن (مقالات الشعراء، تحفة الڪرام ۽ معيار سالڪان طريقت) ۾ شاهه صاحب ڪي سنئون سڌو 'تارڪ' سڏيو آهي، ۽ ٻنا ڪنهن رک رکاءَ جي ڪم از ڪم يارهن دفعا شاهه صاحب لاءِ 'تارڪ' جو لفظ آندو آهي. جهڙوڪ ته:

- مير عبداللطيف قدس سره المشتهربه تارک، صاحب و ساڪن بهت (مقالات الشعراء، ص ١٢١)
- قطب وقت شاهه عبداللطيف المعروف به تارک (مقالات الشعراء، ص ٣٥٧)
- محمد عالم در زمره خلفاء سيد عبداللطيف تارکيست (تحفة الڪرام ٣ × ١٥١)

- سيد عبداللطيف رحہ ... پس آنحضرت معروف به تارک (ايضاً ۳×۱۵۲)
- سيد عبدالطيف تارک لقب (ايضاً ۳×۲۲۹)
- سيد عبد لطيف تارکي ... بخدام فرمود (ايضاً ۳×۲۲۹-۲۳۰)
- سيد عبد للطيف تارکي بر بالاخانہ اين دهليز (سير محمد عطا امير خاني) مسکن داشة (ايضاً ۳×۲۵۷)
- مخدوم محمد صادق نقشبندي ... معتقد سيد عبداللطبف تارک (ايضا ۳×۲۳۵)
- قدوة العارفين شاه عبداللطيف تارکي ولد سيد حبيب شاه (معيار سالکان طريقت ورق ۲۰۶)
- محمد عالم ... مشسلک خلفاء عبد لطيف تارکي ست (ايضا)
- سيد عبداللطيف تارک (ايضاً ورق ۲۱۰)
- مولوي محمد صادق مريد خاص شاه عبداللطيف تارکي بود (ايضاً ورق ۱۹۸)

اهو 'تارڪ' وارو تخيل شاه صاحب جي حقيقي زندگيءَ جو نقش ئي بدلائي ڇڏي ٿو، ڇاڪاڻ جو اهو مفهوم شاه صاحب جي زندگي بابت سندس اصلي رهڻي ڪهڻي جي ابتڙ ۽ حال حقيقت جي خلاف هڪ غلط تخيل ذهن نشين ڪرائي ٿو. سلوڪ ۽ فقر جي اصطلاح ۾ 'تارڪ' اهو آهي، جنهن سڀڪجهه ترڪ ڪري ڇڏيو هجي؛ جنهن مال اسباب ترڪ ڪري ڇڏيو هجي ۽ جنهن سڀ لاڳاپا لاهي گهربار ترڪ ڪري ڇڏيو هجي. پر شاه صاحب ائين ڪونه ڪيو هو. خود قانع ڇوي ٿو ته جيتوڻيڪ شاه صاحب پهريائين مدهوشيءَ ۾ هو، پر پوءِ پاڻ سنڀالي "مرشد جي مسند جيئن جو تيئن سينگاريائين." سندس ايترو بيان ئي شاه صاحب جي 'تارڪ' هجڻ کي رد ڪري ٿو. شاه صاحب جي حياتيءَ بابت جيڪي پڪا پختا احوال موجود آهن، تن مطابق شادي ڪيائين، پٽ کي وسايائين، اتي پنهنجي لاءِ توڙي فقيرن لاءِ جايون جوڙايائين ۽ پڻ مسجد شريف ۽ پنهنجي والد توڙي ميين شاه ڪريم جي قبن جوڙائڻ لاءِ ڪاريگر ۽ ڪاشيگر آندائين. پٽ تي سندس روزانه زندگي هڪ اعليٰ انتظام ۽ نظام واري هئي. راڳ لاءِ فقير مقرر هئا ۽ پڻ ٻئي هرڪم ڪار لاءِ فقير مقرر هئا ۽ حضرت شاه صاحب جي ان سڄي انتظام تي نظر هئي. اهڙي ماڻهوءَ کي 'تارڪ' نٿو سڏي سگهجي. جڪر چئجي ته شاه صاحب پنهنجي حياتيءَ جي اوائلي دور ۾ 'تارڪ' هو، ته به اهو دليل ايترو پڪو پختو ڪونهي، ڇاڪاڻ جو حقيقي معنيٰ ۾ 'تارڪ' اهو آهي، جنهن سڄي حياتي ترڪ ۾ گذاري هجي، يعني عاقل بالغ ٿيڻ بعد سوچي سمجهي پوري ارادي ساڻ هن راهِ خدا ۾ پنهنجو ورثو ترڪو ڦٽو ڪري دنيا جي وهنوار کان آجائي اختيار ڪئي هجي؛ يا ڪم از ڪم پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪن ڪن ڏينهن يا موقعن تي ڪجهه نه ڪجهه مال اسباب ترڪ ڪندو ۽ لٽائيندو هجي. مگر شاه صاحب جي زندگيءَ بابت تحريري حوالن توڙي زباني روايتن ۾ اهڙو ڪوبه حوالو موجود ناهي.

غور ڪرڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته قانع ڪي نالي پڻ ٿي آهي. سندس وقت ۾ ۽ ڪجهه اڳ 'سيد عبداللطيف' يا 'شاهه عبداللطيف' جي نالي وارا ڪم از ڪم پنج بزرگ ٿيا، جن مان جو ذڪر قانع پنهنجن ڪتابن ۾ آندو آهي. انهن مان ٻه ٽي شهر جا هئا، جيڪي قانع جي وقت جا هئا ۽ ڪيس ويجها هئا، جنهن ڪري انهن بابت ته غلطي جو ڪو امڪان ڪونه هو. انهن مان هڪ هو سيد عبداللطيف بن سيد مئو، جيڪو قانع جو نانو هو (يا ناني جو ڀيءُ يا ڏاڏو هو. سندس انهيءَ ناناڻي آڪهه ۾ اهو نالو اڳ کان وٺي هلندو ٿي آيو ۽ وڏو سيد عبدللطيف، جهانگير بادشاهه جي وقت ۾ سيوهڻ ۽ ڪچي جو جاگيردار هو). ٻيو هو "شاهه عبداللطيف صوفي"، جيڪو راڳ ڏانهن مائل هو ۽ پاڻ راڳ ڪندو هو ۽ پڻ مخدوم محمدمعين وٽس رهاڻ لاءِ ويندو هو(١).

باقي ٽي ٻيا 'سيد عبداللطيف' اڳي ڪان پري نصرپور، ٺٽ شاهه ۽ هالن طرف جا هئا، جن بابت مير علي شير قانع ڪان توڙي ڪن ٻين ڪان پڻ ٿي جو هڪ جي ڪا ڳالهه ٻئي جي نالي ڪري ڇڏيائون. 'تارڪ' حقيقت ۾ سيد عبدللطيف نصرپور وارو هو، پر قانع اهو لقب 'سيد عبداللطيف ڀٽ واري' تي آڻي ڇڏيو. اهڙيءَ طرح سر ڪيڏاري جو سلسلو، 'سيد عبداللطيف هالن واري' جو هو، جيڪو روايتن ذريعي پوءِ 'سيد عبداللطيف ڀٽ واري' جي ڪلام سان گڏي لکيو ويو. هن ٻوئين موضوع جي وضاحت اڳتي هلي ڪنداسون، في الحال بحث 'تارڪ' جي لقب سان آهي.

قانع جيڪڏهن شاهه عبداللطيف کي رڳو 'تارڪ' چئي ڇڏي ها ته گمان ڪري سگهجي ها ته فقط ان ٿي شاهه عبداللطيف کي تارڪ ڪري ڏي پاڻيو، پر قانع ڪم از ڪم ٽي دفعا وري وري انين ڄاڻايو آهي ته 'شاهه عبداللطيف تارڪ جي لقب سان مشهور معروف آهي' سندس الفاظ هي آهن:

—مير عبداللطيف قدس سره المشتهر به تارک صاحب و ساکن بهت

(مقالات الشعراء، ص ١٢١)

—حضرت قطب وقت شاه عبداللطيف المعروف به تارک

(مقالات الشعراء، ص ٣٥٧)

—سيد شاه عبداللطيف پس آنحضرت معروف به تارک

(تحفة الکرام، ص ٣×١٥٢)

اسان مٿي چئي آيا آهيون ته شاهه صاحب جي سوانح حيات جا اهڃاڻ جيڪي مشهور معروف آهن، تن مان ظاهر آهي ته شاهه صاحب 'تارڪ' ڪونه هو. ٻئي ڪنهن مصنف جي لکيت يا ڪنهن آڳاٽي زباني روايت ۾ به شاهه صاحب کي 'تارڪ' ڪري ڪونه ڄاڻايو ويو آهي.

---

(١) تحفة الڪرام، فارسي متن، مطبوعه دهلي، ٣×١٧٣ ۽ معيار سالڪان طريقت، قلمي، ورق ٢١٨.

پاويهن ڏيوهن سالن واري جواني ۾ شاهه صاحب جي شادي ٿي. جيڪڏهن ان وقت هو تارڪ هو ته پوءِ تارڪن جون ڪهڙيون شاديون! جيڪڏهن ان کان اڳ ڪيس 'تارڪ' چئجي ته اهو دليل وزنائتو نه ٿيندو، ڇاڪاڻ جو ان وقت سندس سنڀاليندڙ سندس والد حبيب شاهه هو. جيڪو ئي گهر ٻار جو مالڪ هو. ان وقت ننڍي عبداللطيف وٽ پنهنجو ڪو جدا ذاتي مال اسباب ڪونه هو، جيڪو ترڪ ڪيائين. شادي کان پوءِ واري دور جو اهڙو ڪو حوالو موجود ڪونهي، جنهن مان تصديق ٿئي ته شاهه صاحب پنهنجو مال اسباب هميشه لاءِ ترڪ ڪري ڇڏيو يا ڪنهن ٿوري مدت لاءِ يا ڪنهن خاص ڏينهن ڏهاڙي تي ترڪ ڪيو هجي.

غور طلب ڳالهه هي آهي ته مٿيان ٿي حوالا، جن ۾ "مشهور معروف" تارڪ جو ذڪر آهي، تنهن مان هڪ ۾ نالو 'عبداللطيف شاهه' آندل آهي، ٻه ٻين ٻن ۾ 'سيد عبداللطيف' ۽ 'مير عبداللطيف' نالا آندل آهن. حقيقت ۾ "مير عبداللطيف"، "سيد عبداللطيف" يا "عبداللطيف شاهه"، جيڪو واقعي 'تارڪ' هو ۽ پڻ تارڪ جي لقب سان 'مشهور معروف' هو، سو نصرپور جو سيد هو ۽ مخدوم نوح صاحب رح جي مريدن مان هو. مخدوم نوح رح جي ملفوظات "ارشاد الطالبين و دليل الذاڪرين" ۾ سندس ذڪر آهي ۽ ڪيس "تارڪ" ٿي ڪري لکيو ويو آهي. ٿئي جي حاڪم جي چانورن سان ڀريل ٻيڙي به لٽائي ڇڏي هئائين. مخدوم نوح رح جي فرزند مخدوم ابراهيم جو هم‌عصر هو ۽ وٽس ايندو ويندو هو. مخدوم ابراهيم جي وفات يارهين صدي هجري جي آخر ۾ ٿي، جنهن مان اندازو ٿئي ٿو ته 'سيد عبداللطيف تارڪ نصرپوري' لڳ ڀڳ ان وقت ڏاري گذاري ويو هوندو، يعني ته هو شاهه عبداللطيف جي ولادت کان ڏيهه سال کن اڳ ٿي گذري ويو، پر نصرپور - پٽ ۽ هالن واري طرف هن مير يا سيد عبداللطيف 'تارڪ' جي لقب توڙي سندس ترڪ جون ڳالهيون مشهور هيون. 'معيار سالڪان طريقت' ۾ قانع ڪيس فقط "سيد عبداللطيف حسيني" ڪري ڄاڻايو آهي، ۽ لکيو آهي ته: سندس مقام جدا نصرپور شهر جي ٻاهران آهي ۽ مٿس قبو آهي.

مير علي شير قانع ڪي نالي ڀُل ٿيڻ لاءِ سبب هو، ڇاڪاڻ جو نالا ساڳيا ۽ ساڳئي ٻاسي جا هئا. نه فقط قانع واري وقت ۾ پر وينديءَ هن پوئين دور تائين سيد عبداللطيف تارڪ کي سيد عبداللطيف ڀٽائي سمجهڻ جو گمان پئي پيدا ٿيو آهي! مولانا دين محمد وفائي ۱۹۵۰ع ۾ جڏهن 'لطف اللطيف' لکيو ته 'سيد عبداللطيف نصرپوري' کي 'سيد عبداللطيف ڀٽائي' ڪري ڀانيائين ۽ لکيائين ته: "شاهه صاحب (عبداللطيف ڀٽائي) جي وري هن (هالن جي مخدومن صاحبن جي) درگاهه سان پنهنجي ڏاڏي شاهه عبدالڪريم وانگي عقيدتمندي ۽ اخلاص هو. ڪڏهن ڪڏهن طعام تيار ڪرائي شاهه صاحب کڻائي مخدوم صاحبن جي خدمت ۾ آڻيندو هو ته برڪت جو ڪارڻ بڻجي." مولوي صاحب ائين لکيو، پر البت ڪيس ڪجهه مونجهارو

ٿيو، جنهن ڪري حاشيي ۾ ڪتاب ”دليل الذاڪرين“ جي اصل عبارت نقل ڪيائون ۽ پوءِ انهيءَ مونجهاري ڏانهن ڌيان ڇڪايائون. مولوي صاحب جي حاشيه واري عبارت هن طرح آهي(١):

”دليل الذاڪرين ۾ لکيل آهي ته سيد السادات منبع البرڪات سيد عبداللطيف تارڪ چيو ته آءٌ ڪنهن خاص قسم جو طعام تيار ڪرائي مخدوم جلال محمد بن مخدوم معظم [نوح] جي خدمت ۾ ويس. پاڻ طعام چکي فرمايائون ته حيڪڏهن هن ڪاڏي ۾ حضرت هاشم حماد [جو سندن خليفو هو] به شريڪ ٿئي ته ڏاڍو چڱوا ايتري ۾ ڏنو ويو ته هاشم حماد پاسي کان ايندو هو، هوڏهن آتان ڪيتري دوريءَ تي هو. شاهه صاحب فرمائي ٿو ته جاءِ جي دروازي مان به لنگهي ڪونه آيو جو اسان دروازي تي بيٺا هئاسين [دليل الذاڪرين فارسي قلمي در سوانح مخدوم معظم نوح] مگر هت ڏسڻو آهي ته شاهه صاحب جيڪڏهن مخدوم جمال والد مخدوم نوح وٽ ڪاڏو کڻائي ويو هوندو ته اها ڳالهه عقل کان بعيد آهي، ڇوته شاهه صاحب [پڻائي] جا هم‌عصر آهن مخدوم نوح صاحب جو پوٽو ۽ پڙپوٽو، تنهنڪري سندس ڪو فرزند هم‌عصر نه ٿي سگهي ٿو. ويچار ڪرڻ گهرجي“ (٢).

(ب) 'شاهه صاحب جو مدهوشي واري حالت ۾ بي‌ڪنار بيابانن ۾ ڦرڻ'. 'تارڪ' واري مونجهاري سان گڏ قانع پڻ پڏل روايتن جي آڌار تي ائين ڄاڻايو ته شاهه صاحب مدهوشي ۽ 'ويراڳ' ۾ بيابانن ۾ پئي ڦريو، اهڙا وڏا صحرا ۽ بيابان جيڪي بي‌ڪنار هئا. ظاهر آهي ته هن بيان ۾ گهڻو وڌاءُ آهي شاهه صاحب، شاديءَ کان اڳ نوجواني واري دور ۾ ٻئي ٻاهر اڪيلو تنهائي ۾ ويهي عبادت ۽ رياضت ڪرڻ ڏانهن مائل ٿيو ۽ ان کي جيڪڏهن 'مدهوشي ۽ ويراڳ' وارو دور چئجي ته ڪنهن حد تائين مناسب ٿيندو. پر اها 'مدهوشي' 'بيهوشي' نه هئي، پر ياد حق ۾ اندروني سوز ۽ محويت واري ڪيفيت هئي. قافيري سنڌي اصطلاح ۾ 'ويراڳ' جي معنيٰ آهي دنياداري وارن لاڳاپن، عزت مي آسائن ۽ زندگيءَ جي آرايش ۽ آسايش کان منهن موڙي اڪيلائي اختيار ڪرڻ ۽ ڌڻي جي ياد ۾ مشغول رهڻ. اهو به دنياداري کي ترڪ ڪرڻ آهي پر ان جو لاڳاپو فقير يا درويش جي ذاتي نيت ۽ ڪردار سان آهي. اهڙي عمل سان هو خاص طرح 'تارڪ' طور مشهور ڪونه ٿيندو، پر ڪيس عابد، زاهد، الله لوڪ به چئي سگهبو. مشهور معروف تارڪ اهو ٿيندو، جيڪو خيرخيرات ۾ پنهنجو مال اسباب لٽائي ڇڏي، يا

---

(١) ڏسو 'لطف اللطيف'، ڇاپو ٻيريون، ڪراچي ١٩٥٠ع، ص ١٢٠-١٢١.

(٢) جيتوڻيڪ سندس وصيت موجب اهو 'ويچار' هاڻي هن وقت ٿو ٿئي، مگر اهو ڄاڻائڻ ضروري آهي ته غالبا مولوي صاحب کي بعد ۾ 'سيد عبداللطيف تارڪ نصرپوري' جي خبر پئجي چڪي هئي، جو سندس اقتباس جي آڌار تي مرتب ڪيل تذڪره مشاهير سنڌ (جلد ٢، ص ص ٦٠-٦٢) ۾ ان 'نصرپوري' نسبت سان ئي ان بزرگ جو ذڪر ٿيل آهي.

وقت بوقت ڪافي ڪجهه مال اسباب ترڪ ڪندو هجي. پيو ته 'مدهوشي' ۽ 'ويراڳ' واري حالت جي مناسبت اڪيلائي ۾ گذارڻ، اڄ ڀڪ تي رياضت ڪرڻ ۽ ڏڻيءَ کي ياد ڪرڻ سان آهي. شاهه صاحب به انهيءَ حالت ۾ ماڻهن جي اچ وڃ کان پري ۽ پاسيرو ٿي جهنگ ۾ ڪنهن وڻن جي اوٽ ۾ اڪيلو ٿي سوچيندو ۽ عبادت ڪندو هو. ڪي اهڙيون مايون، جتي هو ويهي ويٺو ۽ جن بابت تصديق سان ڳالهيون هلنديون آيون آهن ۽ پڻ جن جا ڪي آثار موجود آهن، سي اڪثر ڀٽ ۽ ڪوٽڙي واري ڍنڍ جي آسپاس، وڏ ۾ وڏ ٻن ٽن ميلن جي گهيري واري اراضي ۾ واقع آهن: هڪ 'لال لنو'، جيڪو ڀٽ کان ٻـ اڍائي ميل ڪن اولهه ۽ ڪوٽڙي واري ڍنڍ جي بالڪل ويجهو اولهه طرفان آهي: ٻيو 'ڀٽائي صاحب وارو ڪنڊو'، جيڪو ڀٽ کان ميل ڪن اوڀر طرف آهي: ٽيون ماڳ غالبا خود 'ڀٽ' هئي، جنهن جو ذڪر مير عبدالحسين خان سانگي 'لطائف لطيفي' ۾ پوري پڪي سند سان آندو آهي: يعني ته قلندر شوري، جنهن ڏاچيون ٻئي چاريون، تنهن نوجوان عبداللطيف کي ڀٽ واري جاءِ تي ڪنهن وڏي وڻ جي سڪل ٽُڙ جي پور ۾ ”استغراق واري حالت ۾ ويٺل“ ڏٺو هو ۽ قلندر کي پوءِ پٽس صاحبڏني ٻڌايو ته سيد حبيب شاهه جو پٽ ”ويراڳ يعني قبض ۽ بسط ۽ بيخودي واري حالت“ ۾ اتي هوندو آهي ۽ جيڪڏهن ڪيس ٻئي ڀيري ڏسي ته ڪانئس دعا گهري (لطائف لطيفي، فارسي، ص ۱۴۴). بهرحال قانع جو بيان ته شاهه صاحب مدهوشي ۽ ويراڳ واري حالت ۾ بي‌ڪنار بيابانن ۾ پيو ڦرندو هو، سو حقيقت بدران چڱو شاعرانه مبالغو آهي.

<u>(ج) 'محمد عالم' جي نالي ڀُل سببان شاهه صاحب جي امڙ بابت غلط خيال.</u> قانع جي بيانن جي ڪري شاهه صاحب کي 'تارڪ' طور مڃڻ يا کيس 'بي‌ڪنار بيابانن ۾' ڦرندو سمجهڻ سان، شاهه صاحب جي پنهنجي ذاتي ظاهري زندگي بابت تصور بدلجي ٿو، پر قانع کان 'محمد عالم' جي نالي ڀل ٿيڻ سببان شاهه صاحب جي امڙ ۽ ان جي والدين يعني شاهه صاحب جي ناناڻن بابت حقيقت جي برعڪس خيال قائم ٿي ٿو. قانع جي لکڻ موجب، هالا ڪنڊي جي مخدوم بايزيد بن مخدوم عربي ديانه جي اولاد مان محمد عالم نالي هڪ شخص ڀٽائي صاحب جو خاص خليفو هو، جيڪو مڙني فقيرن ۾ ممتاز هو. پنهنجن ٻن ڪتابن 'معيار سالڪان طريقت' توڙي 'تحفة الڪرام' (۳×۱۵۱) ۾ ائين ڄاڻايو اٿس. حقيقت هيءَ آهي ته ان وقت محمد عالم نالي ٻه شخص هئا: هڪ پراڻن هالن جو محمد عالم، جيڪو مخدوم عربي دياني جي اولاد مان هو ۽ پنهنجي وقت ۾ مخدوم عربي جي سلسلي جو سجاده نشين ۽ سنڀاليندڙ هو. ٻيو محمد عالم، جيڪو ڀٽائي صاحب جو خاص خليفو هو. قانع ٻنهي مان ڪنهن کي ڪونه ڏٺو هو، پر رڳو ڳالهيون ٻڌيون هئائين، ۽ انهيءَ ڪري کيس نالي ڀُل ٿي، جو ڀِٽ واري محمد عالم بدران هالن واري محمد عالم کي ڀٽائي صاحب جو خاص خليفو ڪري ڄاڻايائين. هي ٻئي محمد عالم جدا جدا هئا ۽ ويندي هن پوئين دور تائين ڄاڻو ماڻهن کي ان ڳالهه جي پوري خبر رهي آهي.

هالن وارو محمد عالم ديانو هو ۽ هالن پراڻن جي بزرگن مخدوم عربي دياني (وفات ۹۸۰هه) ۽ سندس پٽ مخدوم بايزيد جي پيڙهي مان اندازا ڏيڍ سؤ سال کن پوءِ اتي جو سجاده نشين هو. سندس قبر هالن پراڻن ۾ مخدوم عربي دياني جي مقام ۾ موجود آهي. اها مخدوم عربي دياني جي مزار واري ٽلهي کان هيٺ لاڳيتو اولهه طرفان پهرين تربت آهي ۽ ان بعد کانئس پوءِ ٻين سجاده نشينن جون تربتون آهن(۱). ٻئي طرف محمد عالم، جيڪو بيشڪ پٽائي صاحب جو خاص خليفو ۽ سڀني فقيرن ۾ ممتاز هو، سو 'سُٺي ٽنڊ'' وارن ڏيرن درويشن جي اولاد مان هو: پٽائي صاحب جو ماسات هو ۽ پٽ تي شاهه صاحب جي سلسلي جي سماع ۽ ذڪر جو سروان هو. سندس قبر پٽائي صاحب جي روضي جي ٻاهران ڏکڻ طرف ۽ تمر فقير واري تجر کان اوپر طرف، تربتن جي اتر واري قطار کان پوءِ ڏکڻ ڏي ٻي لاڳيتي قطار ۾، اولهه طرفان ٻيو نمبر آهي.

قانع کان ته فقط نالي ڀُل ٿي، پر سؤ کن سالن گذرڻ بعد مير عبدالحسين خان سانگي جڏهن شاهه صاحب جي سوانح کي مرتب ڪرڻ جو ارادو ڪيو، تڏهن قانع جي ڀُل کي سمجهڻ ۽ درست ڪرڻ بدران ويتر ان ڀُل تي ٻي هڪ وڏي ڀُل جي عمارت اڏجي وئي.

مير صاحب اندازا ۱۸۸۰-۱۸۸۸ع وارن سالن ۾ جڏهن شاهه صاحب جي حياتي بابت احوال گڏ ڪرڻ شروع ڪيو، تڏهن قانع جا ڪتاب 'تحفة الڪرام' توڙي 'معيار سالڪان طريقت' ٻئي سندس آڏو هئا. هن صاحب انهن ڪتابن ۾ آيل بيانن کي ئي صحيح ڪري سمجهيو، جو پوءِ ڪجهه پنهنجين اضافي عبارتن ذريعي انهن جي تصديق ڪيائين ۽ ڪجهه وڌيڪ پڇا ڪري انهن حوالن جي سونجهاري ۾ تطبيق پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائين. مثلاً قانع فقط شاهه صاحب کي 'تارڪ' ڪري ڄاڻايو هو، پر انهن کونه لکيو هئائين ته واقعي حضرت شاهه صاحب سڀڪجهه ترڪ ڪري ڇڏيو هو ۽ انهيءَ ڪري ئي کيس 'تارڪ' ڪري سڏيائون. مير صاحب پنهنجي عبارت ۾ اهڙو اضافو ڪيو ته جيئن قانع جي طرفان شاهه صاحب لاءِ استعمال ڪيل لقب 'تارڪ' جي تصديق ٿئي. انهيءَ ڪري لکيائين ته:

'تحفة الڪرام' ۽ 'معيار سالڪان طريقت' جيڪي ٻئي ڪتاب مير علي شير قانع ٺٽوي جا تصنيف ڪيل آهن، تن ۾ لکيل آهي ته حضرت (شاهه صاحب) جن دنيا کي

---

(۱) هن سلسلي وارا 'پير' سڏجن. هن وقت وٽن علم ۽ فضل جو نالو ئي ڪونهي. موجوده وقت جو وڏو 'پير جمن' (پٽ پير وسو پٽ پير جمن پٽ پير وسو) آهي، جنهن جي عمر ڪم از ڪم لوي سال کن آهي، جيتوڻيڪ سندس چوڻ موجب سندس ڄمار هڪ سؤ سال کن آهي. پاڻ هلي محمد عالم جي قبر ڏيکاريائين ۽ ٻڌائين ته اسان جي وڏن مان هو (پير جمن سان اها خاص ملاقات تاريخ ٦- نومبر ۱۹۸۵ع تي ٿي).

> ڪلي طور ترڪ ڪري ڇڏيو هو ۽ الهيءَ ڪري ئي پاڻ ’تارڪ‘ جي لقب سان مشهور ٿيا (۱).

ٻئي طرف قانع پنهنجي ٻئي ڳالهه ۾، محمد عالم ڏياني کي شاهه صاحب جو خليفو ۽ ٻين سيني فقيرن ۾ ممتاز ڪري ڄاڻايو هو، پر پٽ تي ۽ پٽ واري تڙ ۾ جيئن هن دور تائين اهو معلوم آهي، تيئن مير صاحب واري وقت ۾ به اهو معلوم هو ته ڀٽائي صاحب جو خاص خليفو ۽ فقير ”محمد عالم سچو سائر“ هو جيڪو ڀٽائي صاحب جو ماسات به هو. جيتوڻيڪ نسب جي لحاظ سان هو ’ديانو‘ ڪونه هو پر ’ڏيرو‘ هو. قانع جي حوالي ۽ ’محمد عالم سچي سائر‘ جو ڀٽائي جو ماسات هئڻ—انهن ٻن ڳالهين ۾ تطبيق پيدا ڪرڻ جي فقط هڪ ئي صورت هئي ته ’محمد عالم دياني‘ کي ئي شاهه صاحب جو ماسات ڪري ڄاڻائجي. شاهه صاحب جي فقيرن جي سلسلي ۾ محمد عالم بابت لکندي مير صاحب پنهنجي عبارت ۾ اها تطبيق هن طرح پيدا ڪئي ته:

> ”ميان محمد عالم دياله که همشير زاده والده حضرت اولياء صاحب بود و سماع و ذکر در اختيار داشت و کارپرداز بوده“ (۲).
>
> [ميان محمد عالم ديانو، جيڪو حضرت اولياءصاحب (يعني شاهه صاحب) جي والده جي ڀيڻ جو پٽ هو. ’سماع‘ ۽ ’ذڪر‘ جي واڳ سندس هٿ ۾ هئي ۽ سڄي ڪم جو سنڀاليندڙ هو].

قانع کان ته فقط ناليءَ ڀُل ٿي جو حقيقي محمد عالم بدران ٻئي محمد عالم کي ڀٽائي صاحب جو خليفو ۽ خاص فقير ڪري ڄاڻايائين، پر هن ائين ڪونه لکيو هو ته هالن (پراڻن) جي بزرگ مخدوم عربي دياني جي اولاد مان جيڪو محمد عالم آهي، سو ڀٽائي صاحب جي والده جي ڀيڻ جو پٽ آهي. اهو اضافو سانگي ڪيو ۽ انهيءَ لاءِ ڪيو ته قانع جي ڀل ۽ حقيقت جي وچ ۾ ڪا تطبيق پيدا ٿئي. پر سندس انهيءَ اضافي شاهه صاحب جي والده ماجده بابت وڏي غلط فهمي پيدا ڪري ڇڏي، جنهن آئنده لکندڙن لاءِ وڏو مونجهارو پيدا ڪيو، جيئن هيٺين تفصيل مان معلوم ٿيندو.

● سنه ۱۸۸۷ع ۾ ميرزا قليچ بيگ جڏهن شاهه صاحب جي حياتي جو احوال لکيو ته ان جو بنيادي مواد مير عبدالحسين خان سانگي کان ورتائين، ۽ شاهه صاحب جي والده بابت ڄاڻايائين ته

---

(۱) لطائف لطيفي، فارسي متن، راقم جي ڪوشش سان ڇپيل، پٽ شاهه، ضلعو حيدرآباد، ۱۹۶۷ع، ص ۲۹.

(۲) ايضاً، ص۱۶۹. اڳتي ڄاڻايو اٿس ته ڀٽائي صاحب جي وفات بعد جڏهن حڪومت طرفان سيد جمال شاهه کي گادي تي وهاريو ويو ته محمد عالم وڏي مخالفت ڪئي. بالاخر جڏهن سيد جمال شاهه جي اشاري تي حاڪم (ميان غلام شاهه) مٿس سختي ڪئي ۽ کيس سوڙهو گهيرو تڏهن وڃي معاملو ٺريو. پوءِ جلد ئي محمد عالم وفات ڪئي.

"شاهه عبداللطيف جي والده مخدوم عربي ديانه جي گهراڻي مان هئي، جنهن جو مقبرو اپرنديءَ هالن جي ڀيو ڏسجي" (۱).

● ان بعد ۱۸۸۹ع ۾ هالا جي سب جج ليلارام وتڻ مل لالواڻي جڏهن شاهه صاحب جي سوانح بابت انگريزي ۾ ڪتاب لکڻ جو ارادو ڪيو تڏهن شاهه صاحب جي والده ماجده بابت سندس آڏو ٻه بيان هئا: هڪ مير عبدالحسين خان سانگي جو ته بيبي صاحبه ۽ محمد عالم دياني جي ماءُ ٻئي ڀيڻون هيون، ۽ ٻيو مرزا قليچ بيگ جو ته بيبي صاحبه مخدوم عربي ديانه جي گهراڻي مان هئي، انهيءَ ڪري وڌيڪ تفصيل خاطر غالباً پڇ تي وڃي مخدوم احمد ڀَٽيي ڪان پڇيائين، جنهن ڪيس ڇا چيو سو اصل لفظن ۾ معلوم ناهي، پر ليلارام پنهنجن لفظن ۾ هن طرح لکيو:

"شاهه حبيب جي ٻي گهرواري ذات جي 'دياني' هئي... شاهه لطيف جي والده، شاهه دياني جي ڌيءَ هئي جيڪو پراڻن هالن جو رهندڙ هو. هو مخدوم 'عربي' پڻ سڏبو هو، ڇاڪاڻ جو هو عرب مان آيو هو. 'ديانو' ذات جو نالو ٿو ڀانئجي، پر آخوند احمدي مون کي ٻڌائي ٿو ته اهو مخدوم ائين سڏيو ويندو هو، ڇاڪاڻ جو ڪجهه 'ديوانو' هو. مخدوم عربي کي پٽ ڪين ٿيا. سندس مزار هالن پراڻن ۾ هن وقت تائين موجود آهي، ۽ اها ڪن نقيرن جي هٿ ۾ آهي جيڪي پاڻ کي ٻهانو ڪري 'ديانا' سڏائين ٿا" (۲).

ڳالهه 'محمد عالم' جي نالي سان شروع ٿي ۽ ڪٿي وڃي پهتي! آخوند احمد کان مخدوم دياني بابت پڇيائون سو ڪٿي جواب ڏنائين، پر غالباً ڪيس ٻي ڪا خبر ڪانه هئي! جيڪڏهن شاهه عبداللطيف جي والده ان طرف جي هجي ها ته آخوند احمد ڪا اهڙي وڌيڪ خبر ڏئي ها! جيڪڏهن هن ائين ٻڌايو ته "شاهه لطيف جي والده، شاهه دياني جي ڌيءَ هئي" ته وڏي غلطي ڪيائين، ڇاڪاڻ جو مخدوم عربي دياني شاهه عبداللطيف جي ڄمڻ کان سوا سؤ سال کن اڳ، سنه نو سؤ اسي هجري (۹۸۰هه) ۾ وفات ڪئي.

● ٽيهه سال کن پوءِ ڊاڪٽر گربخشاڻي جڏهن 'شاهه جو رسالو' مرتب ڪرڻ شروع ڪيو، ۽ پهرئين جلد جي مقدمي ۾ 'شاهه جي سوانح عمري' ڏنائين ته نه فقط ليلارام واري غلط عبارت تي ڀروسو ڪيائين، پر ان کان هڪ وک اڳتي وڌايائين جو مخدوم ديالي کي 'شاهه' ڪري

---

(۱) ميرزا قليچ بيگ: احوال شاهه عبداللطيف ڀٽائي، راقم جي سنوار سان شايع ٿيل، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه حيدرآباد، سنه ۱۳۹۲هه/۱۹۷۲ع، ص ۱۳.

(۲) ليلارام وتڻ مل لالواڻي جو انگريزي ۾ لکيل ڪتاب "سنڌ جي وڏي ۾ وڏي شاعر شاهه لطيف جي زندگي، مذهب ۽ شاعري"، پهريون ڇاپو، ڪراچي ۱۸۹۰ع، ص ۰۰. (مصنف انگريزي ۾ ڪري لکيو آهي، جيڪو صحيح ناهي).

لکيائين: "شاهہ عبداللطيف جي والدہ شاهہ ديالي جي لياڻي هئي(١)". مٿي بيان ٿي چڪو تہ مخدوم ديانو، شاهہ لطيف جي ولادت کان سوا سؤ سال اڳ ٿي گذريو.

● ان بعد هن پوئين ويجهي دور ۾، مولانا دين محمد وفائي مرحوم، شاهہ صاحب جي سوانح بابت پنهنجو ڪتاب "لطف اللطيف" لکيو، جيڪو تحقيق جي لحاظ سان اڳين سڀني ڪتابن کان وڌيڪ آهي. مولوي صاحب کي پڪا ڪندي غالباً ايترو معلوم ٿي چڪو هو تہ شاهہ حبيب "سٿي قندر" وارن بزرگن مان شادي ڪئي هئي ۽ انهيءَ گهر مان ئي شاهہ عبداللطيف ڄائو، مگر ٻئي طرف مخدوم عربي دياني جي خاندان واري روايت هئي، جيڪا ميرزا قليچ بيگ ٻڌ آندي هئي، انهيءَ ڪري مولوي صاحب انهن ٻنهي ڳالهين کي ڳنڍڻ جي ڪوشش ڪئي؛ يعني تہ انهن ٻن جدا روايتن ۾ تطبيق پيدا ڪرڻ خاطر لکيائين تہ:

> "مرزا قليچ بيگ لکي ٿو تہ شاهہ عبداللطيف جي والدہ مخدوم عربي دياني جي خاندان مان هئي." [ان بعد حاشيي ۾ ڄاڻايائين تہ] "ڊاڪٽر گربخشاڻي لکيو آهي تہ شاهہ صاحب جي والدہ شاهہ ڏياڻي جي نياڻي هئي ۽ شاهہ ڏياڻي کي مخدوم ڏيانو بہ ڪري سڏيندا آهن سو صحيح نہ آهي، ڇوتہ مخدوم ڏيانو ١٠- صدي هجري ۾ ٿي گذريو آهي ۽ شاهہ حبيب ١٢ صدي جو آهي، تنهنڪري. اها بي بي عربي ڏياڻي جي خاندان مان آهي، نہ سندس نياڻي، ۽ مخدوم عربي ڏياڻي جي خاندان کي سوئي ڪندر وارا بزرگ بہ سڏيو ويندو آهي(٢)."

اصل ڳالهہ هي آهي تہ شاهہ حبيب جو مخدوم عربي دياني جي خاندان سان ڪو اهڙو واسطو ڪونہ هو ۽ نڪا ان خاندان مان شادي ڪيائين. هي سڄو مونجهارو، قانع جي نالي پل کان شروع ٿيو ۽ جئن پوءِ تيئن سو ُلي ٿيڻ بدران وڌيڪ منجهندو ويو. حقيقت ۾ شاهہ حبيب ڏيرن فقيرن مان شادي ڪئي هئي، جيڪي پنهنجي وقت جا درويش هئا ۽ 'قندر فقير' ڏيري جي پوين مان هئا، جيڪو ٧- صدي هجري ۾ ٿي گذريو. قندر فقير، سنڌ ۽ ملتان جي ولي غوث بهاؤالحق بهاؤالدين جو خليفو هو. سندس گهر واري مائي 'سٿي' يا 'سوئي' جيڪا ذات جي حتڙي هئي، سا بہ وڏي پهتل درويش هئي، ايتري قدر جو هن پارسا مائي جو نالو سندس پنهنجي خاوند کان بہ اڳ ۾ اچڻ لڳو ۽ سندن مقام بہ 'سٿي قندر' وارو مقام سڏجي. هنن ڏيرن درويشن جي 'ثابت پوٽا' پاڙي مان عرس فقير ڏيرو پنهنجي وقت ۾ هڪ وڏو نيڪ شخص هو. کيس بہ نياڻيون هيون: هڪ ڏنائين شاهہ حبيب کي، جنهن مان شاهہ عبداللطيف ٿيو، ۽ ٻي ڏنائين پنهنجي سؤٽ رب رکيي فقير کي، جنهن مان محمدعالم ٿيو، جيڪو پٽائي صاحب جو سڳو ماسات هو. محمدعالم پوءِ پٽائي صاحب جو خاص خليفو ۽ پٽ تي 'ذڪر' ۽ 'سماع' جو اڳواڻ ٿيو. هو پٽائي صاحب جو وڏي ويساهہ وارو سچو ارادتمند فقير هو جو پٽائي صاحب پاڻ کيس "محمدعالم سچو سالم" ڪري سڏيو.

---

(١) هوتچند مولچند گربخشاڻي، شاهہ جو رسالو، جلد -١، ڪراچي ١٩٢٤ع، ص ١٢.
(٢) دين محمد وفائي: لطف اللطيف، ٻهريون ڇاپو، ڪراچي ١٩٥٠ع، ص ٨.

جنيد وقت حضرت مولانا هاليجوي رح

علامه غلام مصطفيٰ قاسمي

علامه ڪمال الدين دميري، بني اميه جي عادل خليفي عمر بن عبدالعزيز جو هڪ خواب نقل ڪيو آهي ته هن حجاج بن يوسف کي خواب ۾ ڏٺو ۽ ڪانئس عالم مثال جي خبرچار پڇيائين، جنهن تي ان جواب ڏنو ته منهنجي هٿان جيڪي به ماڻهو ناحق ماريا ويا، انهن مان هرهڪ ناحق خون جي مون کي هڪ ڀيرو سزا ڏني وئي، پر سعيد بن جبير جي ناحق خون وهائڻ ڪري ستر ڀيرا سزا طور مون کي قتل ڪيو ويو آهي.

سعيد بن جبير هڪ وڏو اهل الله ۽ تابعي بزرگ هو ۽ آخري مظلوم هو، جنهن کي حجاج بن يوسف پنهنجي پوئين حڪومت ۾ گرفتار ڪري مارائي ڇڏيو هو. مٿين جواب کي علامه دميري نقل ڪندي هڪ شبهو ۽ اعتراض اٿاريو آهي ته سعيد بن جبير هڪ تابعي بزرگ هو. پر پاسي حجاج ته صحابين کي به قتل ڪرائي چڪو هو، جيئن عبدالله بن زبير کي سڌيءَ طرح ۽ عبدالله بن عمر کي اڻ سڌي طرح مارائي ڇڏيو هئائين ۽ ٻيا به گهڻائي اهل الله ان جي سفاڪ هٿن کان بچي نه سگهيا هئا، تڏهن حضرت سعيد بن جبير جي قتل واري سزا ٻين کان ڇو وڌي وئي؟

هن شبهي کي اٿاريندي ان جو جواب به پاڻ ئي علامه دميري هن طرح ڏنو آهي ته جنهن دور ۾ حضرت سعيد بن جبير کي شهيد ڪيو ويو هو، ان دور ۾ هن بزرگ ۽ ولي خدا جي پايي جو ٻيو ڪوبه اهل الله ڪونه هو، جو سندس جاءِ پري سگهي. ڪانئس اڳ جيتوڻيڪ ٻيا به گهڻائي مظلوم ماريا ويا، پر انهن جي عالم بالا ڏانهن اسرڻ کانپوءِ ڪونه ڪو ٻيو بزرگ انهن جي جاءِ پرڀون ٻيلو هو، تڏهن حضرت سعيد بن جبير جو سانحو هڪ وڏو المناڪ ليکيو ويو.

هن قصي کي ڏسندي ويجهڙائيءَ ۾ اسان کان جنهن وقت جي جنيد، عالم عامل ڪامل ۽ فياض، حضرت مولانا حماد الله هاليجويءَ کي موت جي فرشتي جدا ڪري ڇڏيو، اهو سانحو به ته ايڏو المناڪ آهي جو نه رڳو سنڌ پر سارو پاڪستان سندن فيوضات کان محروم رهجي ويو، ڇو ته سندن پايه جو ٻيو ڪوبه بزرگ هن دور ۾ ڏسڻ ۾ نه ٿو اچي، جيئن حضرت سعيد بن جبير جو ڪو ثاني ڪونه هو، تيئن هن اعل الله جو به ڪو مد مقابل ڪونه آهي. هن خدا رسيده ۽ قطب وقت جي ساري ڄمار ظاهري توڙي باطني علم جي اشاعت ۾ صرف ٿي. بالخصوص ڪان سندن ماحول علمي ۽ نيڪ هو. پاڻ ذات جا انڍڙ هئا. هيءَ قوم ستين صدي هجري ڌاري سهروردي

طريقي جي هڪ بزرگ حضرت موسيٰ نواب رح جي تبليغي ڪوشش سان مسلمان ٿي ۽ اهوئي سبب آهي جو اڄان تائين انهن جو روحاني لاڳاپو ملتان سان هليو اچي، جو ته حضرت موسيٰ نواب، غوث بهاؤالدين زڪريا ملتانيءَ رحمت الله عليه جو پاڻيجو خليفو چيو وڃي ٿو. هن قوم جا ڪي افراد سنڌ ۾ ضلع سکر جي اڀرندي پاسي ۾ رهن ٿا ۽ رستم (تعلقو شڪارپور)[۱] جي آسپاس آباد آهن ۽ هنن ۾ سهروردي ذڪر جو مسخ ٿيل نمونو، جنهن کي ”سماهه“چيو وڃي ٿو، اڃا تائين هليو اچي.

ولادت، تعليم و تربيت

حضرت صاحب جن جو خاندان هڪ پاسي درويش ۽ خداوارن فقيرن جو خاندان هو ته ٻئي پاسي علمي خاندان به هو. سندن والد مولانا محمود ۽ سندن ڏاڏو مولانا حماد الله ٻئي عالم هئا. پاڻ هڪ نيڪ ماحول ڪري شروع کان ئي نيڪ طبيعت رهيا. سندن ولادت ۱۲۹۹هه جي آخر يا ۱۳۰۰هه جي اوائل ۾ تعلقه ٺٽو عاقل جي هاليجي ڳوٺ ۾ ٿي ۽ جيئن ئي پڙهڻ جهڙا ٿيا ته ڪين آخوند ابراهيم جي مدرسي ۾ قرآن پاڪ جي تعليم لاءِ ويهاريو ويو ۽ فارسيءَ جي تعليم مفتي عبدالڪريم خيرپوريءَ جي والد بزرگوار آخوند عبدالرحيم ڪلهوڙي ۽ مولانا نورمحمد عادلپوري کان ورتائون.

عربيءَ جي تعليم لاءِ ڪين ڏورانهين سفر تي وڃڻ جي ضرورت ئي نه هئي. سندن ئي قوم جو هڪ علامه سندن پڙ ۾ موجود هو، ان جي خدمت ۾ پهچي ويا. اهو بزرگ عالم هو، مولانا قمرالدين انڙ، جنهن کي استاذ العلماء جي لقب سان ياد ڪيو وڃي ٿو. حضرت هاليجوي جو علمي تعارف ايستائين واضح نه ٿيندو، جيستائين سندن ظاهري علم جي مشائخن جي سلسلہ اسناد تي روشني نه پوندي.

استاد العلماء مولانا فضل حق صاحب خيرآبادي رحه جي علمي تفوق ۽ جلالت شان کان ڪير انڪاري ٿيندو؟ علوم عقليه ۽ ادبيه ۾ سندن اهو درجو هو جو ڪين وقت جو فارابي ۽ رازي سڏيو ويندو هو. پاڪ و هند ۾ سندن شاگردن سان سندن پٽ مولانا عبدالحق خيرآبادي شهرت حاصل ڪئي ۽ اتي جي گهڻي پاڳي عالمن جا استاد ثابت ٿيا ته وري سنڌ ۾ مولانا محمد اسماعيل هاليپوٽو ويٺل ڳوٺ ابڙا لڳ قمبر، خيرآبادي فيوض جا مرڪزي استاد رهيا. مولانا محمد اسماعيل صاحب رحه ابتدائي وٽ سنڌ جي سون شاگردن تعليم پرائي ۽ انهن سڀني مان ممتاز مولانا نظرمحمد پنگ وارا هئا. مولانا قمرالدين صاحب سموري تعليم مولانا نظرمحمد پنگائي کان حاصل ڪئي ۽ ويجهڙائي واري دؤر ۾ سنڌ اندر جيڪي به محقق عالم ٿي گذريا آهن، جهڙوڪ مولانا ميرمحمد صاحب نورنگي، مولانا عبدالوهاب صاحب ڪلاچي، مولانا محمد اسماعيل صاحب پنو گهوٽڪيءَ وارو، مولانا دين محمد صاحب ٻنيءَ وارو ۽ مولانا استاذ عبدالڪريم صاحب ڪورائي رحه، اهي سڀ مولانا قمرالدين صاحب جا شاگرد هئا. اهي سمورا بزرگ هاٿوڪي آهي

---

[۱] شڪارپور ضلع نهن ڪانپوءِ رستم لسڪي تعلقي ۾ شامل آهي.

وارن عالمن جا استاذ هئا. مطلب تہ سنڌ جي گهڻي ڀاڱي عالمن جو سلسلو انهيءَ ڪڙيءَ سان وڃي ڪلڇي ٿو.

جهڙيءَ ريت مولانا عبدالحق خيرآباديءَ جي شاگردن مان ٻين شاگردن هرهڪ مولانا حڪيم برڪات احمد ٽونڪي ۽ مولانا ماجد علي صاحب ميڊيو (عليڳڙهہ) وارن جي پنهنجي استاد سان خاص نسبت هئي، اهڙيءَ ريت مولانا قمرالدين رحہ سان حضرت هاليجوي رحہ ۽ علامہ ڪورائي رح جي نسبت هئي. منهنجي بزرگ دوست مولوي قاضي محمدابراهيم صاحب ڪارڙوي پنهنجو اکين ڏٺو واقعو حضرت هاليجويءَ جي ادب باٻت هن طرح ٻڌايو تہ مولانا قمرالدين صاحب ۾ ڏاڍو جلال هوندو هو. هڪ ڀيري غصي مان پنهنجي لائق، فائق دوست مولانا هاليجويءَ ڪي (جنهن ان دور ۾ سلوڪ جا مدارج بہ طئي ڪري ورتا هئا) سخت ڳالهائي رهيو هو، ليڪن مولانا هاليجوي ادب وچان استاد آڏو هٿ ٻڌيو بيٺا هئا ۽ خاموشي سان سڀڪجهہ برداشت ڪندا ٿي ويا.

حضرت هاليجوي رحہ درس نظامي جا جملي ڪتاب اتي پڙهيا ۽ فضيلت جي دستار بہ اتي ٻڌي. هن ڪان پوءِ درس تدريس ڪي لڳي ويا. ڳالهہ ٿا ڪن تہ ايڏي مجاهدہ ۽ محنت سان شاگردن کي پڙهائيندا هئا جو رات ڏينهن جي چوويهن ڪلاڪن مان ڪو ٿورڙو وقت آرام ڪندا هئا نہ تہ سندن سمورو وقت علمي خدمت ۽ ڪتب بينيءَ ۾ گذرندو هو. مولانا مفتي عبدالڪريم خيرپوري، مولانا حبيب الله صاحب ٽيڙهي وارا ۽ مولانا نورمحمد صاحب گهوٽڪي وارا سندن مخصوص شاگردن مان شمار ڪيا وڃن ٿا. پاڻ ڇڱو عرصو ٽيڙهيءَ ۾ بہ تعليم ڏنائون. شروع ۾ ايڏو تہ ظاهري علم جي اشاعت ۾ منهمڪ ۽ مشغول رهندا هئا، جو باطني علم پرائڻ ۽ ذڪر اذڪار ڏانهن ڪوبہ توجهہ ڪونہ ڪندا هئا. مورڳو قادري طريقت جي جهري ذڪر باٻت شرعي نقطہ نگاهہ مطابق اعتراض بہ ڪندا هئا.

تاج الاولياءَ حضرت امروٽيءَ وٽ حاضري

حضرت صاحب جي هڪ مخصوص شاگرد مولانا قاضي عزيزالله صاحب ٽيڙهيءَ وارن اسان کي ٻڌايو تہ هتي اسان وٽ حضرت امروٽيءَ جو گهڻو اثر هو ۽ ڪيترا قادري طريقت جا فقير ذڪر اذڪار ڪندا هئا، ليڪن حضرت هاليجوي ان قسم جي ذڪر جي مخالفت ڪندو هو. ٽيڙهيءَ کان ٿورو ڏور فقير عبدالغني رهندو هو، جو حضرت صاحب امروٽين جو مريد هو ۽ نهايت اهل دل درويش هو. ان حضرت صاحب هاليجويءَ کي سمجهايو ۽ ايترو قائل ڪري ورتو جو حضرت هاليجوي فقير عبدالغنيءَ کي ساڻ ڪري تاج الاولياء حضرت سيد تاج محمود امروٽيءَ جي خدمت اقدس ۾ پهچي ويا. پوءِ تہ ساڻن پسڻ ٿي ويو، هڪدم حالت بدلجي وئي، ظاهري علم جو غرور اڏي ويو. خواجہ محمدزمان [رح] لنواريءَ وارن سچ چيو آهي "ويهہ وڃي وٽ تن، قلم جنين جي هٿ ۾" الخ هڪدم حضرت امروٽيءَ جي هٿ تي قادري راشدي طريقت ۾ بيعت ڪري علم باطني پرائڻ ۽ رياضتن ڪرڻ ڪي لڳي ويا.

جهڙيءَ طرح ظاهري علم پرائڻ لاءِ کين استادالعلماء جي خدمت نصيب ٿي، تهڙيءَ طرح باطني فيض حاصل ڪرڻ ۾ به اها سندن خوش نصيبي هئي، جو قطب الاقطاب غوث وقت حافظ محمد صديق ڀرڇونڊي وارن جي خليفي ارشد سيد المجاهدين حضرت سيدنا تاج محمود امروٽيءَ جي هٿ تي کين بيعت نصيب ٿي. هتي جڏهن ته حضرت هاليجويءَ جي باطني علم جي سلسلي جو ذڪر اچي ٿو، تڏهن ضروري آهي ته سنڌ ۾ سلوڪ ۽ تصوف جي انهن طريقن بابت ڪجهه روشني وڌي وڃي.

سنڌ ۾ سلوڪ جا طريقا

سونهاري سنڌ سوَن سالن کان صوفين ۽ خدارسيده بزرگن جو ماڳ ٿي رهي آهي، جني سڀ کان اڳ مخدوم نوح بکريءَ جي واسطي سان سنڌ کي سهروردي طريقي سان روشناس ٿيڻو پيو. پوءِ هلي غوث بهاءالحق ملتاني ان کي زور وٺايو. ڏهين صديءَ ۾ مخدوم بکريءَ جو همنام غوث الحق مخدوم نوح رحه هالائي پيدا ٿيو، تنهن ته هن طريقي کي چوٽ تي چاڙهيو. سو ن هزارن ماڻهن حضرت مخدوم نوح رحه کان فيض پرايو، جنهن جي ثابتيءَ لاءِ قديم تذڪرا ۽ تصوف ۾ هتي جي اهل الله جي تصنيف اڄ تائين موجود آهي. انهيءَ دور ۾ قادري طريقو ڇڱو ئي وڌن ويجهڻ لڳو هو. شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ وارو قادري طريقت جو شيخ هو. ساڳيءَ ريت سندن پوٽو شاهه حبيب به انهيءَ طريقي جوئي بزرگ هو، پر تڏهن به سهروردي طريقو هتي غالب رهيو.

ٻارهين صدي هجريءَ جي اوائل ۾ لاڙ ملڪ جي مرڪزي ۽ مردم خيز شهر ٺٽي ۾ خواجه ابوالقاسم درس نقشبندي، جيڪو سرهند کان فيض پرائي آيو هو، تنهن نقشبندي طريقي جو فيض ڏيڻ شروع ڪيو. هي درويش ايڏو ته بلندپايه بزرگ ۽ اهل الله هو، جو ٿوري ئي وقت ۾ سندن باطني فيض جي برڪت سان هتي سندس ٻيهه-ٽيهه خليفا ٿيا، جن ۾ ان دور جو هڪ وڏو محقق عالم مخدوم محمدمعين، جنهن کي فلسفه ۾ سنڌ جو ملا صدرا ۽ تصوف ۾ شيخ ابن عربي سڏيو وڃي ته وڌاءُ نه آهي، سو به هڪ خليفو هو.

هنن نقشبندي درويشن سڄي سنڌ کي عام طرح ۽ ڏکڻ سنڌ کي خاص طرح پنهنجي فيوض ۽ ارشادن سان مالامال ڪري ڇڏيو. خواجه ابوالمساڪين ٺٽوي به انهن خليفن مان هڪ هو، جنهن کان خواجه محمدزمان ڪبير لواري وارن کي فيض پهتو. خواجه صاحب ته وري اهو جود جاري رکيو، جو سندن فيض مان سوين هزارين طريقت ۽ سلوڪ جا پياسا سيراب ٿي نڪتا، جن مان سندن فرزند ارجمند خوجه گل محمد ۽ مخدوم عبدالرحيم گروهڙي شهيد بلندپايه جا اهل الله ۽ فيض باطنيءَ جا صاحب ٿي گذريا آهن. خواجه گل محمد کان سندن فرزند خواجه محمدزمان ثاني فيض پرايو ۽ هن بزرگ وليءَ جي فيض جو درياءُ سنڌ مان ڇوليون ماريندو، ڏورانهن اسلامي ملڪن ۾ پهچي ويو. محدث محمد عابد سنڌي مدني جهڙو علامه به

سندن خليفو هو. هن سلسلي جي اي انتها اشاعت ٿي ۽ خواجه محمد سعيد رحه جي دور ۾ پنهنجي عروج ۽ اوج تي وڃي پهتو.

خواجه محمد سعيد رحه نه رڳو هڪ روحاني فيض جو مالڪ ۽ اڪمل ولي هو، پر ظاهري علم جو به بحر بي پايان هو. سندن ٿي ڪوششن سان لواريءَ جهڙيءَ ننڍڙي ڳوٺ ۾ دنيا جو بي نظير ڪتب خانو جمع ٿي ويو. هنن ڪتابن جي مطالع لاءِ نه رڳو ڏکڻ سنڌ جا علماءَ هتي ڪهي ايندا هئا، پر اتر سنڌ جي هن ڇيڙي جو استاد العلماءِ مولانا غلام صديق غوث شهدادڪوٽي به ڪيترا ڀيرا لواري پهچي، خواجه محمد سعيد رحه سان رهائين ڪرڻ سان گڏ ”طوالع الانوار“ تصنيف شيخ محمد عابد سنڌي ۽ ٻين ناياب زماني ڪتابن جو مطالع ڪندا هئا. هن حقيقت جي شهادت لاءِ اڄ به اڪين ڏٺو شاهد مولانا عبدالله صاحب ڪنڌهر ضلعه نوابشاهه وارو موجود آهي (١)، جنهن مولانا شهدادڪوٽيءَ کي لواريءَ ۾ مطالع ڪندي ڏٺو. ان وچ ۾ نقشبندي سلسلي جي ٻي شاخ خواجه صفي الله جي واسطي سان به سنڌ ۾ پهچي چڪي هئي. ان دؤر جا وڏا عالم جهڙوڪ نعمان ثاني، مخدوم عبدالواحد سيوهاڻي صاحب البياض (وفات ١٢٢٤ هه) ۽ مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جو پوٽو مخدوم ابراهيم عرف موليڏنو، انهيءَ نقشبندي بزرگ جا خليفا هئا. خواجه حسن جان سرهندي رحه جي والد خواجه عبدالرحمان صاحب جڏهن ٽکڙ سنڌ ۾ سڪونت اختيار ڪئي، تڏهن نقشبندي طريقو، جيڪو اڳ اجهامڻ تي هو، تنهن کي خواجه صاحب وري روشن ڪري ورتو. مولانا عبدالرحمان صاحب سکر وارو به سندن ئي خليفو هو، مگر پوءِ سنت ٿي اويسي درجي کي پهچي ويو ۽ سنڌس سڌيءَ طرح پيغمبر صلي الله عليه وسلم سان نسبت پيدا ٿي.

قادري طريقو

اهو ته مذڪور هو سهروردي ۽ نقشبندي طريقن جو. سنڌ وارن کي چشتي طريقي سان ڪو به چاهه نه رهيو. باقي قادري طريقو، سو گهڻو اڳ هتي سهروردي طريقي سان گڏوگڏ هلندو رهيو. حضرت سيد عبدالقادر جيلاني رحه جو اولاد سنڌ ۾ اڳ ئي پهچي چڪو هو. ساڪيءَ ربت آچ وارن قادري بزرگن جو سنڌ سان لاڳاپو هو. درازن وارا فاروقي بزرگ به قادري هئا. عين اهڙي دؤر ۾ جڏهن هن وڏي طريقي جو چراغ وسامڻ تي هو ته هجري ٻارهين صديءَ جي آخر ۾ ڪنگريءَ ۾ هڪ اهڙي آفتاب عالمتاب منهن ڪڍيو، جنهن سڄي سنڌ ۾ پير وارن ٻين ملڪن کي پنهنجي ضياپاشيءَ سان منور ڪري ڇڏيو. چؤطرف الله جي ذڪر جون مجلسون قائم ٿي ويون. مرد ته ٺهيو پر عورتون به، تهجد گذار ٿي پيون، اهو بزرگ هو روضي ڌڻي حضرت پير محمد راشد رحه.

---

(١) هاڻي اهو بزرگ مرحوم ٿي ويو آهي.

ڪنگريءَ سان سوئي (ضلع سکر) سيراب ٿي. سوئي سان پرچوندي پيرجي نڪتي.
حضرت حافظ محمد صديق پرچوندي وارن بابت وقت جي اهل الله ۽ عالمن جي متواتر طور اها شهادت موجود آهي تہ اهي پنهنجي دور جا جنيد ۽ غوث هئا. حضرت حافظ صاحب جو سلوڪ ۾ جيڪو درجو ۽ مقام هو، ان جي بيان نٿو ڪري سگهجي. منهنجو استاذ حضرت مولانا عبيدالله سنڌي رحہ فرمائيندو هو تہ: "منهنجي اکين جنيدِ وقت حضرت حافظ محمد صديق پرچوندي وارن جهڙو اهل الله نہ ڏٺو." هن بزرگ ولي جي ممتاز خليفن مان ٻہ شخص شمار ڪيا وڃن ٿا: ١- مرشدي ابوالسراج مولانا حافظ غلام محمد دين پوري رحہ ٢- سيد المجاهدين تاج الاولياء حضرت مولانا تاج محمود امروٽي رحہ.

حضرت امروٽي جي ڪارنامن کي ٿو ڏسجي تہ آنحضرت صلي الله عليه وسلم جي هيءَ حديث ياد ٿي اچي "علماء امتي کانبياء بني اسرائيل" يعني منهنجي امت جا علماء بني اسرائيل جي نبين وانگر هوندا. مطلب تہ اهي جيتوڻيڪ نبي نہ هوندا، ليڪن کانئن تبليغ اسلام جي سلسلي ۾ نبين وارا ڪارناما صادر ٿيندا. حضرت امروٽي ٻہ هزارن غير مسلمانن کي پنهنجي تبليغ ۽ توجہ جي ذريعي اسلام جي حلقي ۾ داخل فرمايو. حضرت امروٽيءَ کي تبليغ اسلام جي سلسلي ۾ اها نسبت مولانا عبدالرحمان صاحب سکر وارن کان ملي.

معتبر روايت سان اسان کي معلوم ٿيو آهي تہ مولانا تاج محمود امروٽي جڏهن پنهواريءَ ۾ مولانا عبدالقادر صاحب وٽ پڙهندا هئا، تڏهن مولانا کنهن ڪم لاءِ کين مولانا عبدالرحمان سکر واري ڏانهن موڪليو. هن کان اڳ مولانا امروٽي، مولانا عبدالرحمان صاحب کي نہ ڏٺو هو. مولانا عبدالرحمان صاحب بيحد حسين ۽ خوبصورت هوندا هئا، جيتوڻيڪ پوڙها ٿي ويا هئا ۽ سونهاري ڳاڙهي ڪندا هئا، تڏهن بہ سندن چهري مان حسن و جمال پيو بکندو هو. جنهن وقت مولانا امروٽي اتي پهتو تہ مولانا عبدالرحمان آرام فرمائي رهيا هئا. حضرت امروٽيءَ تي مولانا عبدالرحمان صاحب جي وجاهت ۽ بزرگيءَ جو ڏاڍو اثر ٿيو ۽ مولانا جڏهن آرام فرمائي اٿيا تہ هن نووارد نوجوان کي ڏسي، ايماني فراست ۽ فهم سان هن جي استعداد ۽ لياقت کي تاڙي ويا. مولانا تاج محمود وڏي جڏهن هٿ ملايو، تڏهن مولانا عبدالرحمان صاحب حضرت امروٽيءَ کي وڏو ڀاڪر پائي، سينو سيني سان ملائيندي فرمائڻ لڳو تہ تبليغ اسلام جي سلسلي ۾ اسان جي جيڪا نبي صلي الله عليه وسلم سان نسبت هئي، سا اسان تنهنجي حوالي ڪئي ۽ اها امانت اسان تو کي ڏيئي رهيا آهيون، جو تہ اسان پوڙها ٿي چڪا آهيون ۽ هي دنيا ڏانهن اسرڻ وارا آهيون.

ان وقت کان پوءِ مولانا امروٽي جي حالت بدلبي رهي. هڪ خواب جي ذريعي مرشد جي تلاش ۾ نڪتا ۽ حضرت حافظ محمد صديق پرچوندي وارن جي هٿ تي بيعت ڪري باطني علم پرائڻ کي لڳي ويا. ڳالهہ ٿا ڪن تہ سائن کو اهڙو ٻسڻ ٿي ويو، جو ٿوري ئي وقت ۾

سلوڪ جا سڀ مدارج طئي ڪري ورتائون ۽ اچي امروٽ کي آباد ڪيائون. هڪ ٻاسي مولانا عبدالرحمان سکر وارن ڪان ڪين اويسي نسبت عطا ٿي، ٻئي ٻاسي جنيد وقت حضرت حافظ صاحب پرچونڊي وارن ڪان ڪين خلافت ملي، تنهن سوني تي سهاڳ جو ڪم ڏنو. ٿوري ئي وقت ۾ اهڙو ته فيض ڏنائون جو ڪيترا خليفا خرقه سلوڪ حاصل ڪري خلق الله جي خدمت کي لڳي ويا. مولانا حماد الله صاحب هاليجوي رح به سندن انهن ممتاز خليفن مان هڪ هو. جهڙيءَ طرح حضرت امروٽيءَ سان ٻسڻ ٿي ويو، جو ٿوري ئي عرصي ۾ باطني خلافت جي دستار ڪين عطا ٿي، تهڙيءَ طرح حضرت هاليجوي سان به ڏٺي تعاليٰ جو اهڙوئي احسان ٿيو. پهلا ظاهري علم تقويٰ ۽ عبادت ۾ ته اڳ ئي بي‌نظير هئا، ويتر جو ڪين حضرت امروٽيءَ جهڙو مهربان مرشد ملي ويو، تنهن ڪين جلدي اوج ۽ عروج تي رسايو. سچ چيو اٿن:

جمال حضرتِ قرآن نقابِ انگہ بردارد،

کہ دارالملک معني را بہ بيند خالي از غوغا

حضرت صاحب امروٽيءَ لاءِ اهو مشهور آهي جو پاڻ فرمائيندا هئا ته "اسان جيڪو ڏڏ ولوڙيو، ان جو مکڻ حماد الله کڻي ويو."

حضرت هاليجوي پنهنجي شيخ جي نقش قدم تي آخر دم تائين هلي ڏيکاريو. حضرت امروٽي وانگر وطن جي آزاديءَ لاءِ لڙندڙ جماعتن جو ساٿ ڏيندا رهيا. حق جي ڪلمي چوڻ ڪان ڪڏهن به پوئتي نه پيا، شرڪ ۽ بدعت جي رد ۾ هميشه ڪوشان رهيا. هن راهه ۾ ڪين تڪليفون ۽ علماءِ سوءِ جون فتوائون به بڌڻيون پيون، پر مور نه مڙيا. قرآن پاڪ سان ڪين بيحد محبت هئي. هاليجي جهڙي ننڍڙي ڳوٺ ۾ مختلف طبقن، عالمن، آفيسرن، زميندارن ۽ عوام جون روزانه بهيرون اينديون هيون. قرآن پاڪ کليو پيو هوندو هو، ڪلاڪن جا ڪلاڪ ويٺا قرآن پاڪ بيان فرمائيندا هئا.

ضبط ۽ تحمل

عبادت ۽ ذڪر اذڪار ۾ رياضت ته هن مرد مجاهد لاءِ ڪا اوکي ڳالهه نه هئي. ڪين قرآن پاڪ جو وعظ ڪندي ڏسبو هو ته ائين معلوم ٿيندو هو ته ويٺا وعظ ڪندا هئا ۽ جي وري عبادت ۾ ڏسبو هو ته ڪلاڪن جا ڪلاڪ نوافل ۾ بيٺا رهندا هئا ۽ جي نفي اثبات واري دم کي ڏسبو ته اها مشق ننڊ ۾ به جاري رهندي هئي. سڀ کان اعليٰ صفت اسان کي حضرت صاحب جن ۾ جيڪا ڏسڻ ۾ آئي، سا هئي شريعت تي استقامت، شطحيات کان اجتناب ۽ سلوڪ جي عالم اسرار جي ڪنهن به راز بابت ٻاهر ٻاڦ نه ڪيڻ. اها هڪ اهڙي اعليٰ صفت آهي جو سڀڪنهن سالڪ کي نصيب نه ٿيندي آهي، پر هن لاءِ وڏي ظرف ۽

اعليٰ مقام ۽ مرتبي جي ضرورت آهي، نه ته عام طرح ڏنو ويو آهي ته ڪنهن تي باطني انڪشافات جو معمولي راز ڪلندو آهي ته اهو به ضبط ٿي نه سگهندو آهي. حضرت هاليجوي ته وقت جو شيخ ۽ وڏو عارف بالله هو. ڪشف و ڪرامت ته هن راهه ۾ ابتدائي دور جون تجليون آهن.

باطني اولاد

مٿي اوهان پڙهي آيا آهيو ته حضرت هاليجوي رح جو سلوڪ ۾ جيڪو مرتبو ۽ مقام هو، ان جي مدمقابل، هن دؤر ۾ ڪوبه اهل الله نظر نه ٿو اچي. اهڙي حالت ۾ سندن معيار مطابق ڪوبه مريد ۽ معتقد پهچي سگهي، سا ڳالهه محال ته نه آهي، پر مشڪل ۽ اوکي ضرور آهي. اهوئي سبب آهي جو حضرت ابوالسراج دينپوري پنهنجي پويان ڪوبه خليفو ڪونه ڇڏيو، مگر حضرت هاليجوي پاڻ جهڙا نه سهي، تڏهن به ڪيترا بلندپايه عالم مجاز خلفاء ڇڏي ويا آهن، انهن مان جن ڪي ذاتي طرح سان سڃاڻون ٿا سي هي آهن:

١- مولانا فياض نور زمان صاحب ڪراچي وارو: هي بزرگ سن رسيده ۽ حضرت هاليجوي جي عمر جو ساٿهو آهي ۽ حضرت هاليجوي کان مستفيض ٿيڻ کان اڳ هندستان ۾ ڪيترن طريقت جي شيوخ جو صحبتي ۽ خليفه مجاز آهي، پر حضرت هاليجويءَ جي زيارت ۽ انهن جي مرتبي کي معلوم ڪري، حضرت جي هٿ تي بيعت به ارمايائين ۽ سنت ٿي اجازت حاصل ڪيائين. هي بزرگ دنيا جي ڪهڻ پاڳن ۾ ڦريو آهي. سندس اهو چوڻ آهي ته هن وقت ساري دنيا ۾ حضرت هاليجويءَ جهڙو باڪمال بزرگ ڪو ورلي نظر ايندو.

٢- مولانا حاجي احمدالدين صاحب: صدر مدرس مدرسه عربيه جرار پهوڙ تعلقو شڪارپور سنڌ (١) هن بزرگ جي جيتري تعريف ڪجي، سا ٿوري آهي. قطب الاقطاب حضرت مولانا امروٽي وٽ به تربيت لڌي اٿس. حضرت هاليجويءَ جي وڏن خلفاء مان آهي، سنڌ ۾ حضرت جو جيڪڏهن ڪيس صحيح جانشين سڏجي ته ڪو وڌاءُ نه آهي.

هي بزرگ باطني خلافت ملڻ کان اڳ به وڏين خوبين جو مالڪ هو. مان ذاتي طرح ڪين پندرهن-سورهن سالن کان سڃاڻان. جنهن زماني ۾ آءٌ مدرسه دارالسعادت گورو پهوڙ تعلقه شڪارپور (٢) ۾ صدر مدرس هوس، ان دور ۾ مولانا احمدالدين صاحب قرب ڪري پاڻ وٽ ڪهي ايندا هئا. سندن زهد ۽ تقويٰ جو تڏهن ٿي هي عالم هو، جو مدرسي جو ڪاڏو به ڳائيندا هئا. چئي: اهو چندو شاگردن لاءِ جمع ٿئي ٿو، پٺي جو ان ۾ ڪوبه حق نه آهي.

---

(١) جرار پهوڙ هاڻي خانپور تعلقي جي حدن ۾ آهي.
(٢) گورو پهوڙ هاڻي خانپور تعلقي ۾ شامل آهي.

مون وٽ مهمان ٿيندا هئا ته اهڙا مهمانيءَ به اهڙي هوندي هئي، جو ميزبان تي بار ته لهيو، پر الٽو پاڻ سان کو چيلو خريد ڪري ڪنيو ايندا هئا، جنهن مان شاگردن کي به دعوت ٿيندي هئي ۽ اسان به مهمان کي کارائيندا هئاسون. سندن دستور هوندو هو ته گڏهه تي سواري ڪندا هئا. ڪٿي به تبليغ تي ويندا هئا ته پنهنجو گڏهه سنجي ان تي سوار ٿي ويندا هئا ۽ اهو گڏهه به ذري گهٽ گهوڙي جي قد جيترو هوندو هو. هاڻ پڇاڙيءَ ۾ آيو آهي ته سريدن، معتقدن جي اصرار تي گڏهه ڇڏي گهوڙي ڏاري اٿن.

هي ڳالهه اسان کي صحيح طور معلوم ٿي ته خليفي حاجي مولوي احمدالدين هتان لڏي پلاڻي مديني منوره هليا ويا هئا، ظاهري طور هجرت جي نيت، جيتوڻيڪ نه ڪئي هئائون، ليڪن خيال اهوئي هون. مديني منوره ۾ حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم کيس خواب ۾ ارشاد فرمايو ته اسان جي دوست حماد الله کي ڇڏي آيو آهين؟ اهو ٻڌي هجرت جو خيال لاهي واپس وطن پهچي ويا. حضرت هاليجوي رحمت الله عليه جي وفات بعد اهو بزرگ اڃا تائين هاليجي ۾ قيام پذير آهي ۽ سلوڪ جي شاگردن کي تلقين فرمائيندو رهي ٿو (۱).

۳- مولانا عبدالعزيز صاحب پاندوي تعلقه رتوديرو: هيءَ درويش وڏو عالم زهد ۽ تقويٰ جو صاحب آهي. اسان جو ذاتي طرح بزرگ دوست ۽ تعليم ۾ هم مدرسه رهيو آهي. دارالعلوم ديوبند مان فراغت لهي تدريس جي مشغوليءَ سان گڏو گڏ سلوڪ جي راهه رسم ۾ به سفر ڪندو رهيو. نيٺ وڃي منزل مقصود کي رسيو، پنهنجي هيءَ حالت آهي جو اڃا تائين اڪرن ۾ اڙيا وينا آهيون. هوڏانهن حضرت هاليجوي رح پاڻ ڏي ايڏا ته مهربان هئا، جو هميشه دعائن ۽ سلامن سان ياد ڪندا رهندا هئا. ساڳي ريت سنڌ جي هڪ ٻئي عالم، فاضل عبدالحق رباني نصرپوريءَ کي به حضرت صاحب جن ڏاڍو ياد ڪندا هئا، پر اهو بزرگ ته اسان کان وڌيڪ ڪنئور رهيو.

۴- چوٿون بزرگ مولوي عبدالڪريم صاحب قريشي پيرائي آهي، جنهن جوانيءَ ۾ ئي اجازت هٿ ڪري ٻين سوين ماڻهن کي فيض سان سيراب ڪيو آهي.

انهن بزرگن ڪانسواءِ پنجاب ۾ به ڪي خلفاءَ آهن، جن متعلق اسان کي ڄاڻ نه آهي ۽ ڪي صحبت جا مجاز آهن ته ڪن کي محدود اجازت مليل آهي. جهڙيءَ طرح مولانا مدني صاحب ڪراچيءَ واري کي به خاص ماڻهن جي تربيت لاءِ اجازت مليل آهي. اهو به ٻڌڻ ۾ اچي ٿو ته مولانا محمد شاهه امروٽيءَ جي به چڱي تربيت فرمائي ويا آهن. ساڳيءَ ريت مولانا محمد يوسف بنوري، جو هڪ وڏو محدث ۽ اديب آهي، تنهن به حضرت صاحب جن جي مجلسن مان گهڻو ڪجهه پرايو آهي. اسان کي هڪ ملاقات ۾ مولانا محمد يوسف صاحب ٻڌايو ته حضرت هاليجويءَ جي

---

(۱) اهو بزرگ به گذاري ويو آهي.

روحاني ۽ علمي مجلسن ۾ اسان جا اهي عقدا حل ٿيندا رهيا، جيڪي اسان ڪي ڪتابن مان حل ٿي نه سگهيا.

سيد الاحرار مولانا عطاءُالله شاهه بخاري ته گويا مولانا هاليجويءَ جو عاشق ۽ پروانو هو. جڏهن به سنڌ يا بهاولپور ۾ ايندا هئا ته تنيءَ ٽنڊيءَ جو ڪو به خيال نه رکي حضرت هاليجويءَ جي خدمت ۾ پهچي ويندا هئا ۽ حضرت جن جا وڏا مداح هئا. سنڌ جي وڏن ماڻهن مان خانبهادر حاجي مولابخش صاحب سومري گهڻو ڪجهه پرايو آهي. هن امير ڪبير جي اها حالت هئي، جو ڏينهن جا ڏينهن هاليجيءَ جي مسجد جي صحن تي سمهي ذڪر ڪمائيندو هو ۽ امير هوندي به فقير ٿيو ويٺو هوندو هو ۽ رات ڏينهن مجنون بڻجي، حضرت جي آخري وقت تائين سندن تيمارداري ڪندو نظر آيو. جزاه الله خير الجزاء.

حضرت هاليجوي تاريخ ١٢- ذوالحج ١٣٨١هه مطابق ١٨- اپريل ١٩٦٢ع اٽڪل روءِ ٨٣ سال عمر جا هئا. طويل علالت کان پوءِ حظيره القدس ڏانهن راهي ٿي، پنهنجي سوَن، هزارن مريدن معتقدن ۽ شاگردن کي غم و الم سان همڪنار ڪري ويا. ”شائق“ نظامائي هيٺين مصرع مان سندن وفات جي تاريخ ڪڍي آهي، ”حامد ذات حق حماد الله“ (١٣٨١هه). پاڻ پويان چار فرزند ڇڏيائون، جي سڀ علم ۽ فضل جا مالڪ آهن. الله پاڪ کين صبر جميل عطا فرمائي. (آمين)

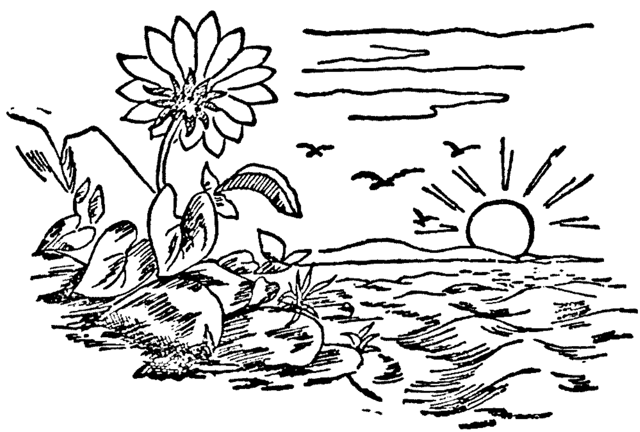

هالن جا مخدوم صاحب ۽ ڀٽائي رح

مخدوم محمد زمان "طالب المولیٰ"

سن ۱۹۵۱ع ۾ جڏهن ميران محمد شاهه ڀهريون ڀيرو شاهه ڀٽائي رح جي ميلي ۾ ٿي ڀٽائي جي ورسي پٽ تي ملهائي، ان ورسي ۾ توڙي ان کان پوءِ شاهه جي ٻين ورسين ۾ قلمي، قدمي ۽ درمي خدمتون خاص ڪري منهنجون نمايان رهيون. منهنجي انهن خدمتن جو سلسلو ان وقت تائين جاري رهيو، جيستائين اهو بار حڪومت پاڻ تي نه کنيو هو. ٻي ورسي جي موقعي تي منهنجي ڪن دوستن ۽ ٻين خاص اديبن مون کان پڇيو ته "هالن جي مخدوم صاحبن ۽ شاهه ڀٽائي جو ته پاڻ ۾ اختلاف هو ۽ تنهنجون وري هي خدمتون ڪيئن ٿي رهيون آهن؟" جيئن ته ان ڳالهه بابت مون کي اڳ ۾ ڪابه خبر ڪانه هئي ۽ شاهه ڀٽائي رح جي فقيرن توڙي ڀٽائي پيرن سان خانداني قديم ۽ سٺا لاڳاپا هئا ۽ آهن، تنهنڪري مٿين ڳالهه بابت مون بي خبري ظاهر ڪئي. تنهن تي انهن دوستن ۽ اديبن ڪتاب "لطف اللطيف" جو نالو کنيو. ان وقت مون کي ساڻ ڪرڻي پئي ۽ شاهه جي ورسي ختم ٿيڻ بعد پنهنجي ڪتبخاني مان مٿيون ڪتاب ڳولي ان جو مطالعو ڪيم ته نه رڳو اها غلط روايت ڏٺم پر پيون به ڪيتريون ڳالهيون اعتبار ۾ نه اچڻ جهڙيون نڪتيون. مٿين ڪتاب جي ائين فصل جو عنوان آهي "وقت جي ڪن ماڻهن جون مخالفتون". خيال ڪيم ته اها ڳالهه تاريخ جي روشنيءَ ۾ ڏسڻ گهرجي. ويتر جو پنهنجي چاچي مخدوم مولوي غلام حيدر صاحب مرحوم جن جو حاشيه ۾ هي لوٽ پڙهيم ته:

"مخدوم صاحب هالن وارن جي شاهه رح صاحب سان اختلاف جو ذڪر ڪن ڪتابن ۾ ڏنو ويو آهي، مگر اسان وٽ خانداني روايت ۾ اهڙو احوال مطلق پڌل نه آهي. سروري خاندان ۾ هميشه کان اهلبيت جو ادب اتم درجي تي رهندو آيو آهي. سيد اڄن شاهه جي اختلاف بابت به ڪا خانداني روايت ڪانهي." (غلام حيدر)

تاريخ جي روشنيءَ ۾ جيڪڏهن ڪوبه شخص تحقيق ڪندو ته آسانيءَ سان هن کي اهو معلوم ٿيندو ته سرورشاهه (مخدوم لوح رح) ۽ سندن اولاد سنڌ ۾ ابدي سڪون ۽ لافاني محبت جو پيغام پهچائي خدا جي خلق جي خوب خدمت ڪئي آهي. حضرت غوث الحق مخدوم لوح رح جا حالات لسکندي محترم جي. ايم. سيد پنهنجي تصنيف "پيغام لطيف" جي ص ۸۵ تي ڄاڻايو آهي ته:

"پاڻ (مخدوم نوح رحہ) وقت جي سياست کان جدا رهي خلق الله کي روحاني فيض ڏيندا هئا."

ساڳيءَ طرح حضرت غوث الحق جا پويان بہ ۽ خاص طرح سجاده نشين بزرگ ساڳيو پيغام ڏيندا، دين جي تبليغ ۽ خلق جي خدمت ڪندا رهيا آهن. ۱۵ يا ۱۷ ص تي آهي تہ ۱۱۳۰ھ (۷- جنوري ۱۷۱۸ع) ۾ صوفي شاھ عنايت جهوڪ شريف واري جي شهادت جو واقعو ٿيو، تڏهن حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحہ جي گاديءَ تي مخدوم مير محمد (مخدوم مير پير، ۱۰۹۹ھ- ۱۱۴۹ھ) رونق افروز هو. وقت جي حڪومت پنهنجي جبر ۽ استبداد جي وسيلي سنڌ جي سربرآورده گادين ۽ عالمن کان صوفي صاحب جي برخلاف فتويٰ ورتي. جڏهن حڪومت جو گماشتو هالن ۾ مخدوم صاحب کان بہ فتويٰ تي دستخط وٺڻ آيو، تڏهن مخدوم صاحب هنن لفظن ۾ دستخط ڪرڻ کان انڪار ڪيو تہ:

"صوفي صاحب جي ڀاران تہ سر اڏيءَ تي رکڻ گهرجي، مگر جيڪڏهن موجوده حڪومت جي ماحول مطابق ائين ٿي نٿو سگهي تہ بہ اسان هن فتويٰ تي (دستخط ڪري الله اڪبر جو ناراضپو سر تي نہ ڪنداسون."

شاھ شهيد جي گادي نشين صوفي حاجي عبدالستار (صاحب ڪريم) جي لکڻ موجب مخدوم مير محمد صاحب هي لفظ فرمايا هئا تہ:

"فقير جي ڀاران تہ فقير کي سر ڏيڻ کپي، سو فتويٰ تي وري دستخط ڪيئن ڪندوا"

لفظ بهرحال ڪهڙا بہ هجن، پر انهن جو مطلب ۽ مفهوم ساڳيوئي آهي. اهڙي سرفروش ۽ اهلِ دل شخصيت لاءِ ڪيئن ٿو چئي سگهجي تہ هو شاھ ڀٽائي جي خلاف هوا مولانا دين محمد صاحب وفائي مرحوم "لطف اللطيف" ۾ لکيو آهي تہ:

"تاريخن جي ڪتابن ۾ شاھ صاحب سان جيڪي مخالفت جون آکاڻيون اچن ٿيون، سي گهڻو ڪري مخدوم ميرمحمد جي زماني جون آهن. اهو بزرگ حضرت پير مخدوم نوح رحہ جو چوٿون گاديءَ وارو هو."

مولانا مرحوم لفظ "آکاڻيون" ڪم آڻي ان روايت کي خودبخود غلط ثابت ڪري ڇڏيو آهي، تاهم مخدوم مير مرحوم جو نالو بہ لکيو اٿس. ان مان مطلب هي ٿو نڪري تہ مولانا صاحب جو بہ رايو هو تہ شاھ جي مخالف هڪ اها ڳالهہ بہ هئي.

تاريخ جي ڪن ٻين لکندڙن مخدوم ميرمحمد کي "پنج پاڳو پير" بہ ڪري ڄاڻايو آهي. هوڏانهن پنجون پڳدار مخدوم محمدزمان اول هو ۽ مخدوم ميرمحمد ڇهون پڳدار هو. خبر نہ آهي تہ مولوي صاحب مرحوم اهو احوال تاريخ جي ڪهڙن ڪتابن تان ورتو آهي جو سراسر غلط آهي.

سن ۱۸۸۲ع ۾ ديوان ڏيارام گدومل "مڪما" پنهنجي نديڙي انگريزي تاليف "سنڌ بابت ٿورو ذڪر" ۾ مخدوم صاحبن ۽ شاھ جو ذڪر آندو آهي. پر ان صاحب تہ مخدوم محمدزمان ستين پڳدار کي پنجون پڳدار ڪري لکيو آهي، جنهن جي مخالفت ديوان ليلارام وطڻمل لعلواڻي پنهنجي انگريزي تصنيف "شاھ لطيف جي حياتي، مذهب ۽ شعر" ۾ صاف لفظن ۾ بيان ڪندي لکيو آهي:

"انهن صاحبن کي، جي شاهه ڪريم ۽ مخدوم نوح رحه جي حياتين سان واقف آهن، بخوبي معلوم هوندو ته مخدوم نوح رحه ۽ شاهه ڪريم جو ڪيترو نه پاڻ ۾ گهاٽو تعلق رهيو آهي."

سگهما حقيقت تي مبني نه آهي.

ان کان پوءِ ديوان صاحب پنهنجي رنگ ۾ ثبوت ڏئي ۽ پراڻن هالن جي قديم نسخن تان جانچ جوچ ڪري اهو ڄاڻايو آهي ته مخدوم محمد زمان صاحب، شاهه ڀٽائي جو پورو همعصر نه آهي، مگر مخدوم مير محمد ان جو پورو پورو همعصر آهي. مخدوم محمد زمان سن ١١١٧هه ۾ وفات ڪئي، يعني شاهه ڀٽائي جي عمر ان وقت پندرهن سال هئي.

وري مرزا قليچ بيگ مرحوم پنهنجي تصنيف "احوال شاهه عبداللطيف" ۾ شاهه جي مخالفت ڪندي لکي ٿو ته شاهه صاحب جا ٿي مخالف هئا، جن ۾ مرزا صاحب امان جي خاندان ڏي به اشارو ڪيو آهي. عجب ٿو لڳي ته اهڙا بزرگ به اهڙين غلط روايتن تي هلن ٿا ۽ بنا سوچڻ، سمجهڻ ۽ تحقيق ڪرڻ جي پنهنجي تصنيفن ۾ اهڙيون روايتون داخل ڪريو ڇڏين.

آنجهاني ڊاڪٽر گربخشاڻي به هن ذڪر کي مرزا صاحب جي لفظن ۾ ٿوري ڦير گهير سان پنهنجي ڪتاب 'مقدمه لطيفي' ۾ آندو آهي. انهن سوانح نگارن کان سواءِ بي ڪنهن هنن به اهڙن عنوانن جو پتو ڪونه ٿو پوي. حقيقت ۾ انهن لکندڙن تحقيق کانه ڪئي ۽ فقط روايتون لکي خلق کي منجهائي ڇڏيو آهي. اهوئي سبب آهي جو نه رڳو هالن جي مخدومن ۽ شاهه جي تعلقات بابت صحيح ڳالهه نه لکيل آهي، بلڪ غلط روايتن ئي سنڌ جي تاريخ تي اونداهيءَ جا پردا وجهي ڇڏيا آهن. حضرت غوث الحق مخدوم نوح رح کان وٺي شاهه ڀٽائيءَ تائين سجاده نشينن جا دور هيٺ ڄاڻائجن ٿا.

١- حضرت غوث الحق مخدوم نوح رح — ٩١١هه: ٩٩٨هه
٢- مخدوم امين محمد اول — ٩٥٢هه: ١٠١٥هه
٣- مخدوم ابوالخير عرف ابوالمحمد — ٩٨٠هه: ١٠٥٠هه
٤- مخدوم عبدالخالق — ١٠٣٠هه: ١٠٨١هه
٥- مخدوم محمد زمان اول — ١٠٥٥هه: ١١١٧هه
٦- مخدوم مير محمد عرف مخدوم مير پير — ١٠٩٩هه: ١١٤٩هه
٧- مخدوم محمد زمان دوم — ١١١٩هه: ١١٨٤هه

جيئن ته شاهه ڀٽائي سال ١١٠٢هه ۾ ڄائو ۽ ١١٦٥هه ۾ وصال ڪري ويو، ته هن حساب سان مخدوم محمد زمان "پنج پاڳي" (پنجون پڳدار) کان وٺي مخدوم محمد زمان ست پاڳي تائين حيات هو. مولانا وفائي صاحب جي لکڻ موجب شاهه صاحب جا همعصر مخدوم محمد زمان اول (١١١٩هه: ١١٨٣هه) ۽ مخدوم مهر محمد (١٠٩٥هه: ١١٤٩هه) هئا. هڪ ته مخدوم محمد زمان دوم کي مولانا صاحب مخدوم محمد زمان اول ڪري لکيو آهي ۽ ٻي وڏي غلطي هيءَ ڪيل آهي ته سن غلط لکيا ويا آهن.

ڊاڪٽر گربخشاڻي جي "مقدمہ لطيفي" ۾ هي احوال بہ لکيل آهي تہ:

"شاهہ صاحب جا مريد زيادہ ٿيندا ويا. اها ڳالهہ آسپاس جي پيرن ۽ مشائخن کي نہ آئڙي ۽ سندن سينن ۾ باهہ پڙڪي. انهن مان هڪڙا هالن وارا پير، مخدوم نوح جو اولاد بہ هئا، تن مان پير پنج پاڻئو گادي نشين هو."

ان جو جواب مولائي شيدائي صاحب بہ ڏنو آهي تہ: "مٿيون بيان ڊاڪٽر صاحب شاهہ عبداللطيف جي زندگيءَ جي انهيءَ دور متعلق ڏنو آهي، جڏهن شاهہ پٺاڻي مغلن مان شادي ڪئي هئي." پر اهو بيان بہ غلط آهي، ڇو تہ ويهن سالن جي عمر ۾ شاهہ، مغل بيگ جي نياڻيءَ تي عاشق ٿيو ٿو ۽ ١١٢٤هہ ۾ مغل بيگ دل ٽوڙ جي هٿان مارجي وڃي ٿو. تنهن کان پوءِ شاهہ صاحب مغل بيگ جي نياڻيءَ سان شادي ڪري ٿو. هوڏانهن مخدوم محمد زمان پنج پاڻئو ١١١٧هہ ۾ وفات ڪري ٿو، جڏهن شاهہ صاحب جي عمر ١٧ سال آهي.

مولائي وفائي صاحب ميان نور محمد ڪلهوڙي جي ذڪر ۾ لکيو آهي تہ "شاهہ کي زهر ڏيڻ جي سلسلي ۾ مخدوم صاحب بہ شامل هو ۽ اهو ڪم مخدوم عبدالرؤف پٽنيءَ جي هٿان ڪرايو ويو."

مير علي شير قانع "تحفة الكرام" جو مصنف، جيڪو شاهہ پٺاڻي جو نہ رڳو مدح خوان آهي، پر معتقد بہ آهي، ان اهو ڪتاب شاهہ صاحب کان پوءِ سورهين سال لکي پورو ڪيو. تنهن پنهنجي ڪتاب ۾ شاهہ صاحب سان ڪنهن جي بہ اختلاف ۽ زهر وغيرہ بابت ڪجهہ بہ نہ لکيو آهي ۽ مخدوم عبدالرؤف بابت سندس هي لفظ آهن:

"پنهنجي وقت جو عارف ۽ ڪامل هو. هو اجوڪي زماني جي مشائخن ۾ ممتاز هو. سمجهدار ٿيڻ کان وٺي وفات جي وقت تائين سمورو وقت سندس اخلاق سهڻا رهيا ۽ هميشه رياضت ۽ عبادت ۾ مشغول رهندو هو. سندس ڪرامتون شمار کان ٻاهر آهن. ميان نور محمد هن جي ڏاڍي خدمت ڪندو هو ۽ سندس اڪثر جي تابعداريءَ واسطي دل و جان سان تيار رهندو هو. هو ١١٦٦هہ ۾ وڃي خدا جي رحمت سان واصل ٿيو."

جيڪڏهن مخدوم عبدالرؤف بابت بہ شاهہ جي خلاف ڪا ڳالهہ هجي ها تہ لازمي طرح مير علي شير لکي ها، ڇو تہ انهيءَ وقت جو واقعو بلڪل تازو هجي ها. تعجب جي ڳالهہ آهي جو اهڙي غلط روايت بہ مولانا مرحوم لکي ويو. ڪير چئي سگهندو تہ اهڙي الله واري شخص وقت جي حاڪم جي چوڻ جي ڪري هڪ ٻئي اهل الله کي زهر ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي هوندي.

پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي صاحب پنهنجي تصنيف "شاهہ" جي صفحي ٣٠ تي واضح طرح ڄاڻايو آهي تہ:

"شاهہ حبيب ڀٽ جي فراق ۾ بيحال ٿي پيو هو ۽ رات ڏينهن ڀيو ڏاڍيءَ درد پاڏائيندو هو ته سنڌس ڀٽ وري ڪيس سلامت اچي ملي. مخدوم نوح رحہ جي درگاهه تي به هرروز اهائي دعا پنندو هو."

هت اعتراض وٺڻ وارو ماڻهو هي اعتراض اٿاري سگهي ٿو ته شاهہ صاحب جي موٽي اچڻ بعد مخالفتون پيدا ٿيون هونديون. پر انهيءَ قسم جي سڀني اعتراضن جو ھڪڙو ئي جواب "تحفة الڪرام" ۾ آهي. آجهاڻي ديوان ليلارام ١٨٩٠ع ۾ ئي انهن غلط روايتن جي ترديد ڪري فيصلو ڏئي ڇڏيو آهي، مگر افسوس آهي جو ويچاري جي تحقيق ڏي ڪنهن به مصنف يا ڪنهن بہ اديب ڌيان ڪونہ ڏنو، نہ تہ هيترو مغالطو پيدائي ڪونہ ٿئي ها.

(١) شاهہ ڪريم بلڙائي مخدوم نوح رحہ وٽان روحاني فيض جا درجا حاصل ڪيا ۽ سندن خاص مريد هو. بلڙيءَ ۾ بہ پنهنجي مرشد جي ارشاد موجب وڃي دين جي تبليغ ۾ مشغول ٿيو. مخدوم نوح رحہ ۽ سندن اولاد جو شاهہ ڀٽائي هميشه معتقد رهيو، ڇو تہ مخدوم ۽ ان جو اولاد سندس ماناٺو مرشد هو ۽ شاهہ صاحب بہ اهو ناتو آخر وقت تائين نڀايو. هالن جي درگاهه تي هميشه شاهہ صاحب رياضتون ۽ خدمتون ڪيون. نہ رڳو ايترو، پر "مراة السالڪين" جي لکڻ موجب هن درگاهہ تي ڇيلو ڪيڏي فيض بہ پرايو.

(٢) مخدوم نوح رحہ جي وقت ۾ ئي سندن لوَ لک مريد هئا، جنهنڪري ئي مخدوم لوح رحہ صاحب جن کي "نوَ لکي گودڙي جو صاحب" ڇئي ياد ڪيو ويندو آهي، ۽ سروري خاندان تي اڄ بہ اهو ساڳيو "نوَ لکي گودڙي" جو لقب مشهور آهي. سو اهو سوال اٿي نٿو سگهي تہ شاهہ صاحب جا مريد زياده ٿيندا ويا، تنهنڪري وقت جي سجاده نشين جو اختلاف ٿيو.

(٣) شاهہ صاحب لاولد ٿي وفات ڪئي. ان بعد شاهہ جي درگاهہ توڙي ڪلام جي خدمت توڙي حفاظت سندس فقيرن جي هٿ ۾ رهي، جيئن اڄ تائين بہ آهي. اسان جا شاهہ جي فقيرن سان اصل کان وٺي اڄ تائين نهايت سٺا تعلقات آهن ۽ ساڳيءَ طرح ابتدا کان اڄ تائين بيحد قرب جا ناتا آهن ۽ هلندا رهندا.

(٤) اسان جي درگاهہ توڙي سروري فقراء جي خليفن جي درگاهن تي اول کان وٺي اڄ تائين ميان جي موقعن تي راڳ ٿيندڙ آهي. پي وڏي ۾ وڏي ڳالهہ هيءَ آهي تہ سيڪنهن اسلامي مهيني جي سيڪنهن پهرئين سومار (سوسر) ڏينهن ذڪر ۽ سماع ۾ مخدوم ميرمحمد جي زماني کان وٺي فقط شاهہ ڀٽائيءَ جا بيت ئي ڳايا ويندا آهن، اگرچہ شاهہ صاحب کان اڳ جي شاعرن جو ڪلام بہ بهترين موجود هو. ڌارين شاعرن کي ڇڏي، رڳو مخدوم نوح رحہ جي پوٽي "لاڪي لطف الله" ولد مخدوم محمدامين اول جو ڪلام ئي ڪافي آهي، جو شاهہ جي رسالي ۾ بہ ڪافي موجود آهي. مثلا: سر سهڻي جي داستان چوٿين مان هن وقت صرف ٻہ بيت پيش ڪجن ٿا.

(١)

ڪترڪين ڪنجهيا سُ، ٻاجهه ٻروچن جي
چوٽن جي ڇيڙ ڪيا، تن ورڻ ورهه وڃائي
لاکو لطف الله چئي، اڄ آب کھڙيا سُ
وسن ٿي وياسُ، پرين محب مهار ڪي.

(٢)

ڪترڪين خوش ڪيا سُ، محبتي مهار جي
پسڻ ڪارڻ پرين ۽ جي، آڏي ٿي اٿياس
سنئي جا ٻڌياس، سانيهر سپرين جي.

جيڪڏهن شاهه صاحب سان مخدوم ميرمحمد جي مخالفت هجي ها ته شاهه جو ڪلام سماع ۾ ڪونه ڳارايو وڃي ها، پويان سجاده نشين ئي شاهه جي ڪلام بدران ڪنهن ٻئي شاعر جو ڪلام ڳارائين ها. سماع ۾ سنڌي ڪلام ته مخدوم نوح جي ئي وقت ۾ ڳارايو ويندو هو، جنهن ۾ قاضي قاضن، شاهه ڪريم، خود مخدوم نوح ۽ ٻين شاعرن جو ڪلام استعمال ٿيندو هو.

هيءَ ڳالهه نهايت افسوسناڪ آهي جو اسان جي ادب ۾ صحيح تنقيد ڪانه ڪئي ٿي وڃي. اهوئي سبب آهي جو ڪتابن ۾ عظيم غلطيون رهجيو وڃن، پر جيڪڏهن ڪو شخص تنقيد ڪرڻ لاءِ قلم کڻي ويهي ٿو ته ذاتي حملا ڪيا وڃن ٿا، جنهن جو نتيجو اصلاح جي بدران اختلاف جو نڪري ٿو. "تنقيد" لفظ جي معنيٰ آهي: سوچ ويچار ۽ ڇنڊڇاڻ ڪرڻ، پر هت ان جي برخلاف ٿي رهيو آهي. اهڙي تنقيد دل آزاري ٿئي ٿي. نقاد جو فرض آهي ته هو اهڙي سٺي ۽ مٺي لهجي تنقيد ڪري جو جنهن تي تنقيد ٿئي، اهو فائدو حاصل ڪري. تنهنڪري تنقيد ني الوقت اهڙي چيز آهي جا جيڪڏهن صحيح طريقي تي ڪئي وڃي ته هوند ڪافي ڪان زياده فائديمند ٿئي. ان سان گڏ اسان جو عوام به روايتن کي اهڙيءَ طرح ته چنبڙيو آهي، جو حقيقت آڏو رکجي ٿي تڏهن به پسند ڪرڻ ته بجاءِ خود، پر رکو ان تي غور به نٿو ڪري.

(نوٽ: مخدوم صاحب جن جو هي مضمون، اڳ مختصراً مهراڻ ٤/١٩٦٧ع ۾ شايع ٿيل آهي. تازه شايع ٿيل ڪتاب "لطائف لطيفي" جي پيش نظر، هي مضمون سنواريل ۽ وڌايل صورت ۾، موضوع جي افاديت جي لحاظ کان دوباره شايع ڪيو وڃي ٿو. - ايڊيٽر)

شاهه لطيف: عزم ۽ استقلال جو داعي ۽ پيغام پهچائيندڙ

ڊاڪٽر غلام علي الانا

سنڌي زبان ۽ ادب، سنڌ جي معاشي ۽ معاشرتي زندگي ۽ ذهني توڙي فڪري ارتقا جو آئينه دار آهي. سنڌي زبان کي هر دور ۾ اهڙا اهڙا شاعر، اديب ۽ اڪابر نصيب ٿيا، جن جي ڪلام ۽ پيام، قوم جي دلين ۾ نوان جذبا ۽ نوان امنگ پيدا ڪيا، ۽ انهن جي ڪلام سنڌ جي عوام جي رڳن ۾ تئين خون مثل تحرڪ آڻي منجهن جوش ۽ وَلولو پيدا ڪيو.

شاهه لطيف اهڙن انسانن ۽ اڪابرن مان هڪ هو. شاهه لطيف سنڌ جو عظيم مفڪر، لاثاني شاعر ۽ رهنما آهي. هو هر دور ۾ زنده ۽ هر دور جي ترجمان شاعر جي حيثيت ٿو رکي. هو مغليه دور جي آخري ڏينهن (ولادت ١٦٨٩ع/وفات ١٧٥٢ع)(١) ۾ پيدا ٿيو ۽ پنهنجي زندگيءَ جو گهڻو حصو ڪلهوڙن جي حڪومت ۾ گذاريائين.

شاهه صاحب سنڌي ٻولي ۽ ادب کي نئون موڙ ڏنو. ان ۾ نوَن موضوعن ۽ نوَن مضمونن تي نه فقط طبع آزمائي ڪيائين، بلڪ اهي موضوع ۽ مضمون سنڌي ادب ۾ بنيادي حيثيت رکن ٿا. شاهه جي شاعري فطرتي ماحول ۽ منظرن ۽ فطرت جي مشاهدي جي گواهي ڏئي ٿي. شاهه جي ڪلام ۾ سنڌ جي مقامي ماحول، منظرن ۽ فطري مشاهدي جي عڪاسي آهي. شاهه جي ڪلام ۾ سنڌ جي مائهن جي نفسيات، سوچ ۽ فڪر جي چٽي تصوير چٽيل آهي.

شاهه جي شاعري علامتي شاعري آهي. هن انهن علامتن ۽ اشارن، رازن ۽ رمزن، استعارن، ڪناين ۽ تمثيلن ذريعي، سنڌي شاعريءَ کي نوان موضوع ڏنا.

شاهه لطيف انساني عمل ۽ ڪردار کي واضح لفظن ۾ بيان ڪيو آهي. هن سسئي، سهڻي، مومل، مارئي، ليلان، ڪؤنرو ۽ نوريءَ جي تمثيلن ۾ طالب ۽ مطلوب، دنيا ۽ عقبيٰ جو بيان ڪيو آهي. انسان دوستي، محنت ڪشن سان محبت، هارين نارين ۽ جهانگين سان همدردي، ۽ اهڙيءَ طرح لوهارن، ڪورين، مهاڻن ۽ مزورن سان محبت ۽ قرب، لطيف جي شاعريءَ جا خاص موضوع آهن، هو فرمائي ٿو:

هلو هلو ڪوريين، لاڙڪ جن جو نينهن،
ڪنڌن سارو ڏينهن، چڙهي سور نه سکيا.

---

(١) سنڌ ۾ مغلن جي حڪومت ١٧٠٠ع ۾ ختم ٿي ۽ ميان يارمحمد ڪلهوڙي سنڌ تي قبضو ڪري، ڪلهوڙن جي حڪومت جو بنياد وڌو.

ڏاتارَ ڏڪَ ڪِيا، ڀالا مٿي مڱٿي،
مون در ڇڏيو مڱڻا، مڱين ڪوهه ٻيا،
تڏهن تـو ٻـيـا، وڃان و لنها ڏينهڙا.

لطيف انساني زندگيءَ جو هڪ عظيم شارح آهي. لطيف سنڌي داستانن کي تمثيل طور پيش ڪري، انهن جي ڪردارن کي امر بنائي ڇڏيو آهي؛ انهن کي حيات جاودان بخشي اٿس. شاهه جي ڪلام جو هڪ حقيقت پسنداڻو پهلو هي به آهي ته ان ۾ اهڙا زنده جاويد قدر موجود آهن، جيڪي انسانذات لاءِ هردور ۾ مشعل راهه بڻجي سگهجن ٿا. زندگيءَ جي اهڙن قدرن ۽ موضوعن مان "عزم ۽ استقلال" قابل ذڪر موضوع آهن، جيڪي هر زنده دل انسان کي اعليٰ مرتبت تي رسائي سگهن ٿا.

عزم انهيءَ انتهائي قوت جو نالو آهي، جنهن کي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ گهڻو ضروري آهي. انسان جا اعمال ٻن طرحن جا هوندا آهن: هڪڙا غيرارادي، جيئن دل جي حرڪت ۽ ساهه کڻڻ جو عمل؛ ٻيا ارادي، جيڪي وجود ۾ اچڻ لاءِ ارادي جا محتاج هوندا آهن (٢). ارادي ۽ اختياري عملن جو جيڪڏهن تجزيو ڪبو ته معلوم ٿيندو ته ڪنهن به ارادي عمل کان اڳ هيٺيان ڪئين اهڙا درجا يا منزلون طئي ڪرڻيون پونديون آهن، جيڪي انهيءَ اختياري عمل جي اساس يا سرمايي جي حيثيت رکن ٿا. انهن ۾ سڀ کان اڳاهون، يعني پهريون درجو "احساس ۽ شعور" جو آهي ۽ اهي ئي اختياري عمل جي لاءِ بنيادي حيثيت رکن ٿا. احساس ۽ شعور کان سواءِ ارادي عملن جو ظهور ناممڪن آهي.

ٻيو درجو 'ميلان' يعني 'طبعي لاڙي' جو آهي. ميلان غيرارادي عمل آهي، ڇاڪاڻ ته ڪڏهن ڪڏهن ماڻهوءَ جو ارادو يا طبيعت جو لاڙو، ڪنهن ڪم ڪرڻ لاءِ نه به هوندو آهي، پر ان ڪم ڏانهن طبعي لاڙو هوندو آهي، ۽ ڪڏهن ڪڏهن باهم اختلاف رکندڙ يعني متعارض لاڙا به پيدا ٿيندا آهن (٣). ماڻهو ڪنهن ڪم جي افاديت تي سوچيندو آهي. ان ڪم ڪرڻ تي سندس دل به هوندي آهي، پر جڏهن انهن جي منفي اثرن تي هو غور ڪندو آهي، تڏهن ان جي دل ڪيس ان ڪم ڪرڻ کان باز رهڻ لاءِ چوندي آهي. اهڙيءَ طرح هڪ مرحلو اهڙو به هوندو آهي جو ماڻهو مختلف لاڙن يعني ميلانات مان ڪنهن به هڪ کي ترجيح ڏيندو آهي، ۽ آخر هڪ طرف کي قبول ڪري، باقي ڳالهين کي مسترد ڪندو آهي. انهيءَ ڪيفيت کي "رغبت" چئبو آهي. اهڙيءَ طرح جڏهن ڪو ماڻهو انهيءَ "مرغوب عمل" تي پختو ارادو ڪندو آهي ته اهڙي عمل کي "عزم" چئبو آهي.

عزم عمل کان مقدم هوندو آهي. عزم عام قسم جي ارادي جو نالو نه آهي، بلڪ عزم، ارادي جي انهيءَ انتهائي قوت جو نالو آهي، جا جنهن طرف رخ ڪندي آهي، ان کي ضرور مڪمل ڪندي آهي، پوءِ چاهي ڪهڙي به ڏکئي ۾ ڏکئي مرحلي مان ڇو نه گذرڻو پوي (٤) صاحب عزم، پنهنجي همت ۽ بي پناهه صلاحيت مان، مشڪل ۾ مشڪل حالت مان به اکري

پار پوندو آهي. عزم دراصل ارادي جو اهو درجو يا اها منزل آهي، جنهن تي رسي ڪان پوءِ انسان هر رڪاوٽ کي هٽائڻ جي قوت رکندو آهي ۽ هو هر مشڪل کي منهن ڏيڻ لاءِ تيار ٿي ويندو آهي. عزم جي اهڙي منزل ۽ مقام جو هڪ لاثاني مثال اسان کي رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم جي حيات طيبه مان ملي ٿو. روايت آهي ته جڏهن قريش پاڻ سڳورن صہ جي چاچي بزرگوار حضرت ابوطالب کي گذارش ڪئي ته هو پنهنجي ڀائيٽي کي سمجهائين ۽ کين توحيد جي دعوت ڏيڻ کان روڪين. قريش جي وڃڻ کان پوءِ، پاڻ سڳورا جڏهن تشريف فرما ٿيا ته حضرت ابوطالب جن، پاڻ سڳورن سان انهيءَ واقعي جو ذڪر ڪيو. اها ڳالهه ٻڌي، پاڻ سڳورن جي عزم ۽ واولو آيو، ۽ فرمايائون:

”چاچا سائين! جيڪڏهن اهي ماڻهو منهنجي ساڄي هٿ ۾ سورج ۽ کابي هٿ ۾ چنڊ به آڻي ڏين ۽ چون ته آءٌ توحيد جي دعوت جي ڪم تان هٿ ڪڍي وڃان، ته خدا جو قسم آءٌ اهڙو شرط هرگز ۽ هرگز قبول نه ڪندس. يا هي دين غالب ٿيندو ۽ يا ته آءٌ هن ڪم ۾ هلاڪ ٿي ويندس، پر هن دعوت تان هٿ هرگز ڪين ڪندس“ (٥).

پاڻ سڳورن صہ مومن لاءِ هرمعاملي ۾ عزم ۽ پختي، نيت ۽ ارادي کي گهڻي اهميت ڏني آهي، ۽ فرمايو اٿن:

”جڏهن به الله تعاليٰ کان ڪجهه گهرو ته پختي عزم سان دعا ڪريو، ڇو ته بي يقينيءَ سان گهريل دعا به الله تعاليٰ وٽ قبول نه پوندي“ (٦).

پاڻ سڳورن جي اها عزم جي تعليم ۽ تلقين ئي هئي، جنهن بلال حبشي، عمار بن ياسر ۽ ٻيا اهڙا باعزم افراد پيدا ڪيا، جن مارون کاڌيون، سختيون سٺيون، کين ٻرندڙ انگارن تي ليٽايو ويو، پر انهن جي عزم ۽ استقلال ۾ ڪابه لرزش ڪانه آئي. عزم جو هڪ اهڙو مثال حضرت امام حسين عليه السلام قائم ڪري ڏيکاريو. سندن اهل وعيال، دوست ۽ ساٿي ڪربلا جي ميدان ۾ حق خاطر ڪسجي ويا، پر پاڻ پنهنجي عزم تي قائم رهيا ۽ يزيد جي آڏو پيش نه پيا ۽ ان جي بيعت نه ڪيائون.

انساني تاريخ ۾ وڏا وڏا جرنيل ۽ سپهه سالار، جن ملڪن جا ملڪ فتح ڪيا، انهن ۾ ڪوبه پنهنجي سازوسامان، افرادي قوت ۽ جنگي اسلح جي ڪثرت سان فتحياب نه ٿيو، پر انهن جو عزم بي پناهه هو، جنهن جي اڳيان ڪابه وڏي ۾ وڏي طاقت بيهي نه سگهي ۽ انهن جو مقابلو ڪري نه سگهي. نيپوليئن جو مثال اسان جي سامهون آهي، ان جي زندگيءَ جو اهم ترين ڪردار هي هو ته هو ڪنهن به ڪم ۾ ”ناممڪن“ جو لفظ ٻڌڻ پسند نه ڪندو هو، ڄڻ ته هن جي عزم جي سامهون ڪوبه ڪم ناممڪن نه هو.

عزم، انسان جي زندگيءَ جي ڪامرانين جو راز ۽ جليل القدر انسانن جي حياتيءَ جو عنوان آهي. جڏهن اهڙا انسان ڪنهن ڪم جو ارادو ڪري ويهن ٿا ته پوءِ ڪابه طاقت

انهن کي الهيءَ ارادي تان هرگز هٽائي نٿي سگهي. هن ڏس ۾ سسئي ۽ سهڻيءَ جو مثال اسان جي سامهون آهي؛ مورڙي ميربحر جو عزم اسان کان ڳجهو نہ آهي؛ اهڙي سمي، جنهن عزم ۽ استقلال سان سومرن جي سار جهلي، اهو عزم اسان جي تاريخ جو هڪ امر ۽ لاثاني باب آهي.

ڀٽائيءَ جو رسالو عزم ۽ استقلال جي اهڙن مثالن سان ڀريو پيو آهي. شاهہ لطيف سر ڪلياڻ ۾ مرشد کي ڪلال جي روپ ۽ تمثيل ۾ توريو آهي. ان جو شراب، زهر جهڙو قاتل ۽ ڏوهہ جهڙو ڪوڙو آهي. سندس عاشقن کي اها خبر آهي تہ هي اهو 'منڌ' آهي، جنهن جي پيئڻ سان رڳن ۾ رت سڪيو وڃي، جنهن جي چکڻ سان ساهہ نڪريو وڃي، پر عاشق جو عزم پختو آهي، هن جو ارادو بلند آهي، عاشق آن زهر قاتل کي ڏسي وهسن ٿا. هنن سر جي عيوض سُرڪي وٺن ٿا.

عاشق لاءِ سُوري سينگار آهي؛ سڪ جي معنيٰ ئي آهي سر ڏيڻ. عزم ۽ استقلال وارو عاشق سوريءَ تي چڙهڻ کان نٿو ڊڄي، بلڪ شاهہ لطيف اهڙن عاشقن جي باري ۾ فرمائي ٿو:

سوري آهہ سينگار، اصل عاشقن جو،
مُڙڻ مولڻ ميهڻو، ٿيا نظاري نروار،
ڪُسڻ جو قرار، اصل عاشقن کي.

شاهہ صاحب اهڙي پختي ارادي واري عاشق کي جتائي ٿو:

ڀورين ڪاتي ڀاءِ، اُڀچ ڀوءِ پريتڻو،
ڏک پريان جو ڏيل ۾، واجهت جيئن وڃاءِ،
سيخن ماهہ پچاءِ، جي نالو ڳيڙءِ نينهن جو.

—

جي اڱڻي سڌ سُرڪَ جي، تہ وڃُ ڪلالن ڪاڻي،
لاهي رک لطيف چئي، مٿو وٽ ماڻي،
تڪ ڏيئي پيڪَ پيءُ، تون گهوٽ منجهان گهاڻي.
جو وڃڻ وهاڻي، سو سرَ وٽ سَرو سهانگو

—

ڀاڀوهيو ڀڃن، ڪٺي هت حبيب جو،
ليزي هيئان نيهن جي، پاسي ڀال لہ ڪن،
عاشق اجل سامهان، آچي ڳات اچن،
ڪسڻ قرب جن، سرڻ تن مشاهدو.

سهڻي، عزم ۽ استقلال جي علامت آهي. سر سهڻيءَ ۾ لطيف عزم ۽ ارادي جي پختگيءَ جا لاثاني مثال ڏنا آهن. شاهہ سائين، هن سر ۾ سهڻيءَ سڪ ۽ آن سڪ الدر پختي عزم ۽

ارادي کي اشارن ۽ ڪناين ۾ سمجهايو آهي. هن سر ۾ سک ۽ چڪ جو وستار ۽ سنيهو آهي. محبت جي تسڪ، درياءَ جي تسڪ کان طاقتور آهي. هن ڏس ۾ ديوان ڪلياڻ آڏواڻي لکي ٿو:

"سڪندين کي نه جر جهلي ۽ نه جهنگ. آهي پنهنجي عزم ۽ ارادي سان موت کي مارين ٿيون، جيئن ساهڙ سهڻيءَ کي نه ٻوڙيو، ٻر دراصل سهڻيءَ ساهڙ کي شڪست ڏني ۽ ان کي ٻوڙي ڇڏيائين." (٧)

سهسين سانـر ٻوڙ ٻون، مُنڌَ ٻوڙيـو مهراڻ.

سهڻيءَ ميهار وٽ وڃڻ لاءِ درياءَ اڪرڻ جو پڪو ارادو ۽ عزم ڪيو هو. انهيءَ عزم ۽ ارادي جي قوت جي ڪري هوءَ درياءَ جي دهشت، سيهن، واڄ، واڳن، درپائي جانورن، ۽ سيرَ ۾ حملي‌آور سيسارن کان به نه ڊڄي. هوءَ پنهنجي ارادي ۽ عزم ۾ ڪامياب ثابت ٿي. شاهه لطيف اهڙي سچي نينهن ۽ ان جي انتهائي منزل ماڻڻ لاءِ سهڻيءَ کي هن سر ۾ عزم ۽ ارادي واري ڪردار جي ويس ۾ پيش ڪيو آهي. شاهه لطيف فرمائي ٿو:

ڪنڌيءَ آيـيـون ڪيترـيـون، ساهـڙ ساهـڙ ڪن،
ڪنين سانـگو ساهه جو، ڪي گهوربس ڪيو گهڙن،
ساهـڙ سندو تـن، گهاگهـائـي گـهـڙن جـي.

--

گهڙي گـهـڙو هٿ ڪري، پـهـون نهاري پنگ،
سر در قدمِ يار فدا شد چه بجا شد، وصل اهوئي ونگ،
رات جنين جـو رنـگـ، الا! سـي آڪارئـيـن.

درياءَ ۾ دهشت آهي ۽ ڪنن جا ڪڙڪا پيا پون؛ بيشمار واڳهو ۽ ٻيا جانور ڪنڌيءَ تي پيا ڦرن، ته به سهڻي جان جي پرواهه نٿي ڪري. هوءَ بي‌خوف آهي ۽ سير ۾ گهڙي ٿي پوي. لطيف فرمائي ٿو:

ڪَرڪِيَلَ ڪوچَ ڪُنَ گهٽا، جيت جَرَ واڳو جيتائين،
پـاڻ اڇـلـي آبَ ۾، وَهَ سيـرِ وِڏائـيـن،
لـهـريـون لنگهيائين، لـطـف ساڻ لطيف چـئـي.

--

گهيڙان ڪري نه گهُورَ، ٿَرَ تڪڙ ڪان نه لَهي،
جنهن کـي سک ساهـڙ جـي، پُورن مـٿـي پورَ،
ڪاري رات ڪُنـن ۾ وَهـمَنِ ڪـي وَهلور،
جنهن کي ساڻ پرين جا سُور، تنهن کي لڌي ناهه لڳاهه ۾.

--

جيئان گهڙي تان گهيڙ، ڪپرُ ڀڄن ڪوڙيون،
ڏَرَ ٻين جئسو ظاهرا، من مـهـارَ سين ميڙُ،
سا لـڌي پانهي لـيـڙُ، جنهن کي ٻڪ ساهڙ جي.

مهراڻ جي ستپ جي ڪلَ، ملاحن کي ٻه ڪانهي. لهرون ۽ درياء جي تک، تارون کي ٻه ڪنبايو ڇڏي: بقول ديوان ڪلياڻ آڏواڻي:

"ڪنن ۾ اهڙو ڦهر پيو وسي، جو ويا ڪين و رن ۽ وڏا پيڙا ٻه منجهن غرق ٿيو وڃن، پر سهڻيءَ تي محبت جي مستي، عزم ۽ ارادي جو جذبو طاري آهي. هو انهن سڀني ڪان نٽي ڏجي ۽ درياء ۾ ڪاهيو پوي." (٨)

هن منظر کي لطيف هن طرح بيان ڪيو آهي:

دَرَهڙَ ڏَنس درياء ۾، جت لهريون ڪن لوڙا،
سڀين اچـي سـمونڊ ۾، ٿـيا سيـٺـا پـا سـوڙا،
جـي تـارو ڀـنا تـوڙا، تـن هريو پانيو هيڪڙو.

—

سـڪـڻ وارن سنڌو، جـي دهشت سان درياءُ،
اوڙ ڪِ آنين جو نہ رهي، آر پـنـا اروِاحَ،
وينـدي ساهڙ سامهون، صدقو ڪنديون ساهہ،
جن کي حُب انهين جي آهہ، ساهڙُ سائي تـن جـو.

مارئيءَ جو ڪردار ٻـہ عزم ۽ استقلال جو ڪردار آهي. مارئيءَ عزم ڪيو هو تہ لوئيءَ جي لڄ نہ لڄائيندس. هوءَ اهڙي تہ پختي ۽ پڪي ارادي واري ثابت ٿي جو عمر بادشاهہ جي پٽ پٽيهرن کي هٿ نہ لاتائين، بلڪ انهن کي ٺڪرائي ڇڏيائين. شاهہ لطيف مارئيءَ جي عزم کي، مارئيءَ جي واتان هن طرح ٿو بيان ڪرائي:

آرَمَ هـنڌ ۾ اوڍيـان پـٽـولا پـٽ چـيـر،
پـانـڌوٺـا پـنِ ڏيـان، آرغچَ ۽ عـنـبـيـر،
ماروئن سين شل ماڻيان، کٿيون جهڙيون کـيـر.
الـدر اڄ آڪـيـر، مون کي پرينءَ پنوهار جـي.

—

ايءَ لـہ مـارن ريـت، جيئن سيڻ مٽائين سون تي،
اچـي عـمـرڪـوٽ ۾ ڪنديس ڪانہ ڪُربت،
پـکـن جـي پـريـت، ماڙيءَ سين نہ مٽيان.

—

پلر پٽ، اوچڻ آن، جن جـا پير مٽي ۾ٽ پاڪ،
وِهـڻُ وراڪـن ۾، آن جـي اجـو کـي اوطـاق،
پاڻ نہ پسن پـان کـي، ويـچـارا اـي بـاڪ،
عـمـرا آوءِ نـہ عـاق، ڏکـيـا جيرَ ڏکوئين.

شاهه جي سُر گهاتوءَ ۾ عزم ۽ استقلال جي انتها آهي. هن سُر ۾ شاهه صاحب موري مهراڻ جي ويس ۾ عزم ۽ ارادي جا بهترين مثال ڏنا آهن.

ڪراچيءَ جي ڪُن ۾ اهو تهر آهي، جو جيڪو آن ۾ گهڙي، سو وري واپس نه وري. گهاتو ن ڪُن ۾ واڳوءَ جي ور چڙهيا ۽ گهر نه موٽيا.

سر گهاتوءَ ۾ لطيف بيان ڪيو آهي ته جدوجهد انساني عمل جو معراج آهي. جدوجهد ۽ عمل کان سواءِ انسان جي ڪابه وقعت ۽ حيثيت ڪانهي. هر انسان پنهنجي بقاءَ لاءِ جدوجهد ڪري ٿو. هر عظيم انسان گهر ويهي ڪجهه نه ڪري سان عظمت جي منزل تي نٿو رسي، پر هن کي انهيءَ منزل تي پهچڻ لاءِ جانفشاني ڪرڻي پوي ٿي. اهڙن عظيم انسان جون سوانح عمريون يا آتم ڪهاڻيون ٻين لاءِ مشعل راهه بڻيون آهن.

هر زبان جي اديبن ۽ شاعرن انسان جي انهيءَ عمل ۽ جدوجهد جو ذڪر ڪيو آهي. ڪڏهن واضح لفظن ۾ انهيءَ سلسلي واري پنهنجي ڳالهه بيان ڪندا آهن ته ڪڏهن اشارن ۽ ڪنايئن، علامتن ۽ تمثيلن جي اوٽ وٺي، رمزن ۾ لڪائي ڳالهه ڪري ويندا آهن.

شاهه لطيف ٻئي رستا اختيار ڪيا آهن. ڪٿي ڪٿي هن عزم، استقلال ۽ جدوجهد جي ڳالهه، اشارن ۾ ڪئي آهي ته ڪٿي ڪٿي بلڪل وضاحت سان ڪليل طريقي ۾. سر گهاتوءَ ۾ ساري ڳالهه ڪليل لفظن ۾، پر اختصار سان يعني ڪوزي ۾ درياءَ کي بند ڪيو اٿس.

سر گهاتوءَ جو بنيادي مضمون ويريءَ سان ويڙهه آهي. موري ڪمزور، عيبدار يعني منڊو هو. ڀائرن هن کي جسماني طور هيٺو ۽ نڪمو سمجهي، مڇيءَ جي شڪار تي ساڻ وٺي وڃڻ جي بدران پنهنجي گهر جي سار سنڀال لاءِ ڇڏي ويندا هئا. ڀائرن جي اها حالت ۽ ڀاڄاين جي ميهڻن ۽ طعنن هن کي بي حال بنائي وڌو هو. هڪ ڏينهن هميشه مطابق هن جا ڀائر شڪار تي ويل هئا. سج لهي ويو، ويل ٽري ويئي، پر گهاتو گهر نه موٽيا. موري اچي پريشان ٿيو. خبرچار وٺڻ لاءِ، هو گهران نڪتو. پتو پيس ته سندس ڇهه ئي ڀائر ڪلاچيءَ جي ڪُن واري واڳوءَ جي ور چڙهي ويا.

> ڪو جو تهر ڪلاچ ۾ جو گهڙي تنهن نئي،
> خبر ڪو نه ڏيئي، ته ڪيڏو رچ ڪجاڙي رنڊيا.

موري اها خبر ٻڌي، انتقام وٺڻ لاءِ سوچڻ لڳو. هو هيٺو ۽ منڊو ضرور هو، پر عقل ۾ اڪابر هو.

قصو ڪوتاهه، شاهه لطيف جي هن سر ۾ انساني عزم، استقلال ۽ جدوجهد جي حد جي انتها آهي. شاهه لطيف موري جي تمثيل ۾ هڪ هيٺي، جسماني طور ڪمزور ۽ بي پهچ انسان جي عزم، ارادي ۽ استقلال جو مثال ڏني ٿو. شاهه صاحب جي ڪمال ۽ شاعرانه تخيل ۽ خيال جي آڌار جي سلسلي ۾ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو لکي ٿو:

"سر گهاتوءَ ۾ هڪ ئي داستان، اُن ۾ ڪل ٧١ بيت ۽ هڪ وائي آهي. هن ٺوڙي ڪلام ۾ شاهه صاحب هن سر جي بنيادي نقطي ۽ اُن جي فلسفي تي ايتري واضح گفتگو ڪئي آهي، جيتري ڪنهن ضخيم ڪتاب ۾ مس ڪري سگهجي ها.

شاهه صاحب گهاتو يعني مڇي مارينڊڙ جو هڪ تاثر ڏئي ٿو. گهور ڪرڻ ۽ عميق ڏي هليو وڃڻ ۾ همت ڪهي ۽ جيڪو پنهنجي مهر ۾ ڪامياب ٿئي ٿو، تنهن جي خوشيءَ جي ڪا حد نه آهي." (٩)

شاهه مورڙي جي تمثيل ۾ انسان جي عزم ۽ ارادي جو راز بيان ڪندي فرمائي ٿو:

ائين جا لڏو لوڏ، اي پٽر گهاتوئڙن جي،
ڪَنَ ڪلاچيءَ ڪوڏ، سُک نه ستا ڪڏهين.

—

گهور ڀندي گهور ڀيا، آگهور گهوريائون،
ميڪرُ مارِيائون، ملاحن منهن سنرا.

موت جو ڊپ ۽ موت جي هيبت انهن لاءِ هوندي آهي، جيڪي پنهنجي ذات لاءِ جيئن ٿا؛ ۽ جن کي انسانيت ۽ انسان ذات سان عشق آهي ۽ جيڪي ٻين ڪاڻ جيئن ٿا، تن کي موت جو ڪهڙو ڊپ! موت انهن کي ڇا ڪندو؛ هو ته موت کي مارينڊا آهن، ۽ موت انهن کي ماري نه سگهندو آهي. لطيف فرمائي ٿو:

مرئا اڳي جي مئا، سي مري ٿين نه مات،
هوندا سي حيات، جيئنا اڳي جي جيا.

اهڙن انسانن لاءِ سوري به سيج مثل آهي. انهن لاءِ مرڻ مشاهدو ماڻڻ مثل آهي. هو سوريءَ چڙهڻ کي لينهن ٻنائڻ جي منزل سمجهن ٿا. هن ڏس ۾ لطيف فرمائي ٿو:

سوريءَ مٿي سيڻ، ڪهڙي ليکي سنرا،
جيله لڳا نيڻ، تي سوريائي سيج ٿي.

اسان جي شاعراڻي ادب (سنڌي، سرائڪي، پنجابي، هندي) ۾ عورت عزم، پختي ارادي ۽ استقلال جي علامت طور پيش ڪئي ويئي آهي. لطيف جو ڪلام هجي يا بابا بُلا شاهه جو، غلام فريد هجي يا سچل سرمست، ڪبير ڀڳت هجي يا ميران ٻائي، انهن سڀني جي ڪلام ۾، عورت کي عزم ۽ استقلال جو ثابت قدم ڏيکاريو ويو آهي. شاهه لطيف انهيءَ عزم ۽ استقلال جو ثبوت سسئي، سهڻي، مارئي، مومل، ليلان، ڪؤنرو، نوري ۽ ريبارڻ جي تمثيل ۾ بيان ڪيو آهي. انهيءَ عزم ۽ ارادي لاءِ سسئي سور سٺا، جبل جهاڳيا ۽ ڏونگر ڏوريا. عورت جي مستقل مزاجي، ارادي جي پختگي، واعده وفائي ۽ ثابت قدميءَ ڪان متاثر ٿي، شاهه لطيف صرف سسئيءَ جي تمثيل پنجن سرن ۾ بيان ڪئي آهي.

شاهہ لطيف جتي عورت کي پرعزم، پختي ارادي واري ۽ مستقل مزاج ثابت ڪيو آهي، اتي سنڌ جي مرد کي بہ ثابت قدم، پرعزم ۽ استقلال وارو انسان ثابت ڪرڻ لاءِ سوين نہ، بلڪ هزار بن بيت چيا آهن.

ابڙو سمو، پنهون، ميهار، راءِ ڏياچ، بيجل، چام لاکو، راڻو، سيڙ ۽ بيا انهيءَ عزم ۽ استقلال جا لاثاني ۽ تاحيات ڪردار ثابت ڪيا ويا آهن. ڪمار پوپٽي هيرانندائي لکي ٿي:

"سسئيءَ کاڻ پنهون جو ڪٽورين ۽ عطرن جي خوشبوءِ تي هريل آهي، اچي ٿو ڏوبي بڻجي. سهڻيءَ صدقي نواب عزت بيگ مينهوڙ ۽ و چاري. مينهن جي گجڻ ۾ گهنڊ پڌل آهن، جن جو آواز پڌي، سهڻي، ميهار جي اچڻ جي خبر چاڻي ٿي وٺي. لوريءَ جي محبت ۾ گرفتار ٿي، راجا چام تماچي مهاڻو بڻجي، ڪلهي تي ڄارڪنيو بيٺو آهي. ۾ اهي ساڳيائي گهوٽ غيرتمند بہ آهن. چنيسر جي غيرت تي چوٽ لڳي تہ ولهو ولڻي ويو. راڻي جي پيار کي ڏک لڳو تہ هو اهڙو رٺو جو وري نہ پرتو. جهڙائي پيار ڪرڻ مهل اهي وسندڙ ڪڪر آهن، تهڙائي رُسڻ مهل ردر روپ آهن. پيار ڪن ٿا تہ فلڪ ۽ شان سان، ڏوبي، ڪنير ۽ ميهار بڻجي ٿا وڃن ۽ جي رُسن ٿا تہ پٿر تي ليڪو پائي، اڏول بيهي ٿا وڃن، پوءِ پل تہ اندر ۾ سندن دل دانهون پيئي ڪندي هجي." (١٠)

ڪماري پوپٽي هڪ ٻئي هنڌ لکي ٿي:

"شاهہ جي شعر ۾ آيل مرد بي ڊپا، سياڻا، بهادر، سهڻا، پريت ڪري نباهيندڙ، سؤمان پسند، آدار دل ۽ پڌيمان آهن. اهي محبت ڪرڻ ۾ نر مرد، طلسم سمجهڻ ۾ هنرمند، منزل تي پهچڻ واري رستي ۾ خبردار، راڳ ۽ ساز جو لطف وٺندڙ، شاندار طبيعت رکندڙ ۽ سوجهہ بوجهہ وارا شخص آهن." (١١)

سر ڪيڏاري ۾ شاهہ صاحب حضرت امام حسين عليہ السلام جي هڪ جابر سان جنگ ۽ ان ۾ سندس عزم ۽ استقلال جو چٽ چٽيو آهي. هن سر ۾ حضرت امام سڳوري جي سندس سائين جي سرفروشي ۽ اهل بيت اطهار جي صبر ۽ عزم طرف اشارا ڏنل آهن. شاهہ صاحب انهيءَ منظر کي هن طرح پيش ڪيو آهي:

سختي شهادت جي، مڙوئي مسلار،
ذرو ناهي يزيد کي، اِي عشق جو آثار،
ڪسڻ جو قرار، اصل امامن سين.

چنڊَ وِ ڀهائيءَ چڙهيا، مَلتهمَہ مدينا ميرَ،
ان سين طبل باز تبروُن، ڪُندَ ڪنارا، ڪيرَ،
عليءَ پُٽ اسير، ڪندا راڙو رُڪَ سين.

اهڙيءَ طرح اهل بيت اظهار جي عزم ۽ ارادي کي شاهه لطيف هنن لفظن ۾ پيش ڪيو آهي.

ڪانڌ ڪلاريءَ ڪپڙين، وَرَ وناهيو اُئي،
جت سانگين جي سٽ وهي، آت وک وڌندي پاءِ،
تان تان پيؤ ۾ پاءِ، جان جان نوڏين نه چڙهين.

—

پڳو آءُ نه چوان، ساريو تو وسهان،
ڪانڌ منهن ۾ ڌڪڙا، اُئي سيکيندي سونهان،
تنهن پڻ لڄ مران، جي هُوليس پٺ ۾.

—

سر سرين، آءُ رُئان، سوني آءُ مَ ڪانڌَ
ڪچن وڏا پاند، جيئن ٿورا ڏينهڙا.

هن سر ۾ اهو بيان ڪيو ويو آهي ته سورهيه اهو آهي، جو نيزن مٿان پاڻ آڇلي. جن سورهين پنهنجا سر فدا ڪيا، سي جنتي ٿيا ۽ شهيدن کي حورن سهرا پڌا.

هوڏانهن هُن هاڪاريو، هيڏانهن هي هٿن،
سُر نايون ۽ سنڌڙا، پنين پار پرَنِ،
گهوڙن ۽ گهوڙن، رڻ ۾ لائون لڏيون.

اهڙيءَ طرح سُر بلاول ۾ شاهه لطيف سومرن ۽ علاؤالدين جي جنگ جي بيان ۾، جيڪي بيت چيا آهن، تن ۾ ابڙي سمي جي عزم ۽ ارادي طرف اشارا آهن. لطيف فرمايو آهي:

سرٽين جي سُک لاءِ، سار ڪنئي سردار،
جي ابڙي جي آڌار، سي سُونگ نه ڏينديون سومريون.

—

ابڙو وڏوڙو سوڙو، جهل سامن،
سرٽين جا سونا سهي، سمون سونهن سپن.
تنهن در ترڪ اچن، ڪيئن ڪريندو ڪچ ڏئي.

—

پين سڙني ڏيون، ڏئي نه ڏونگر راءُ،
آن ڏئين آڌو قري، ڏنيون ڏئي ڪيئاءُ،
لوريون لک سٽاءُ، آن مٿيري سوناٿيون.

لطيف جو رسالو اهڙيءَ طرح عزم ۽ استقلال جي اهڙن ڪيترن ئي مثالن سان پريو پيو آهي.

شال سنڌ جا ماڻهو، سنڌ جا نوجوان، سنڌ جا اديب، عالم، اڪابر ۽ شاعر، لطيف جي الهيءَ درس کي هنئين سان هنڊائين ۽ عزم استقلال واري عَلم کي اوچو رکن.

شال سنڌڙي آباد رهي، شال سنڌڙيءَ جا سانگيڙا ۽ سائيهه جا سرويچ سرخرو رهن. (آمين)

ڪتابيات

١- غلام علي الانا: "لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ،" چار شورو، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي.

٢- ابن منظور: "لسان العرب"، ١٢. ص ٣٩٩

٣- ايضا

٤- ايضا

٥- ابن هاشم: "سيرة ابن هاشم"، ص ٤٤

٦- صحيح بخاري: "ڪتاب الدعوات".

٧- ڪلياڻ آڏواڻي: "شاهه جو رسالو"، ڪراچي ٢، مڪتبه اسحاقيه، جهونا مارڪيٽ، ص ٩٠

٨- ايضا ص ٩٦.

٩- ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو: مقالو "سر گهاتوءَ جو مطالعو"، "ذڪر لطيف"، ڪراچي شعبه اطلاعات، حڪومت سنڌ، ٢٤٠ عرس مبارڪ شاهه عبداللطيف، ١٩٨٤ع، ص ٧٣.

١٠- پوپٽي هيرانندائي: "شاهه - سنڌي تهذيب جو روح"، بمبئي، ڪونج پرنٽرس، ٢٢-الهاس نگر-٣، ص ص ٦٩-٧١

١١- ايضا، ص ٧٣.

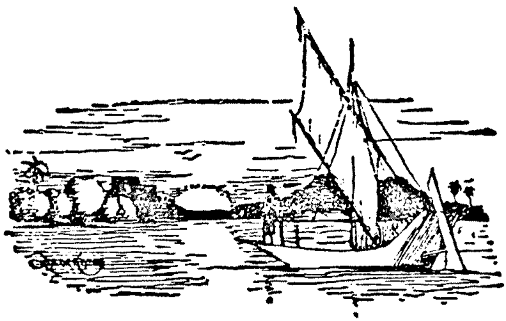

سنڌ جا تاريخي ۽ سياسي خط

سيد حسام الدين راشدي

مترجم: غلام محمد لاکو

[هي ليکڪ سنڌ جي مايه ناز عالم سيد حسام الدين راشدي مرحوم، پاڪستان هسٽري ۽ ڪلچر ڪانگريس، منعقده اسلام آباد يونيورسٽي سال ۱۹۷۳ع جي هڪ بيٺڪ ۾ پڙهيو هو. ان ڪانفرنس ۾ پڙهيل مقالن جو پهريون جلد، ساڳي يونيورسٽي (هاڻي قائداعظم يونيورسٽي) پاران سال ۱۹۷۵ع ۾ ڇپجي ظاهر ٿيو، جنهن کي پروفيسر ڊاڪٽر احمد حسن داني ايڊٽ ڪيو هو. راشدي صاحب جو هي بيش بها مضمون ان جلد تان کنيل آهي.]

تاريخ جي سلسلي ۾ خط، دستاويز، درخواستون ۽ فرمان، اهميت جي لحاظ کان عالمن کان ڳجها نه آهن. اسان جي تاريخن ۾ واقعن کي ڪهڙي حد تائين وقتي ضرورتن تحت خيال کان لکيو ويو آهي، جنهنڪري واقعن ۽ حالتن جو اصل رخ پڙهندڙ جي اکيان ڇپيو نٿو ٿئي ۽ حادثن جي اصلي سببن جو صحيح علم نٿو پوي.

تاريخ جا هي نقص تڏهن ختم ٿي سگهن ٿا، جڏهن اسين ان جي ترتيب ۽ تياري لاءِ خطن کي به پنهنجي آڏو رکون ۽ انهن کي تاريخ جو ماخذ سمجهي فائدو وٺون. اسان خطن کي "انشا" جو درجو ڏئي درس ۾ ته داخل ڪري ڇڏيو، پر انهن ذريعي تاريخي فائدو حاصل ڪرڻ کان پاسو ڪيو آهي. هن نڍي کنڊ جي خطن يا "انشا" جا جيڪي به ڪتاب تيار ڪيا ويا آهن، انهن متعلق منهنجي نظر مان ٻه تفصيلي مضمون نڪتا آهن.

۱- "انڊو ايرانيڪا" ۾ ڊاڪٽر مؤمن ابراهيم خان جو مضمون چند اشاعتن ۾ ڇپيو آهي

۲- "هنر و مردم" تهران ۾ "دبيري و نويسندگي" جي عنوان سان آقاي دانش پژوه جو چوڏهن قسطن ۾ مقالو، جنهن ۾ "انشا" جي ٽي سؤ چاهٺ ڪتابن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. هي مقالو تيار ٿيل انهن سمورن فارسي خطن متعلق آهي، جيڪي ترڪي کان ڪري هندستان تائين ترتيب هيٺ آيا آهن.

جيڪي ڪتاب فهرستن ۾ داخل نه آهن ۽ اچا تائين ذاتي ڪتبخانن ۾ موجود آهن، ظاهر آهي ته آقاي دانش پژوه جي مقالي ۾ انهن جو ذڪر ڪونهي. مثال طور سنڌ ۾ خطن جا جيڪي ڪتاب ملن ٿا، اهي اڃا تائين اهل علم جي نظرن کان پري آهن، حالانڪ هي مجموعو

تاريخي مواد جي لحاظ کان ايران، افغانستان، سنڌ، ملتان، دهلي ۽ پنجاب تائين جي تاريخي واقعن ۽ حالتن جو گهيرو ڪيو ويو آهي. اهي خط، خاص طور تي اٺارهين صديءَ جي پهرين اڌ جي تاريخ جو پسمنظر ۽ تفصيل انهن ۾ موجود آهي.

خوش قسمتي سان سنڌي ادبي بورڊ سنڌ جي تاريخ جا اهم ماخذ ته ڇاپي ڇڏيا آهن، پر خطن جي ذخيري کي اڃا ڇپيو به نه آهي. خود تاريخ بابت ڪتاب به اڃا قلمي حالت ۾ ابتري ۽ گهٽائي ۾ آهن، جو جيڪڏهن رقم هجي ۽ ڪم ڪندڙ ملي وڃن ته سالن جا سال هي ڪم ختم نٿو ٿي سگهي. ان صورتحال ۾ هي ڳالهه امڪان کان خارج آهي ته، خطن جي انهن ڪتابن کي سنڌي ادبي بورڊ ڇاپي سگهندو. سنڌي انشانويسن جي مرتب ٿيل ڪجهه مجموعن کي دنيا ڄاڻي ٿي، جو ته مختلف ڪتبخانن جي فهرستن ۾ انهن جو ذڪر اچي چڪو آهي. مثال طور:

١- منشئات نمڪين ... از ابوالقاسم نمڪين بکري.
٢- رقائم ڪرائم ... از محمد اشرف ڀٽ امير عبدالڪريم اميرخاني سنڌي.
٣- آداب عالمگيري ... از شيخ ابوالفتح قابل خان ٺٽوي.

هنن ٽن ڪتابن کان سواءِ سنڌ ۾ مرتب ٿيل خطن جا جيترا به مجموعا آهن، اهي سڀ جا سڀ تاريخدانن جي نظر ۾ نه آيا. جيئن ته هن ڪانفرنس کي ارڙهين صدي عيسوي تائين محدود رکيو ويو آهي، انڪري آءٌ صرف انهن تاريخي خطن جي جلدن جو ذڪر ڪندس، جيڪي هن دائري ۾ اچن ٿا. في الحال آءٌ انهن خطن، رپورٽن (دستاويزن) ۽ شاهي فرمانن کي ڇڏي ڏيندس، جيڪي "انشائي ماهرو" کان ڪري عالمگير جي آخري دور تائين ترتيب هيٺ آيا آهن خطن جي هنن ڪتابن جو ذڪر ڪرڻ کان اڳ، هي حقيقت آڏو رکڻ گهرجي ته، انهن جو واسطو جنهن صدي سان آهي، ان صدي ۾ اسان جي ۽ اسان جي پاڙيسرين جي سياسي صورتحال ڪهڙي هئي؟ عالمگير جي موت کان پوءِ هندستان ۾ مغل سلطنت جو زوال، متعدد شهزادن جو تخت تي ويهڻ ۽ ٿوري وقت ۾ ئي ڦاسي يا تلوار جي نوڪ تائين پهچڻ، سنڌ جو ١١٥١هه ۾ مغلن جي قبضي مان آزاد ٿيڻ، عالمگير جي وفات کان ڪري سنڌ مان مغلن جي بستري ويڙهڻ تائين يعني ١١١٨هه کان ١١٥١هه تائين ڪل ٽيٽيهن ورهين جي ٿوري وقت ۾ سترهن صوبيدارن جو سنڌ ۾ اچڻ ۽ پوءِ هڪٻئي پٺيان خوار خراب ٿي ناڪام واپس موٽڻ، سنڌ جي پنهنجي هڪ خاندان "ڪلهوڙن" کي سنڌ حوالي ڪري وري پنهنجي قبضي ۾ رکڻ، هوڏي ايران ۾ صفوي گهراڻي جو زوال- افغانستان ۾ مير ويس ۽ محمود خان جو ايرڻ- خراسان ۽ اصفهان جو انهن جي هٿان برباد ٿيڻ- لٽ مار جو مال ۽ قيمتي سامان سنڌ جي ڪلهوڙا بادشاهن ۽ اميرن وٽ آڻي وڪڻڻ- هن زوال جي نتيجي ۾ نادر شاهه افشار جو ظاهر ٿيڻ- ايران تي قبضو- دهلي تي نادر شاهه جي لشڪرڪشي ۽ سنڌ کي ڏن ڀرو بنائڻ- سنڌ مان هيرا، جواهر، خزانو ۽ شاهي ڪتبخانو پاڻ سان ايران کڻي وڃڻ- سنڌ جي حڪومت

کي هميشه گهرو ويڙهه ۾ رکڻ ۽ ڪمزور ڪرڻ لاءِ بهاول خان کي سنڌ جو هڪ ٽڪرو ڏئي الڳ رياست ٺهرائڻ- نادر جي قتل کان پوءِ احمد شاهه ابدالي جو افغانستان ۾ هڪ الڳ ۽ مستقل حڪومت قائم ڪرڻ- سندس پنجاب ۽ هندستان تي لاڳيتا ۽ تباهه ڪن حملا- سنڌ جي ڌرتيءَ تي افغانن جو قبضو- دهلي جي ناليءَ ۾ خزاني کان سواءِ هيرا ۽ جواهر وري اچي لٽڻ- شڪارپور کي مستقل طرح افغانستان جي قبضي ۾ ڏيڻ- سنڌ جي اصلي عوام کي اقليت ۾ آڻڻ لاءِ افغان قبيلن کي ڏڙا ڏڙ شڪارپور ۽ ان جي آس پاس آڻي وسائڻ- مدد خان افغان جو سنڌ ۾ پهچي هر شهر، هر بستي، هر ڳوٺ ۽ هر واهڻ کي برباد ڪري سڀڪجهه لٽي ڪٽي وڃڻ- بهاولپورين جي هُشيءَ تي ڪلهوڙا خاندان اندر گهرو ويڙهه- ٽالپور خاندان جيڪو اصل ۾ ڪلهوڙن سان لاڳاپيل ۽ درباري اميرن جو گهراڻو هو، انهن جو ڪلهوڙن سان اختلاف ۽ جهيڙو- جنهن جو نتيجو هنن ٻنهي گهراڻن جي وچ ۾ خونريزيءَ جي شڪل ۾ ظاهر ٿيو. آخر ۾ ٽالپور خاندان جو ڪلهوڙن کي ختم ڪري پاڻ تخت ۽ تاج تي ويهڻ- ان بعد ٽالپور گهراڻي ۾ جهيڙو، جنهن سبب سنڌ کي ٽڪرا ٽڪرا ڪري ٽن حصن تي پنهنجي الڳ الڳ حڪومت قائم ڪرڻ- ڪلهوڙا خاندان جي آخري دور ۾ انگريزن جو ٺٽي ۾ واپاري ڪوٺي قائم ڪرڻ- ٽالپوري عهد جي شروع ۾ افغانستان تائين پهچڻ لاءِ دريائي ۽ زميني رستا حاصل ڪرڻ لاءِ سنڌ ۾ پنهنجو اثر پيدا ڪرڻ ۽ آخرڪار پوري سنڌ تي قبضو ڪرڻ.

سياسي صورتحال جو هي سرسري خاڪو آهي، جيڪا ارڙهين صدي عيسوي ۾ موجود هئي ۽ سنڌ ۾ جيڪي واقعا ظاهر ٿيا، ان جي لپيٽ ۾ ايران، افغانستان، هندستان، ملتان ۽ مرڪزي ايشيا جا سڀ علائقا به اچي وڃن ٿا. هن صديءَ جي تاريخ ايسين اڌوري ۽ نامڪمل رهندي، جيسين خطن جا هيءُ ڪتاب "انشا" مان خارج ڪري، تاريخي ماخذ جي حيثيت ۾ استعمال نه ڪيا ويندا.

خطن جي جن ڪتابن جو ذڪر اڳ ڪري رهيو آهيان، انهن ۾ اهو سمورو مواد موجود آهي، جيڪو هن صدي جي سياسي واقعن جي اصل سببن ۽ اندروني معاملن بابت حيرت‌انگيز حد تائين روشني وجهي ٿو

١- گلدستهٔ نورس بهار:

هي شيخ عبدالروف سيوهاڻي (و- ١١٤٠هه) جا لکيل سرڪاري خط آهن ۽ عالمگير جي حڪومت جي آخري سالن کان ڪري ١١٤٠هه تائين جي سياسي واقعن ۽ حالتن تي روشني وجهن ٿا. هي صاحب ميان يار محمد ۽ ميان نور محمد جو منشي هو ۽ شيخ موصوف جي وفات کان پوءِ ميان نور محمد جي فرمائش تي ١١٤٠هه کان هڪدم پوءِ سندس پٽ شيخ محمد وفا سيوهاڻي انهن خطن کي "گلدسته نورس بهار" جي نالي سان گڏ ڪيو. هي مجموعو ٽن لطيفن تي آهي:

لطيفو پهريون: بادشاهه ۽ اميرن جي خدمت ۾ عريضيون،
لطيفو ٻيو: جاگيردارن، سيدن، عالمن ۽ معزز ماڻهن ڏي خط،
لطيفو ٽيون: وڪيلن ڏانهن خط.

پهرئين حصي ۾ اٺهٺ خط آهن، جنهن ۾ عالمگير جي وفات کان ڪري ميان يارمحمد ۽ ميان نورمحمد جي شروعاتي دؤر تائين جيڪا سرڪاري لکپڙه ٿي، اها شامل آهي. عالمگير جي وفات تي سنڌ ۾ جيڪو ردعمل ٿيو، ان جي ذڪر کان سواءِ ڪجهه شهزادن جي تخت سنڀالڻ جون خبرون، ٺٽي، سيوهڻ ۽ بکر ۾ صوبيدارن جي مقرري ۽ معزولي جا واقعا، ميرويس غلزئي جي افغانستان تي قبضي، قنڌار، قلات، بلوچستان، ملتان ۽ هندستان ۾ پيدا ٿيل حالتن ۽ انهن واقعن جي حوالي سان شخصيتن جي سڃاڻپ ۽ ملتان، سيوهڻ، بکر، بلوچستان ۽ ٺٽي جي صوبيدارن جا نالا ۽ انهيءَ دؤر ۾ ٿيل جنگين جو ذڪر هنن خطن ۾ ملي ٿو.

ٻئي لطيفي ۾ ٻه سؤ پنج خط آهن، جن ذريعي هندستان جي وزيراعظم، سپهه سالارن، صوبيدارن ۽ ٻين واسطيدار اميرن کي واقف ۽ حالتن کان باخبر ڪيو ويو آهي. هنن خطن ۾ ڪيئي چاتل سڃاتل ۽ اڻ واقف مگر اهم ماڻهن جي نالن ۽ ڪارنامن جو ذڪر ملي ٿو.

ٽئين لطيفي ۾ درباري وڪيلن جي نالي خط آهن. انهن خطن ۾ ان وقت جي مکيه تاريخي واقعن جي لڪل ڪڙين تي روشني پوي ٿي. ان کان سواءِ مکيه ڪردارن ۽ ماڻهن جي چاڻ به ملي ٿي، جن جي نالن ۽ ڪارنامن کان تاريخ جا پنا بلڪل خالي آهن. هي حصو اٺاويهن خطن تي مدار رکي ٿو.

هن ڪتاب جا ٻه نسخا منهنجي ڪتبخاني ۾ موجود آهن، جن کي آڌو رکي مون هن ڪتاب جو متن تيار ڪيو آهي ۽ انتظار آهي ته تاريخي حاشين ۽ چٽاڻين سان ان کي ڇاپيو وڃي(۱)

۲- خلاصة المڪتوبات:

هي خط سنڌ جي ٻن وڏن منشين ميان هارون ۽ منشي عبدالرؤف جا لکيل آهن. هي جلد حقيقت ۾ انهن خطن جي چونڊ آهي، جن کي انشانويسي جي خيال کان تيار ڪيو ويو آهي، ليڪن هر خط ڪنهن نه ڪنهن تاريخي حيثيت ۾ اهم آهي.

---

(۱) راشدي صاحب مرحوم هڪ ٻيءَ جاءِ تي منشي عبدالرؤف جي خطن جي ٻن ڪتابن: گلدستهٔ نورس بهار ۽ گلدستهٔ هميشه بهار جو ذڪر ڪيو آهي ("منشورالوصيت و دستورالحڪومت" مقدمو، ص ۳۰)، جڏهن ته هن پيرا ۾ صرف هڪ جلد جو ذڪر اچي ٿو. غالباً هي ٻه مجموعا هڪ ئي ڪتاب جا ٻه الڳ نالا ڏسجن ٿا. بهرحال "گلدستهٔ نورس بهار" جو راشدي ايڊيشن اڃا منظر تي نه آيو آهي.

خط ڪڍڻو ڪري جيوندا پڙسے، تخت مل مهتي، نواب بختيار خان ۽ مير عبدالله بروهي جا آهن. هن جلد مان سنڌ جي ڪيترن ئي عالمن، اميرن ۽ ان دؤر جي مشاهيرن جا نالا معلوم ٿين ٿا، جن مان ڪيئي نالا اسان جي لاءِ بلڪل نوان آهن. محمود خان، جنهن ڪي هنن خطن ۾ "نامحمود تنذار" لکيو ويو آهي، ان سان جنگ ڪرڻ بابت به هڪ خط هن مجموعي ۾ شامل آهي. هڪ خط ١١٣٩هه جو لکيل آهي جنهن ذريعي اصفهان ۽ افغانستان جي جهڳڙن تي روشني پوي ٿي. هڪ خط انهيءَ هرات جي حاڪم سلطان محمود خان افغان جو رياست پناه مير عبدالله خان آنڪر جي نالي آهي. ٻيو هڪ حڪم نامو آهي جيڪو سلطان محمود خان ١١٣٥هه ۾ امير عبدالله خان جي نالي لکيو آهي.

هن خطن جي جلد ۾ محمود خان جو هڪ عهدنامو به آهي، جيڪو نهايت اهم آهي. هن عهدنامي ۾ محمود خان افغان، اصفهان، افغانستان، سنڌ ۽ پنجاب جي باري ۾ نهايت اهم معلومات داخل آهي. هنن خطن مان اصفهان جي گهيري، هرات، مشهد وغيره ۽ پڻ افغانستان ۽ موجوده پاڪستان جي سرحدن متعلق وڏي قيمتي ڄاڻ حاصل ٿئي ٿي.

افغانن ۽ صفوين جي وچ ۾ جيڪو جهڳڙو ڪڙو ڏنو ۽ جنگيون ٿيون ۽ جنهن جي نتيجي ۾ نادرشاهه افشار جو ظهور ٿيو، ان موضوع تي جيڪي ڪتاب منهنجي نظر مان نڪتا آهن، جيڪڏهن هنن خطن مان فائدو ورتو وڃي ها ته هوند انهن ۾ تاريخي اهميت اڃا به وڌيڪ پنجي ها.

مون وٽ هن ڪتاب جو جيڪو نسخو آهي ان تي هڪ مهر لڳل آهي، جنهن جا هي لفظ پڙهي سگهجن ٿا. بنده؟ محمد ١١٦٣هه. گويا هي ان دؤر کي هڪ ويجهو نسخو آهي.

٣- انشاء نورالحق مشتاقي:

هي سنڌ جي ناميارې انشانويس، شاعر، عالم ۽ سرڪاري منشي ميان نورالحق مشتاقي سيوهاڻي جي لکيل سرڪاري رپورٽن (مراسلن) جو هڪ نسخو آهي، جيڪو ٺٽي، سيوهڻ ۽ ٺٽي جي سياسي، مالي ۽ ٻين تاريخي واقعن جي سلسلي ۾ نهايت قيمتي ۽ مکيه ڄاڻ مهيا ڪري ٿو. مثال طور:

- محمد عطا منصبدار سرڪار سيوستان
- ٺٽي جي ڊل متعلق هڪ خط.
- عبدالرحيم (؟) ٺٽي جي صوبيدار جا پنج خط.
- سميجن جي ونگوڙ کي ختم ڪرڻ لاءِ ابوالمعالي کي ڪيل درخواست.

٤- انشاء عطارد:

منشي شيوڪرام عطارد، ميان غلام شاهه ۽ مياڻ سرفراز ڪلهوڙي شهيد جو درباري شاعر ۽ منشي هو. هو مکيه امير مير بجارخان ٽالپور سان به لاڳاپيل هو. هن جيڪي سرڪاري خط لکيا هئا، اهي سندس وفات کان پوءِ سن ١٢١٢هه ۾، امل رام اروڙا جمع ڪيا هئا. مون وٽ جيڪو نسخو آهي اهو ١٢٨٢هه جو آهي.

هي ڪتاب "گلدستهٔ نورس بهار" کان پوءِ خطن جو اهم ترين ذخيرو آهي، جنهن ۾ ارڙهين صدي عيسوي جي واقعن بابت ڀرپور چاڻ ملي ٿي. ڪل پنجاسي خط آمن. آخري خط مير بجار خان شهيد جو آهي، جنهن کي ڪلهوڙي حاڪم ميان عبدالنبي شهيد ڪرايو هو ۽ جنهن جي شهادت ڪلهوڙا خاندان جي پڇاڙي ۽ ٽالپوري حڪومت جي ابتدا جو سبب بني.

مسقط جي شيخ، ايران، قلات، جوڌپور، سنڌ ۽ ملتان جي اتڪل روءِ سڀني اميرن ۽ سلطنت جي مهندارن جا نالا، خطن جي هن ڪتاب ۾ ملن ٿا ۽ انهن ذريعي تاريخ جا ڪيئي نقطا اسان جي آڏو روشن ٿين ٿا.

۵- مجموعه مڪاتيب دانشگاه سنڌ:

هي سنڌ جي اميرن ۽ حاڪمن جي خطن جو هڪ اهم مجموعو آهي، جيڪو سنڌ يونيورسٽي جي ملڪيت آهي. هن مجموعي ۾ سنڌ جي ملڪي معاملن ۽ سياسي حالتن متعلق قيمتي خط موجود آمن.

۶- مجموعه رقعات دانشگاه سنڌ:

هي تاريخي خط قاضي عبدالرسول ۽ منشي جان محمد سيوهاڻي (وفات - ١٢٢٣هه) جا لکيل آهن ۽ سنڌ جي گوناگون سياسي، انتظامي، سماجي ۽ علمي حالتن جي چٽائي ڪن ٿا. هن صديءَ جي سياسي ۽ سماجي تاريخ هنن خطن جي اڀياس کان سواءِ اڌوري ۽ اڻپوري رهندي.

مغلن جي آخري دور ۾ سنڌ ۾ جيڪا لاقانونيت ۽ بدانتظامي پکڙي هئي، انهن خطن مان ان تي روشني پوي ٿي. ڪن خطن جو مطلب پيش خدمت آهي.

خطن جي مطلب جو وچور

نواب عبدالصمد خان، نواب خان دوران، دل قوم جا ماڻهو، دل قوم جي ماڻهن جو قتل، نورمحمد ڪلهوڙو، ٺٽو، شيخ مبارڪ جو خط، سيد عبدالجليل بلگرامي جو مخدوم عيسيٰ ولد مخدوم عباس هڱورجي جي نالي خط، مير يعقوب بکري، سنڌ جي امن امان جي تباهيءَ تي عبدالواسع جو خط، ٺٽي جو ميوو ۽ آب وهوا، ٺٽي جو ڪپڙو، ميان عبدالرؤف ۽ ابوالقاسم، ملان الله ڏنو پوپڪائي، مخدوم عبدالرحيم ٺٽي ۽ ڪابل جو ناظم، بکر جو قانون گو ميان عبدالواسع رسولپوري، شهزاده محمداعظم، بکر سرڪار ۾ ڏڪار، بدحالي ۽ قرضداري، روهڙي ۽ سکر قلعي جي قضا، بکر جو وڏو خزانچي، ٺامي جو ڪارو سڪو، دربيلي، الور ۽ ڪاڪڙي پرڳڻن جو انتظام، شيخ فيض الله، ملان نجم الدين پوپڪائيءَ کي مدد معاش ويهه هزار دام، ارسلان خان، قلعي بکر جي خاص دربار، روهڙي، باغ ۽ ميوه، اولاد مخدوم عثمان دربيلي، قاضي نصيرالدين صدر سرڪار بکر ۽ سيوهڻ، خوشحال بخشي و قائع نگار سرڪار بکر، سيوهڻ سرڪار جا قانون گو، هومي جي ساڻهن سان انهن جي بدسلوڪي، شيخ عبدالرؤف، مادي هاڻي ۽ موڪڙين جي باري ۾ نواب عبدالصمد خان جي نالي خدايار خان جو خط.

٧- گلدستہ باغبان:

هي خطن جو نهايت اهم ڪتاب آهي. هن ۾ قدوة السالڪين مخدوم قاضي محمدرحيم، مخدوم محمدپناهه، قاضي محمدشاڪر ۽ قاضي عبدالجليل ويڙل شهر نصرپور جا لکيل آهن، جن کي ميان قاضي محمد حافظ (پياءُ قاضي محمداڪبر) بن قاضي ميان خميسہ نصرپوري مرتب ڪيو آهي.

خطن جو موضوع افغانستان جي سنڌ ۾ قرلت، مددخان جي سنڌ ۾ آمد، انگريزن جي اچڻ تي سنڌ جي رهاڪن ۽ صاحب فڪر بزرگن جي ڳڻتي، شڪارپور تي افغانن جو قبضو، پنهنجن عملدارن جي مقرري ۽ خراسان، ايران ۽ افغانستان جا سياسي مسئلا ۽ معاملا آهن. هن مجموعي ۾ ڪوبہ ديباچو ڪونهي. ان جي شروعات هڪ خط مان ٿئي ٿي، جنهن ۾ محمدرحيم خان بارڪزئي جي شڪارپور بدو ٿيڻ ۽ عاليجاهہ مددخان پٽ عاليجاهہ غفورخان کي شڪارپور جي حڪومت ملڻ جو حال درج آهي. هي ڪتاب ٢٢٣ صفحن تي آهي ۽ هر صفحي تي چوڏهن سٽون آهن. هي مجموعو سنڌ، افغانستان ۽ لنڊي ڪنڌ ۾ انگريزن جي اثر متعلق تاريخ جو هڪ اهم ماخذ آهي.

٨- انشاءِ ابري (دفتر اول):

خطن جو هي ڪتاب ٻن دفترن تي مشتمل آهي. مؤلف جو نالو ابراهيم بن حافظ نصرالله بن عبدالڪريم احمدائي سيوهاڻي انصاري آهي. سندس تخلص 'ابري' هو.

هن پهريون دفتر ١٢٠٤هہ ۾ مڪمل ڪيو، جو پنجن فصلن ۾ تقسيم ٿيل آهي.

- در خطوط جانب عزيزان و خويشان.
- در مڪاتيب ياران دوستي نشان.
- در تحرير پروانہ جات و پرزہ جات، هي ٻن قسمن ۾ آهي.
- در استحصال دستڪات ڪار و دستڪات طلب سرڪار.
- در عرائض حضور وامراء عظام وخوانين عالي مقام و در عرائض دربار معليٰ.

انشاءِ ابري (دفتر دوم):

هي دفتر ١٢٠٧هہ ۾ مرتب ٿيو ۽ ٻن قسمن ۾ ورهايل آهي.

- در تحرير اخلاص نامجات شوق انگيز آتش ريز
- در نوشتن مڪتوبات آميز، ويک فرد فرمان درگاه فلک بارگاه که تيمنا وتبرڪا ثبت نموده شد.

ٻنهي دفترن ۾ ڪجهہ ذاتي خط آهن، باقي سياسي خط آهن، جيڪي مغل، ڪلهوڙا، افغانستان ۽ ٽالپرن جي دور جي واقعن تي روشني وجهن ٿا. مون وٽ ١٢٦٨هہ جو نسخو آهي.

١٠- منهاج الشعور (ابراهيم ابري سيوهاڻي)

هن ناليءَ ساڻ ابري ٽيون مجموعو مرتب ڪيو آهي. هن جلد جي ٻهرئين حصي ۾ اعزازي عبارتون آهن، جي ان دور ۾ دوستن، اميرن، عزيزن يا سرڪاري ملازمن جي خطن جي لاءِ سنڌ ۾ رائج هيون. ٽئين حصي ۾ تاريخي دستاويز، درخواستون ۽ خط آهن. هي حصو بيحد قيمتي آهي.

ڪلهوڙن ۽ ٽالپورن درميان خطن جي مناسبت، ايران ۽ افغانستان ۾ لکپڙهه، سنڌ ۾ صوبيدارن جي مقرري جا پرواند ۽ بهاولپور جي ٻهرئين حاڪم بهاول خان جي سلسلي جا خط ٽئين حصي ۾ شامل آهن. هن جا ٻه نسخا مون وٽ آهن، جن مان هڪ ١٢١٦هه جو مخطوطو آهي

١١- تاريخي انشاء

هي مجموعو بياض جي صورت ۾ آهي ڪڏ ڪندڙ يا مرتب جو نالو معلوم ڪونهي. ٻهريون خط شهزادي مراد جي نالي احمد نگر جي وڳوڙ متعلق ابوالفضل جو لکيل آهي. ٻيا خط سنڌ، ملتان، دهلي، بلوچستان ۽ افغانستان جي اهم معاملن ۽ مسئلن تي آهن. مغلن ۽ ڪلهوڙن جي دور جي باري ۾ هن مجموعي ۾ تمام مکيه واقعا آيا آهن، جن جو اڄا تائين تاريخ ۾ ذڪر نه ٿيو آهي. ڪل پنجٽيهه خط آهن.

١٢- انشاء خبرت

هي مجموعو سلطاني مل تخلص خبرت جو ملتان ۾ ترتيب ڏنل آهي. ان جو تاريخي نالو رقعات ماني نگار ١١٤٣هه آهي. هن مجموعي جا ڪجهه خط تاريخي ۽ سماجي پس منظر ڪري اهم آهن. مون وٽ ١٢٦٥هه جو قلمي نسخو آهي.

١٣- انشاء منشي محمد سعيد

هي نسخو چند خطن تي مشتمل آهي ۽ آخر ۾ ناقص آهي. هي خط آخري مغل دور جي سنڌ جي باري ۾ اهم چاڻ ڏين ٿا.

١٤- رقعات امام الدين

خطن جو هي جلد امام الدين هالائي جو مرتب ڪيل آهي. مون وٽ جيڪو نسخو آهي، اهو مولف جي پنهنجي هٿ ساڻ لکيل آهي. ان جي ڪتابت جو سال ١٢٦٥هه آهي. هي خط جيتوڻيڪ تاريخي خيال کان اهميت نه ٿا رکن، پر سنڌ ۾ فارسي عبارت نگاري جو هڪ سهڻو نمونو آهن.

١٥- انشاء

هن مجموعي جي مولف جو نالو معلوم نہ ٿي سگهيو. مون وٽ ان جو جيڪو نسخو آهي، اهو دولت راء ١٠- جمادي الاول ١١٢٦ھ تي پورو ڪيو. هن ۾ سنڌ ۽ هند جي معاملن جو ذڪر ملي ٿو.

١٦- مجموعه شاهي اسناد و فرامين

هن مجموعي ۾ ارغون، ترخان، مغل، ڪلهوڙا ۽ ٽالپور حاڪمن جون سندون ۽ فرمان گڏ ڪيل آهن ۽ تاريخي اهميت وکن ٿا. ٺٽي جي مغل گورنرن جي تاريخن طئي ڪرڻ ۾، هن جلد مان وڏي مدد ملي ٿي. ان کان سواء هن مان سلطنتن جي اميرن، قاضين، ساداتن، عالمن، شاعرن ۽ سندن وارثن ۽ پونيرن جي وظيفي جي باري ۾ بہ سٺي ڄاڻ ملي ٿي، جنهنڪري عالمن ۽ قديم خاندانن جي حالتن، عهدن ۽ سلسلي جو بہ پتو پوي ٿو. هي سندون سڀ جون سڀ ٺٽي جي رهاڪن ۽ ٺٽي جي اميرن جي نالي جون آهن. هي نسخو مون قاضي علي محمد ٺٽوي مرحوم جي نسخي تان نقل ڪرايو آهي.

١٧- مجموعه اسناد و فرامين

هي مجموعو ترخان، مغل، ڪلهوڙا ۽ ٽالپور حاڪمن جي اصلي حڪمن، فرمانن ۽ سندن تي مشتمل آهي ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي ذخيري ۾ موجود آهي. فرمان ٽن حصن ۾ گڏ ڪيا ويا آهن.

-- پنج فرمان: عيسيٰ ترخان اول، باقي بيگ ترخان، جاني بيگ ترخان، غازي بيگ ترخان جا آهن.

-- ٻه فرمان: شاهجهان ۽ عالمگير جا آهن.

- عالمگير جي آخري ڏينهن کان ڪري مير نصير خان ٽالپر، مغل صوبيدارن ۽ سنڌ جي ڪلهوڙا ۽ ٽالپور حاڪمن جا تيرهن فرمان آهن. هي آخري حصو ارڙهين صدي عيسوي جي تاريخ ۾ ڪم اچي سگهي ٿو. مون وٽ انهن فرمانن جا نقل موجود آهن. ڪجهہ فرمانن جا فوٽو مون تحفة الڪرام ۾ بہ ڇپيا آهن.

١٨- مکتوبات قانع

هي خط سنڌ جي نامياري تاريخدان مير علي شير قانع جا لکيل آهن. هي تاريخدان ڪلهوڙن جي آخري ڏينهن ۾ سرڪاري منشي هو. خطن جي هن جلد ۾ چند ذاتي ۽ سرڪاري مراسلا آهن. هي مجموعو سنڌي ادبي بورڊ جي تحويل ۾ آهي.

١٩- مکتوبات مير عظيم الدين

مير عظيم الدين ٺٽوي ٽالپورن جي پهرين دربار جو شاعرن جي اڳواڻ هو. مثنوي "فتح نامه" ۽ هڪ ديوان سندس يادگار آهي.

هي خط ڪلهوڙا خاندان جي آخري ڏينهن ۽ ٽالپور گهراڻي جي شروعاتي دور جي ڪيترن ئي مکيه واقعن تي روشني وجهن ٿا.

۲۰- مڪتوبات مير نصير خان ٽالپور:

مير محمد نصير خان سنڌ جو آخري ٽالپور حڪمران هو، جنهن کان ۱۸۴۳ع ۾ انگريزن سنڌ جو اقتدار کسيو ۽ ٻين ٽالپور صاحبزادن سان گڏ کيس به ڪلڪتي ۽ هندستان جي ٻين شهرن ۾ نظربند رکيو ويو.

مير صاحب جلاوطنيءَ جي حالت ۾ جيڪي خط پنهنجن زالن، اميرن ۽ ٻين عزيزن کي لکيا، هي انهن جو هڪ مجموعو آهي، جنهن ۾ ۲۹۲ خط آهن. آخري خط مير صاحب جي ڏيءَ، هڪ درخواست جي شڪل ۾ راڻي وڪٽوريا جي نالي لکيو آهي.

جنهن زماني ۾ سنڌ جو هي حڪمران ڪلڪتي ۾ جلاوطني جي حياتي ڪٽي رهيو هو، انهن ڏينهن ۾ واجد علي شاهه به مٽيا برج (ڪلڪتي) ۾ غريب الوطني جا ڏينهن گهاري رهيو هو. ان دور ۾ واجد علي شاهه پنهنجي زالن جي نالي خط لکيا آهن، جن جا ڪيئي جلد ڇپجي چڪا آهن.

مير نصير خان جا هي خط جتي ڪيئي تاريخي فائدا رکن ٿا، اتي سماجي ۽ تهذيبي لحاظ کان وڏي اهميت ۽ حيثيت رکن ٿا. واجد علي شاهه جي خطن جي جيڪڏهن مير نصير خان جي خطن جي عبارت ۽ مفهوم جي خيال کان ڀيٽ ڪئي وڃي، ته واجد علي شاهه جي خطن جون عبارتون، انهن جو مطلب ۽ انهن خطن ۾ بيان ڪيل عاشقاڻا جذبا نهايت گهٽ، عامي ۽ ڪريل نظر اچن ٿا، جڏهن ته ان جي ڀيٽ ۾ مير نصير خان جا خط نهايت شائسته، مهذب ۽ باوقار آهن. صاف ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته مير نصير خان جي خطن جو لهجو هڪ مدبر ۽ سنجيده بادشاهه جي جذبن جو عڪس آهي، جنهن ۾ شاهي حرم جي عزت ۽ ناموس توڙي ان جي عظمت ۽ تقدس جو پورو پورو احترام رکي، محبت جي جذبن کي ظاهر ڪيو ويو آهي. هڪ جملو به ڪريل ۽ پست ڪونهي. ان ذريعي جتي لکنو دربار جي سماجي ذلت جو پتو پوي ٿو، اتي سنڌ جي بادشاهن جي تهذيبي برتريءَ جو چٽو اظهار ٿئي ٿو.

جيئن شروع ۾ چيو اٿم، مون هتي فقط تاريخي خطن جو ذڪر ڪيو آهي، جيڪي معلوم ٿيل آهن. انهن سڀني خطن کي نظرانداز ڪيو ويو آهي، جي صوفين ۽ عالمن جا لکيل آهن، جن ذريعي سنڌ جي مذهبي معاملن، مذهبي معرڪن ۽ ديني توڙي تصوف جي نقطن تي روشني پوي ٿي. ملڪي ۽ سياسي تاريخ ۾ جيتوڻيڪ هي مجموعا ڪم نه ٿا ڏئي سگهن، پر ارڙهين صدي عيسوي ۾ سنڌ جي سماجي صورتحال، مذهبي حالتن ۽ صوفيائن لاڙن جي خبر انهن ذريعي ضرور پوي ٿي.

ايران ۾ اهڙا ڪيترا تاريخي خط ڇاپڻ جي طرف ڌيان ڏنو ويو آهي ۽ الڪل روءِ پنڌرهن-ويهه مجموعا منهنجي نظر مان گذريا آهن. زنده قومون پنهنجي تاريخي اثاثي ۽ تهذيبي ورثي کي سيني سان سانڍيو ٿيون. ڪاش اسان وٽ به هن قومي سرمايي جي بچاءُ جو احساس سجاڳ ٿئي ۽ اسين به هوش ۾ اچون ۽ تاريخي خطن جا قدر به قدر اهڙا مجموعا گڏ ڪرڻ ۽ ڇاپڻ شروع ڪيون، جنهن ذريعي اسان جي تاريخ جون ڪُر ٿيل ڪڙيون ملي وڃن ۽ دلچسپ اندروني معاملا ۽ مسئلا معلوم ٿين، جن جو اڄ تائين اسان کي علم نه ٿي سگهيو آهي.

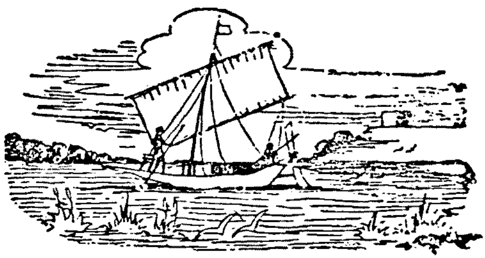

هالاڻيءَ جو جنگي معرڪو

ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي

سنڌ جي تاريخ ۾ ڪيترائي اهڙا جنگي واقعا ٿي گذريا آهن، جن جي ڪري سنڌ جي تاريخ ۾ وڏيون تبديليون رونما ٿيون؛ ڪئين خاندان بدليا ۽ ڪيترين نيون نيون حڪومتون وجود ۾ آيون، جن سنڌ جي تاريخ، تهذيب ۽ تمدن ۾ پنهنجي نوعيت جا اهم اهڃاڻ ۽ نشان ڇڏيا آهن. هونئن به جنگ ڪنهن نه ڪنهن تبديليءَ جو سبب ضرور بڻجندي آهي. سنڌ جي تاريخ ۾ ”هالاڻيءَ“ جو مشهور جنگي معرڪو سنڌ جي تاريخ جي تبديليءَ جو هڪ وڏو اهم باب آهي. هالاڻيءَ جي ميدان تي اها جنگ، سنڌ جي سعادتمند مريدن ۽ جانثارن پنهنجي مرشدن جي خلاف لڙي ۽ انهن جي شمع اقتدار کي گل ڪري، پنهنجي نئين حڪومت جو بنياد رکيو. هيءَ جنگ هڪ عبرت انگيز حادثو آهي، جنهن ڪلهوڙن جي اقتدار کي هميشه لاءِ ختم ڪيو ۽ ٽالپورن جي صاحبيءَ کي وجود ۾ آندو.

ڪلهوڙن جي صاحبيءَ جو تنزل ميان محمد سرفراز خان جي تخت نشينيءَ (١١٨٦ھ/١٧٧٢ع) جي وقت کان ئي شروع ٿي چڪو هو. سندس دربار ۾ رات ڏينهن سازشون ۽ منصوبا سٽجي رهيا هئا. بلوچن ۽ مقامي ليکي سردارن جي وچ ۾ باهمي رساڪشيءَ جي جنگ شروع ٿي چڪي هئي. ليکي سردارن، ڪلهوڙن جي دربار ۾ ڪنهن نه ڪنهن نموني پنهنجو اثرسوخ وڌائڻ ٿي گهريو. انهيءَ ڪري هو ڪلهوڙن جي وفادار ۽ سرفروش درٻارين جي بي عزتي ڪرڻ ۾ رُڌل هئا. ڀلاندن جي بازار سرگرم هئي. اهڙيءَ طرح انهيءَ خانہ جنگيءَ سنڌ جي حالتن کي تباهيءَ جي ڪناري تي پهچايو. ڌارين طاقتن کي ڪافي موقعا مليا، جن سنڌ جي عوام کي تباهہ ۽ برباد ڪيو. اهو هميشه جو دستور آهي ته جڏهن حڪومت ڪمزور ٿيندي آهي، ته حاڪم ۽ عوام بي عمل ۽ بي وقار ٿي ويندا آهن. سستي، ڪاهلي ۽ نااهلي اچي واسو ڪندي آهي. زندگيءَ جون سموريون قوتون ۽ خوشيون مفلوج ٿي وينديون آهن. ڪئين فروعي مسئلا لمودار ٿيندا آهن، جنهن جو آخرين نتيجو جنگ جي صورت هوندو آهي. ڪلهوڙن جي پوئين دؤر ۾ سنڌ جون اهڙيون ئي سنگين حالتون هيون. هرروز نوان نوان واقعا رونما پئي ٿيا، خون خرابي جي بازار گرم هئي. تخت ۽ تاج لاءِ ڪيترائي سر وڍيا ويا، جنهن جو آخرين انجام اهو ٿيو جو سرفروش ۽ وفادار سردار ۽ سپهه سالار بدگماني ۽ بيوسيءَ جو شڪار ٿي جنگ لاءِ آماده ٿيا ۽ پنهنجن آقائن جو پاڻ ئي خاتمو آندائون.

"تاريخ ڪلهوڙا" جي گوڙهي مطالعي کان پوءِ انهيءَ ڳالهه جو پتو پوي ٿو ته ميان غلام نبي خان سن ١١٩٠ھ/١٧٨٦ع ۾ "لانياري" [لاڻياري] واري ويڙهه ۾ قتل ٿي وڃڻ کان پوءِ ٽالپورن جي مکيه سردار مير بجار خان ٽالپور جي اها مرضي هئي، ته خانداني خانه جنگيءَ کي ختم ڪرڻ ۽ ملڪ جي سلامتيءَ کي برقرار رکڻ لاءِ اهو ضروري آهي ته ميان سرفرازخان کي حيدرآباد جي قلعي جي بندي خاني مان ڪيدي، کيس ٻيهر سنڌ جي تخت ۽ تاج جو مالڪ بڻائجي. (١) مير بجارخان اجا ان باري ۾ پنهنجن ٽالپور اميرن ۽ ٻين درٻاري سردارن سان صلاح مشورو ڪري رهيو هو، ته انهيءَ وچ ۾ حيدرآباد جي قلعي ۾ خوني واقعو ٿي گذريو. ميان غلام نبي خان ڪلهوڙي جي قتل واري واقعي جو ٻُڌي، سندس سڳو ڀاءُ ميان عبدالنبي چرين وانگر تلوار کڻي حيدرآباد واري قلعي ۾ ڪاهي پيو ۽ اتي نظربند ٿيل تخت ۽ تاج جي وارث ڪلهوڙن شهزادن کي بي گناهه قتل ڪري ڇڏيائين. (٢) انهن مقتول ڪلهوڙن شهزادن ۾ ميان سرفراز خان پڻ هو. جوڻيجا قوم جا ماڻهو، جي انهن قيدين جي پهري تي مقرر ٿيل هئا ۽ ميان عبدالنبي خان جا ناناڻا هئا،(٣) تن ميان عبدالنبيءَ جي چوڻ تي سڀني قيدين کي ايذرديءَ سان قتل ڪري ڇڏيو. اهو دردناڪ خوني واقعو سن ١١٨٦ھ ۾ ٿيو. ڪنهن انهيءَ واقعي جي تاريخ هن ريت ڪڍي آهي:

پنج ڪم از "گل باغ عباس" ١١٨٦ھ. (٤)

اهڙيءَ طرح ميان عبدالنبي، ڪلهوڙا خاندان جي سڀني تخت جي دعويدارن جو خاتمو آڻي، سنڌ جي تخت ۽ تاج جو مالڪ بڻيو. ٽالپورن جي سردار مير بجار خان ٽالپور ۽ ٻين درٻارين ميان صاحب جي پيرائي ڪئي. مير بجار خان، حضرت غوث الحق مخدوم نوح هالائي رح جي درگاهه ۾ پنهنجي هٿن سان ميان عبدالنبيءَ جي سر تي سنڌ جي حاڪميت جي پڳ ٻڌرائي. (٥) انهيءَ تاريخي واقعي تي مشهور انگريز مؤرخ جنرل هيگ هن طرح روشني وجهي ٿو:

> "ميان غلام نبي خان ڪلهوڙي جنگ جي ميدان ۾ مير بجار خان ٽالپور جو مقابلو ڪيو ۽ مارجي ويو. سندس ڀاءُ ميان عبدالنبي خان حيدرآباد ۾ قلعي بند ٿي ويهي رهيو. ن پنهنجن ٽن ويجهن عزيزن کي مارائي، سنڌ جي ٽنهي اميدوارن کان ڇوٽڪارو حاصل ڪيو. مير بجار خان حيدرآباد جي قلعي جي چوڌاري گهيرو ڪيو. پر جڏهن ڏٺائين ته قلعو تمام مضبوط آهي، تڏهن ميان عبدالنبيءَ سان صلح ڪيائين ۽ انهيءَ شرط تي ميان عبدالنبيءَ کي رئيس تسليم ڪيائين ته مير پاڻ وزيراعظم ۽ مدارالمهام ٿي رهندو." (٦)

جنرل هيگ جو اهو بيان حيرت ۾ وجهي ٿو ته مير بجار خان ٽالپور جهڙو غيور ۽ وڏي عظمت وارو شخص ڪيئن نه مجبور ٿي، ميان عبدالنبي جهڙي ظالم ۽ بي اعتماد شخص کي پنهنجو حاڪم تسليم ڪيو ۽ ساڳئي وقت ان جو وزير به ٿي رهڻ قبول ڪيو. ٿي سگهي ٿو ته ان دور جون سياسي حالتون اهڙيون هجن، جن مير صاحب کي ان ڳالهه تي راضي ڪيو هجي.

اسان جي خيال موجب ته مير بجار خان جي آڏو سنڌ جي وحدت ۽ سالميت سڀ کان وڌيڪ عزيز هوندي، ليڪن تاريخي واقعا، جي انهيءَ کان پوءِ رونما ٿيا، تن اهو ثابت ڪري ڏيکاريو ته ميان عبدالنبيءَ سان صلح ڪرڻ مير بجار خان لاءِ ڪيتري قدر هاڃيڪار ثابت ٿيو. ميان عبدالنبيءَ جي دل ۾ حسد ۽ ڪينو سمايل هو. هُو حد درجي جو خودمطلبي ۽ خودغرض هو. سندس هٿ اڳ ۾ ئي پنهنجن جي خون ۾ رڱيل هئا. هن سخت دل حاڪم جي دل ۾ رعيت جي جان ۽ مال جو ذري جيترو به اونو نه هو.

ميان عبدالنبي ڪلهوڙي ڪنهن نه ڪنهن طرح سان مير بجار خان ٽالپور کان پنهنجا جڪڙيل پلو آزاد ڪرڻ ٿي گهريا. هُو هميشه انهيءَ تاڙ ۾ هو ته ڪهڙيءَ طرح مير بجار خان جو هميشه لاءِ خاتمو آڻجي. مگر ناعاقبت انديش ميان صاحب، انهن ڳرن نتيجن کان بلڪل غير واقف هو، جي مير بجار خان جي قتل کان پوءِ نڪرڻا هئا. ميان عبدالنبي، مير صاحب کي قتل ڪرڻ لاءِ جوڌپور جي راجا بجيسنگ (۷) سان ڳجهه ڳوهه ۾ هڪ منصوبو سٽيو. آخرڪار سن ۱۱۹۴ھ/۱۷۸۱ع ۾ مير بجار خان کي انهيءَ سٽيل سازش تحت قتل ڪرايو ويو.* مير بجار خان جي قتل جون تاريخون منشي پالچند هن ريت ڄاڻايون آهن:

(الف) "بمحفلِ شهدا جلوه کرد مير بجار" ۱۱۹۴ھ

(ب) از سر افسوس گفتا هاتفم،

مير شد باجسد هر هند و شهيد" ۱۱۹۴ھ (۸)

مير بجار خان جي قتل ٿيڻ کان پوءِ ٽالپور سردارن، قبيلي جي سرداريءَ جي پڳ سندس پٽ مير عبدالله خان کي ٻڌائي. (۹) هوڏانهن ميان عبدالنبي، مير بجار خان جي قتل ٿيڻ کان پوءِ ٽالپور سردارن جي انتقامي ڪارروائيءَ جي ڊپ کان في الحال سنڌ مان ڀڄي قلات هليو ويو. ٻئي طرف پنهنجن پٽن کي جوڌپور ڏانهن روانو ڪري ڇڏيائين. (۱۰) اهڙيءَ طرح سنڌ جي گادي حاڪم کان سواءِ خالي رهي. انهيءَ ڪري اهو نهايت ضروري هو ته سنڌ جي خالي تخت تي ڪنهن ڪلهوڙي شهزادي کي حاڪم بڻائي ويهارجي. ٽالپور سردارن ۽ راڄ جي ٻين قبيلن جي قومي سردارن پاڻ ۾ صلاح مصلحت ڪري، سنڌ جي خالي تخت تي سن ۱۷۸۱ع ۾ ميان صادق علي خان ڪلهوڙي کي حاڪم مقرر ڪيو. (۱۱) ميان عبدالنبي خان، جو سنڌ مان ڀڄي

---

* مير بجار خان کي شروع ۾ شهيد عبدالرحيم گرهوڙيءَ دعا ڪئي هئي جو لاڙياري جي جنگ ۾ ڪامياب ٿيو. پر جڏهن گرهوڙي صاحب سامي دت ڪرتي ڪاهيو ته مير صاحب سندس ڪا به مدد نه ڪئي ۽ وعدي تان ڦري ويو. جڏهن سندس ڪنهن معتقد چيو ته "سائين بجر ڦري ويو" ته گرهوڙي صاحب فرمايو ته "سڙئي خير آهي!"

اسان پاري، بجر نه پاري،

وٺي بجر جي ساري ساري.

انهيءَ پاراتي سبب بجر جو موت ٿيو. ڏسو ڪلام گرهوڙي (دائود پوٽو) ديباچو ۳۱-۵۱.

(معمور يوسفاڻي)

قلات هليو ويو هو، سو الهيءَ خيال ۾ هو ته ڪنهن نه ڪنهن نموني ۾ سنڌ جو تخت پيهر حاصل ڪجي. جوڌپور جو راجا، جو ميان عبدالنبيءَ جو هڪو حامي ۽ اتحادي هو، تنهن مياڻ جي اشاري تي سنڌ تي ڀرپور حملو ڪيو. مير عبدالله خان ٽالپور، ميان صادق علي ڪلهوڙي جي ٻاران سنڌ جي بهادر فوج جي اڳواڻي ڪري، وطن عزيز جي آزادي ۽ سالميت کي برقرار رکڻ لاءِ، جوڌپوري فوج جو مقابلو ڪيو، جنهن ۾ جوڌپوري فوج هار کائي، پوئتي موٽي ويئي.(١٢)

انهيءَ دوران قلات جي حاڪم نصير محمد خان بروهيءَ سنڌ جي بلوچن کي جوڌپور جي واڄائي فوج سان جنگ ۾ وڙدل ڏسي، پنهنجي سپهه سالار زيرڪ خان کي فوج ڏيئي، ميان عبدالنبيءَ سان گڏ سنڌ تي چاڙهي موڪليو. ميان صادق عليءَ ٽالپور اميرن ۽ سنڌ جي ٻين قومي سردارن جي مدد سان بروهين جي فوج جو سخت مقابلو ڪيو. انهيءَ ويڙهه ۾ بروهي فوج جو سپهه سالار زيرڪ خان، سنڌ جي سرويچ ۽ بهادر فوج جي هٿان قتل ٿي ويو ۽ باقي بچيل بروهي فوج ميان عبدالنبي خان سان گڏ ڀاڄ کائي وڃي قلات ۾ ساهه کنيو. ميان عبدالنبيءَ کي پنهنجي وطن ۽ پنهنجن سان غداري ڪرڻ جو اهو پهريون سبق مليو، پر انهيءَ هوندي به هو پنهنجن ڪُڌن ڪرتوتن کان باز نه آيو.(١٣)

جيئن ته مياڻ عبدالنبي خان هڪ نڪ لرجو شخص هو. ابتري ناڪامي ۽ نراسائيءَ جي باوجود سندس دل ۾ اڃا به سنڌ جي تخت جي هوس باقي هئي. سنڌ جي لڄ ۽ ناموس جو ڪوبه خيال نه ڪري، هن پيري قلات کان وڃي، افغانستان جي امير تيمور شاهه جي پيرن تي ڪريو ۽ هُن کان سنڌ فتح ڪرڻ لاءِ، مدد جو هٿ ڊگهيريائين.(١٤) افغاني دربار ۾ رات ڏينهن پنهنجي وطن سنڌ جي بربادي ۽ تباهيءَ لاءِ سٽون سٽيندو رهيو. پنهنجو سمورو ڪٽنب "حاجن پور" ۾ ڇڏيائين. حاجن پور جو پرڳڻو قلات جي حاڪم ميان نصير محمد خان بروهيءَ کيس گذاري لاءِ جاگير طور ڏنو هو.(١٥) اهڙيءَ طرح پنهنجو اهل و عيال ڌارين ۾ ڇڏڻ جي ڪا پرواهه نه ڪيائين.

افغانستان جي حاڪم امير تيمور شاهه پنهنجي فوجي سپهه سالار مددخان پٺاڻ کي وڏي فوج ڏيئي، ميان عبدالنبيءَ جي مدد لاءِ، سنڌ جي طرف چاڙهي موڪليو. ساڳئي وقت افغاني امير، قلات جي حاڪم کي پڻ تاڪيد ڪيو ته هُو به بلوچن ۽ بروهين جي فوج وٺي مددخان پٺاڻ سان گڏجي، ميان عبدالنبي خان کي سنڌ جو تخت موٽائي وٺي ڏيڻ ۾ مدد ڪري.(١٦)*

---

*انيڪ روايتن موجب مددخان پٺاڻ نه بلڪ نومڙيو آهي، جيڪو پٺاڻن ۾ لشڪر جو سپهه سالار هئڻ ڪري پٺاڻ سڏجڻ ۾ آيو. نه ته اصل ۾ هو نومڙيو آهي. نومڙيا نهڙين جا ڀاءُ آهن ۽ ٿيان ڀاءُ اٺن ڀيلائي. اهوئي سبب آهي جو مددخان فوج سان رنانر ٿين بعد سنڌ ۾ آيو ۽ سندس قبر تعلقي ٽنڊي محمد خان جي هڪ مشهور قبرستان ۾ آهي، جيڪو ٽنڊي محمد خان کان ٥-٦ ميل ٻري آهي. (معمور يوسفاڻي)

مدد خان پٺاڻ هڪ وڏو ڪٺور دل ۽ ظالم فوجي سپهه سالار هو. هن سنڌ جي سرحدن ۾ داخل ٿيندي ئي ميان عبدالنبيءَ کان فوجي اخراجات لاءِ وڏي رقم طلب ڪئي. ميان صاحب في الحال اهو سبب ڏيئي پٺاڻ سپهه سالار کي راضي ڪيو، ته هو پاڻ هن وقت غريب الوطنيءَ جي حالت ۾ آهي ۽ بلڪل هٿين خالي آهي. هن اهو واعدو ڪيو ته حيدرآباد جي قلعي تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ قلعي وارو دفن ٿيل سمورو خزانو ڪيس جنگي تاوان ۾ ڏيندو. باقي تيستائين فوجي خرچ جي پورائي لاءِ سنڌ جو سڪيو ستابو ۽ سانو ملڪ اوهان جي نذر آهي، ڀلي ڦرلٽ ڪري پنهنجين ضرورتن کي پورو ڪيو(١٧).

انهيءَ ۾ به ميان عبدالنبيءَ جي وڏي سياسي چالبازي، مصلحت ۽ مڪاري هئي. هن اهو چاهيو ٿي ته ان طرح سان سنڌ جا طاقتور ٽالپور سردار ۽ سندن حامي سنڌي قومي سردار ڪمزور ٿي ويندا. عوام بدحالي ۽ بدنظميءَ جو شڪار ٿي سندن حمايت ڪرڻ ڇڏي ڏيندو. اهڙيءَ طرح ٽالپورن جي سموري قوت ختم ٿي ويندي ۽ ساڳي وقت افغاني فوج ٿوري وقت لاءِ، سنڌ جي تباهي ۽ بربادي ڪري لاچار ۽ مجبور ٿي واپس هلي ويندي ۽ پوءِ سمورو ملڪ وري به هڪواري سندس قبضي ۾ اچي ويندو! ليڪن ميان صاحب جا اهي سمورا خيالي پُلاءَ غلط ثابت ٿيا. مدد خان پٺاڻ الٽندو سنڌ جي عوام ۾ سندس لاءِ نفرت ۽ حقارت پيدا ڪئي.

افغاني فوجن جي ظلم ۽ ستم کان سنڌ جو سمورو عوام تباهه ۽ برباد ٿي ڏتڙجي ويو. شهرن جا شهر، واهڻن جا واهڻ ۽ ڳوٺن جا ڳوٺ برباد ٿي ويا. سموري ملڪ ۾ ڄڻ راڪاس گهمي ويو. ٽالپورن جي سردار مير عبدالله خان کي جڏهن سنڌ جي تباهي ۽ بربادي جو ڏکوئيندڙ داستان معلوم ٿيو ته هو نهايت ئي جوش ۽ جذبي ۾ پرجي ويو. هن پنهنجي سردارن جهڙوڪ مير فتح خان وغيره کي گهرائي چيو ته هيءَ مهل آهي جو ڪيئن به ڪري سنڌ کي ظالم کان بچائي وٺجي، نه ته سنڌ جو معصوم عوام ڪڏهن به اسان کي معاف نه ڪندو. مير فتح خان جواب ڏنو ته هيءَ شاهي فوج آهي ۽ بادشاهه زمين تي خدا جو سايو آهي، ان ڪري تلوار ڪڍڻ شرعي جائز نه آهي(١٨). انهيءَ باري ۾ مولانا غلام رسول مهر کهڙو نه سچ لکيو آهي:

”هي ارڙهين صديءَ جون ڳالهيون آهن، جڏهن بادشاهن جي باري ۾ نهايت غلط ۽ بيهودا تصور رائج هئا. ايتريقدر جو نادرشاهه جهڙي ظالم ۽ جابر جو مقابلو به شرعي توڙي اخلاقي لحاظ سان گناهه ڄاتو ٿي ويو! ليڪن مير عبدالله خان جا تصورات هن اونداهي ۽ ظالمانه دؤر ۾ به ڪيترا نه روشن ۽ پاڪيزه هئا، ۽ هن مرد خدا جي دل ۾ ملڪ جي انتظامي فرائض جو ڪيڏو نه قابل قدر احساس موجزن هو“(١٩).

انهيءَ افراتفريءَ جي دؤر ۾ ٽالپورن جا سردار مير فتح خان ۽ مير باگو خان عمرڪوٽ ڏي طرف هليا ويا(٢٠). مدد خان پٺاڻ پڻ سندن پيڇو ڪندو اچي عمرڪوٽ کان نڪتو.

ٽالپور سردارن اهو فيصلو ڪيو ته جنگ ڪرڻ بدران في الحال صلح ڪجي. مير فتح خان ۽ مير باگو خان، مدد خان پٺاڻ جي اڳيان اچي پيش پيا ۽ عمرڪوٽ جو قلعو سندس حوالي ڪيائون. مدد خان پٺان ٻنهي ٽالپور سردارن کي قيد ڪرايو، بعد ۾ مير فتح خان ڪنهن حيلي وسيلي سان افغاني فوج کان جان بچائي ڀڄي لڪتو (٣١).

مدد خان پٺاڻ، ميان عبدالنبي خان ڪلهوڙي کي سنڌ جي تخت تي ويهاريو ۽ ڪانئس واعدي موجب جنگي خرچ گهريو. ميان صاحب پنهنجي روايتي عادت موجب چالبازي ۽ مڪاريءَ سان مدد خان پٺاڻ کان جند ڇڏائڻ ٿي گهري، پر هن ظالم جي اڳيان سندس هڪ به نه هلي. ان کان پوءِ مدد خان پٺاڻ اچي مچريو ۽ سنڌ اندر ظلم ۽ بيرحميءَ جي بازار گرم ڪري ڏنائين. سندس ظالمانه ڪارروايون چنگيز خان ۽ هلاڪو خان کان ڪنهن به صورت ۾ گهٽ نه هيون. ميان عظيم الدين ٺٽويءَ انهيءَ واقعي جي ماده تاريخ هن ريت ڪئي آهي:

چنان هول درملڪ سند اوفتاد،

ڪه هول قيامت درآمد به يادا ١١٩١هه (٣٢)

هڪ ٻئي شاعر انهيءَ دردناڪ واقعي جي ماده تاريخ هيٺين لفظن ۾ ڇٽي آهي:

اي داد از ظالم بيداديءَ منحوس! ١١٩١هه

آخرڪار مير عبدالله خان جي حڪمت عمليءَ سان مدد خان پٺاڻ ڪابل موٽي ويو. ميان عبدالنبي خان ڪلهوڙي ڪجهه وقت لاءِ سک جو ساهه کنيو. ميان عبدالنبيءَ جي يقين ڏيارڻ تي مير عبدالله خان، مير فتح خان ۽ مير مرزو خان موٽي پنهنجي ماڳ تي آيا. سنڌ جي سونهن ۽ سوڀيا لٽجي چڪي هئي، شاهي خزانو خالي ٿي ويو هو. انهيءَ هوندي به ميان عبدالنبيءَ جي دل مان اجا به بغض ۽ ڪينو نه ويو هو. ملڪ سان هيڏو هاڃو ڪيائين، ته به سندس دل تي چنبو نه پيو. وجهه وٺي ٽالپورن تي پيو وار ڪيائين ۽ ٽالپورن جي پڳدار مير عبدالله خان ۽ مير فتح خان کي قتل ڪرائي ڇڏيائين (٣٣).

مير عبدالله خان جي قتل ٿيڻ کان پوءِ جيئن ته سندس پٽ ننڍڙا هئا، انهيءَ ڪري سنڌ جي ٽالپور سردارن، قبيلي جي پڳ مير فتح علي خان کي ٻڌرائي. مير فتح علي خان پڳ ٻڌڻ کان پوءِ اهو فيصلو ڪيو ته هاڻي پاڻي سر کان مٿي چڙهي ويو آهي، ۽ ڪيئن به ڪري ڪلهوڙن جي حڪومت کي ختم ڪرڻ گهرجي. مير فتح علي خان ٽالپور جي سرڪردگيءَ ۾ ٽالپورن، ميان عبدالنبي خان تي ڀرپور حملي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. ڀربانين مير فتح علي خان جو ارادو هو ته هڪدم ميان عبدالنبيءَ تي حملو ڪجي، پر مير سهراب خان ٽالپور جو مشورو هو ته سڀ کان اول پنهنجو اهل ۽ عيال ڪنهن محفوظ جاءِ تي رهائجي، ته جيئن اهي جنگي ميدان کان پري رهن. انهيءَ تي ٽالپور سردارن اهو فيصلو ڪيو ته ”دين ڳڙهه“ تي قبضو ڪري، ٻارن ٻچن کي اتي رهائجي (٣٤). آخرڪار سيني ٽالپور سردارن پنهنجا ٻار ٻچا وٺي وڃي دين ڳڙهه ۾ رهيا. ان کان پوءِ جنگ جي مڪمل تياري ڪري، ميان عبدالنبيءَ سان وڙهڻ لاءِ نڪتا.

ٽالپور سردارن اهو فيصلو ڪيو ته جنگ ڪرڻ بدران في الحال صلح ڪجي. مير فتح خان ۽ مير ٻاگو خان، مدد خان پٺاڻ جي اڳيان اچي پيش پيا ۽ عمرڪوٽ جو قلعو سندس حوالي ڪيائون. مدد خان پٺاڻ ٻنهي ٽالپور سردارن کي قيد ڪرايو، بعد ۾ مير فتح خان ڪنهن حيلي وسيلي سان افغاني فوج کان جان بچائي پڄي لڪتو (٣١).

مدد خان پٺاڻ، ميان عبدالنبي خان ڪلهوڙي کي سنڌ جي تخت تي ويهاريو ۽ ڪانئس واعدي موجب جنگي خرچ گهريو. ميان صاحب پنهنجي روايتي عادت موجب چالبازي ۽ مڪاريءَ سان مدد خان پٺاڻ کان جند ڇڏائڻ ٿي گهري، پر هن ظالم جي اڳيان سندس هڪ به نه هلي. ان کان پوءِ مدد خان پٺاڻ اچي مچريو ۽ سنڌ اندر ظلم ۽ بيرحميءَ جي بازار گرم ڪري ڏنائين. سندس ظالمانه ڪارروايون چنگيز خان ۽ هلاڪو خان کان ڪنهن به صورت ۾ گهٽ نه هيون. ميان عظيم الدين ٺٽويءَ انهيءَ واقعي جي ماده تاريخ هن ريت ڪئي آهي:

چنان هول در ملڪ سنڌ اوفتاد،
ڪه هول قيادت درآمد به ياد! ١١٩١ هه (٣٢)

هڪ ٻئي شاعر انهيءَ دردناڪ واقعي جي ماده تاريخ هيٺين لفظن ۾ ڇني آهي:

اي داد از ظالم بي داديءَ منحوس! ١١٩١ هه

آخرڪار مير عبدالله خان جي حڪمت عمليءَ سان مدد خان پٺاڻ ڪابل موٽي ويو. ميان عبدالنبي خان ڪلهوڙي ڪجهه وقت لاءِ سک جو ساهه کنيو. ميان عبدالنبيءَ جي يقين ڏيارڻ تي مير عبدالله خان، مير فتح خان ۽ مير مرزو خان موٽي پنهنجي ماڳ تي آيا. سنڌ جي سوڀن ۽ سوپيا لنجي چڪي هئي، شاهي خزانو خالي ٿي ويو هو. انهيءَ هوندي به ميان عبدالنبيءَ جي دل مان اڃا به بغض ۽ ڪينو نه ويو هو. ملڪ سان هيڏو هاڃو ڪيائين، ته به سندس دل تي ڇنڊو نه پيو. وجهه وٺي ٽالپورن تي پيو وار ڪيائين ۽ ٽالپورن جي پڳدار مير عبدالله خان ۽ مير فتح خان کي قتل ڪرائي ڇڏيائين (٣٣).

مير عبدالله خان جي قتل ٿيڻ کان پوءِ جيئن ته سندس پٽ ننڍڙا هئا، انهيءَ ڪري سنڌ جي ٽالپور سردارن، قبيلي جي پڳ مير فتح علي خان کي ٻڌرائي. مير فتح علي خان پڳ ٻڌڻ کان پوءِ اهو فيصلو ڪيو ته هاڻي پاڻي سر کان مٿي چڙهي ويو آهي، ۽ ڪيئن به ڪري ڪلهوڙن جي حڪومت کي ختم ڪرڻ گهرجي. مير فتح علي خان ٽالپور جي سرڪردگيءَ ۾ ٽالپورن، ميان عبدالنبي خان تي ڀرپور حملي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. ڀربانين مير فتح علي خان جو ارادو هو ته هڪدم ميان عبدالنبيءَ تي حملو ڪجي، پر مير سهراب خان ٽالپور جو مشورو هو ته سڀ کان اول پنهنجو اهل ۽ عيال ڪنهن محفوظ جاءِ تي رهائجي، ته جيئن اهي جنگي ميدان کان پري رهن. انهيءَ تي ٽالپور سردارن اهو فيصلو ڪيو ته "دين ڳڙهه" تي قبضو ڪري، ٻارن ٻچن کي اتي رهائجي (٣٤). آخرڪار سڀني ٽالپور سردارن پنهنجا ٻار ٻچا وٺي وڃي دين ڳڙهه ۾ رهيا. ان کان پوءِ جنگ جي مڪمل تياري ڪري، ميان عبدالنبيءَ سان وڙهڻ لاءِ نڪتا.

مير فتح علي خان هالائيءَ جي جنگ ۾ فتح حاصل ڪرڻ کان پوءِ لوشهري فيروز ۾ هڪ فاتح جي حيثيت سان اچي دربار ڪئي. انهيءَ دربار ۾ ڏڳانو خان چتوئي ۽ تاجو جتوئي، مير صاحب وٽ اچي پيش پيا ۽ معافي ورتائون. ميان عبدالنبيءَ جي ڪيترن طرفدارن نئين حاڪم جي اطاعت ۽ وفاداريءَ جو حلف ڪيو. مير فتح علي خان پنهنجي فوجي سردارن کي وڏا انعام اڪرام ڏنا. (٣٩)

هن جنگ ۾ سنڌ ملڪ ميان عبدالنبي ڪلهوڙي جي لحوست کان ته في الحال آجو ٿيو، مگر سنڌ جي وحدت جو شيرازو، جو ڪلهوڙن جي دور کان پوءِ ٽالپورن جي صاحبيءَ ۾ ٽٽو، ته وري ڪيس وحدانيت وارو ڏينهن نصيب نه ٿيو. ميانيءَ جي خولي واقعي کان پوءِ سنڌ سن ١٩٣٦ع تائين بمبئي پريزيڊنسيءَ جو هڪ پرڳڻو ٿي رهيو.

هن موجوده دور ۾ هالائيءَ جي جنگ واري انهيءَ ميدان تي قومي شاهراهه جي وٽ سان هڪ ننڍڙي هڪ قبائين مسجد شريف ٺهيل آهي. انهيءَ مسجد جي ڪُنڊ تي نواب شاهه ضلعي جي اي. ڊي. ايم. محترم حاجي محمد صديق ميمڻ پنهنجي اياڪاريءَ ۾ لوهي تختيءَ تي انگريزيءَ ۾ هڪ يادگار ڪتبو لڳرايو. روينيو رڪارڊ موجب لڙائيءَ جو ميدان چئن ديهن ۾ آهي، جهڙوڪ: پير وتيو، هالائي، ڀلائي ۽ نئون آباد. قومي شاهراهه جي وٽ سان جنهن هنڌ مٿيون ڪتبو لڳل آهي، اهو قبرستان "دلو مشائخ" جي نالي سان سڏجي ٿو. هن مقام ۾ ڪلهوڙن جو ٺهرايل قاسمي گهاٽ پڻ آهي، جنهن کي عام ماڻهو "سُورِي" ڪري چوندا آهن. ٽالپورن واري مقام کي "پير ٻالو" جو قبرستان ڪري سڏيندا آهن. اهو قبرستان هالائي- محرابپور ريلوي لائين جي ڏکڻ ۾ آهي.

حوالا ۽ سمجهاڻيون

(١) مهر غلام رسول: "تاريخ سنڌ- ڪلهوڙا دور"، جلد ٻيو، مترجم ابن حيات پنهور ۽ شمشيرالحيدري، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ، ١٩٦٤ع، ص ٦٧٤.

(٢) ايضاً، ص ٦٧٥.

(٣) ايضاً، ص ايضاً.

(٤) ايضاً، ص ايضاً.

(٥) ايضاً، ص ٦٧٧.

(٦) ايضاً، ص ٦٧٧-٧٨ بحواله "دي انڊس ڊيلٽا ڪنٽري"، ص ١٢٢.

(٧) مولانا غلام رسول مهر لکي ٿو ته مير بجارخان ٽالپور جوڌپور جي راجا بجيسنگ کان ڏيءَ جو سنگ گهريو هو، جنهن ڪري راجا کي ڪاوڙ لڳي هئي. ازانسواءِ مير بجارخان جوڌپور جي سرحد جي ويجهو هڪ قلعو ٺهرايو هو. انهن ٻنهي سببن جي ڪري راجا بجيسنگ، مير بجارخان تي ڪاوڙيل هو. ايضاً، ص ٤٠٥.

(٨) ايضا، ص ١٣ه.

(٩) مرزا قليچ بيگ: "تاريخ رياست خيرپور"، فيض اريس رياست خيرپور، ١٩٢٤ع، ص ١٣.

(١٠) مهر غلام رسول: "تاريخ سنڌ - ڪلهوڙا دور"، جلد پيو، ص ٢١ه.

ميان عبدالنبيءَ پنهنجن پٽن محمد عارف ۽ تاج محمد ۽ پائٽيي شاه محمد ولد غلام نبيءَ کي جوڌپور موڪليو هو.

(١١) مرزا قليچ بيگ: "تاريخ رياست خيرپور"، ص ١٣.

(١٢) مهر غلام رسول: "تاريخ سنڌ - ڪلهوڙا دور"، جلد پيو، ص ٢٦-٢٥ه.

(١٣) ايضا، ص ٢٨-٢٦ه.

(١٤) ايضا، ص ٢٨ه.

(١٥) ايضا، ص ايضا.

(١٦) ايضا، ص ٣١ه.

مددخان پٺاڻ جو اصل نالو دلاورخان هو ۽ اسحاق زئي قبيلي مان هو. افغاني بادشاهه تيمورشاهه کي تخت وٺي ڏيڻ ۾ مدد ڪئي هئائين، انهيءَ ڪري تيمورشاهه کيس "مددخان" جو خطاب ڏنو هو.

(١٧) ايضا، ص ٣٣-٣١ه.

(١٨) ايضا، ص ٣٥ه.

(١٩) ايضا، ص ٣٧ه.

(٢٠) مرزا قليچ بيگ: "تاريخ رياست خيرپور". ص ٢٠.

(٢١) ايضا، ص ٢٠-٢١.

مرزا قليچ بيگ لکي ٿو ته مددخان پٺاڻ، مير فتح خان کي عمرڪوٽ مان پاڻ سان گڏ وٺي هليو. جڏهن "لوهريءَ" وٽ پهتا ته مددخان پٺاڻ، مير فتح خان کان ۾ لک رپيا رشوت طور گهريا ۽ کيس چيائين، ته تون وڏو فسادي ماڻهو آهين، جيڪڏهن پئسا نه ڏيندين، ته پوءِ قيد آهين. لاچار مير فتح خان اهو شرط قبول ڪيو.

(٢٢) مهر غلام رسول: "تاريخ سنڌ - ڪلهوڙا دور"، جلد پيو، ص ٤٢ه.

(٢٣) ايضا، ص ٦٧ه.

مير عبدالله خان ٽالپور ۽ مير فتح خان ٽالپور قيد ٿيڻ کان پوءِ قرآن پاڪ جي تلاوت شروع ڪري ڏني هئي. قرآن پاڪ پڙهندي پهريائين مير عبدالله خان کي قتل ڪيو ويو. مير عبدالله خان جي خون سان قرآن پاڪ تي "يا قدير" جو قلمو نقش ٿي ويو. ساڳيءَ ريت مير فتح علي خان کي به قتل ڪيو ويو. (ايضا، ص ايضا).

(٢٤) مرزا قليج بيگ: "تاريخ رياست خيرپور"، ص ٢٥.

(٢٥) ايضا، ص ايضا.

(٢٦) ايضا، ص ٢٦.

(٢٧) ايضا، ص ايضا.

(٢٨) Memon Muhammad Siddique: "Note on Battle Field Near Halani", Dated January 18, 1984.

(٢٩) بدوي لطف الله، "تذڪره لطفي"، جلد پهريون، آر. ايڇ. احمد اينڊ برادرس حيدرآباد سنڌ، ڇاپو ٻيون، ٦٨-١٩٦٧ع، ص ١٨.

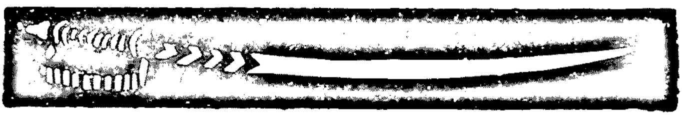

استاد ۽ شاگرد جا آداب

(مخدوم جعفر بوبڪائي جي نظر ۾)

عبدالرسول قادري بلوچ

اسلام، علم حاصل ڪرڻ ۽ علم جي واڌاري ۽ سڌاري تي گهڻو زور ڏنو آهي. ان ڏس ۾ نبي مرسل صلي الله عليه وسلم تي جيڪو پهريون وحي نازل ٿيو، ان ۾ به "اِقرءِ" جو ارشاد آهي. ۽ "علّم بالقلم" وسيلي به علم جي عظمت ظاهر ٿئي ٿي. ان ڪري پياري پيغمبر صلي الله عليه وسلم هر مسلمان مرد ۽ عورت تي علم حاصل ڪرڻ فرض ڪيو ۽ پينگهي کان وٺي قبر تائين علم جي طلب جو امر فرمايو. اڳتي هلي تعليمي ميدان ۾، مسلمان مفڪرن ۽ تعليمي ماهرن تمام گهڻيون ڪوششون ڪيون. ڪيترا تفسير، حديث، فقه، صرف نحو، منطق، تصوف وغيره جي موضوعن تي ڪتاب لکيا ويا. تعليمي ميدان ۾ اصحابن سڳورن، امام اعظم، ان جي شاگردن، امام غزالي، ابن خلدون، علامہ سيوطي، مخدوم جعفر بوبڪائي، شاهه ولي الله ۽ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جا نالا قابل ذڪر آهن.

سردست تعليمي سلسلي ۾ مخدوم محمد جعفر بوبڪائي سنڌي جي ڪتاب "حاصل النهج" فارسي جي حوالي سان سنڌس احوال اٿجي ٿو. مخدوم محمد جعفر بن عبدالڪريم، ميران بن يعقوب بوبڪائي. ڏهين صدي هجري جو برک عالم ۽ تعليمي ماهر هو. مخدوم جعفر شرعي علوم سان گڏ حڪمت، نجوم، جفر ۽ رمل جو به ڄاڻو هو، هر زندگيءَ جي پوئين دور ۾ سڀ علم ڇڏي، علم حديث ۽ تصوف جي ڪتابن جي مطالعي ۾ مشغول رهيو. تقريباً ڏهين صدي هجري جي آخر ڌاري وفات ڪيائين. بوبڪ، ضلع دادو ۾ سندس مزار آهي. مير علي شير قانع ٺٽوي، مقالات الشعراء ۽ تحفة الڪرام ۾ مخدوم جعفر بابت عجيب روايتون آنديون آهن.

مخدوم محمد جعفر به پين عالمن جيان جُهد پٽي، ڪشٽ ڪٽي، سور سهي، ڪشالا ڪهي، نور نچوئي، رت ست ڏئي، فڪر و فهم، علم ۽ قلم ذريعي علمي واهڙ وهايا ۽ ڪيترن علم جي پياسن کي سيراب ڪيو ۽ سندس هينيان ڪتاب يادگار آهن:

الصادق المنصف المحق، عجالة الطالبين، فتح الدارين، حل العقود، البشارة في العمل بالاشارة، المتانة في مرمة الخزانة، نهج التعلم، حاصل النهج.

حاصل النهج: هي رسالو فارسي ۾ لکيل آهي، جنهن ۾ ۱۹ فصل ۽ ٦۰ صفحا آهن. محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب، انگريزي مقدمي سان ۱۹٦۹ع ۾ سنڌ يونيورسٽي حيدرآباد ماڻ

شايع ڪيو آهي. ڪتاب ۾ علم، ان جي حاصل ڪرڻ جي فضيلت، علم فقه ۽ شرع جي معنيٰ، علم جي تقسيم، علم محمود ۽ علم مذموم، علم جي تعظيم، علم جي طلب، علم جون آفتون، ڪتابت، مطالعو، استاد ۽ شاگرد جا آداب وغيره بيان ٿيل آهن.

مخدوم محمد جعفر ڪتاب جي ديباچي ۾ لکي ٿو: "حمد صلواة کان پوءِ تعليم جي طريقءِڪار جي سلسلي ۾ "نهج التعلم" ڪتاب لکيم. ان کان پوءِ ان ڪتاب جو اختصار "حاصل النهج" نالي ڪيم ته جيئن هر طالب علم تعليمي طريقن کان واقف ٿئي ۽ علم جي راه ۾ ڪيس ڪامل بصيرت حاصل ٿئي. هي ڪتاب اڄ کان تقريباً سوا چار سو سال اڳ ۾ ٩٢٦ هجري جو لکيل آهي.

ڊاڪٽر بلوچ جي تحقيق موجب، مخدوم محمد جعفر بوبڪائي بهترين استاد هو. هو صحيح اصول تعليم سيکارڻ ۾ محبت ۽ فرد ۽ سوسائٽي جي اخلاق سڌارن ۾ به چاهه رکندو هو. هن ڪي درس تدريس دوران جي مسئلا سامهون آيا، انهن جي آڌار تي هن استادن ۽ شاگردن جي سکيا جا طور طريقا تحرير ڪيا. هو ان ڏس ۾ سکيا جا مسئلا ۽ مقصد به سيکاري ٿو ۽ اهو به سمجهائي ٿو ته تعليمي ميدان ۾ تجربا ۽ مشاهدا ڪيئن اختيار ڪيا وڃن.

مخدوم محمد جعفر علمي دنيا جو نفسياتي مطالعو ڪري، علم جي عظمت سان گڏ استاد ۽ شاگرد جون ذميداريون، جوابداريون، فرائض ۽ آداب بيان ڪيا آهن. جيڪڏهن اڄوڪي دور جا عالم استاد ۽ طالب علم شاگرد انهن اصولن جو گهرو مطالعو ڪري، ان تي عمل پيرا ٿين ته اسان جي تعليمي ادارن ۾ غيريقيني واريون حالتون ختم ٿي سگهن ٿيون. استاد ۽ شاگرد هڪ ٻئي ڪي پنهنجو سمجهي، ويجها وساري، ڪيرڪنڊ ٿي رهي سگهن ٿا. نفرت ۽ انتقام جي باڙ ٻني، اخوت ۽ محبت، امن ۽ شرافت جو پائدار ٻج پوکي سگهجي ٿو. انهن سونهري اصولن تي عمل ڪري، هوند اڄ به علمي ماحول ادب ۽ اخلاق جو گلشن بنائي سگهجي ٿو. ان علمي گلشن جي مهڪار دل دماغ کي معطر ڪري ڇڏي ۽ اسان جو موجوده ماحول به ان سرهاڻ سان واسجي سگهنڌ پريو ٿي پوي.

حقيقت هي آهي ته سنڌ جي برک عالم ۽ بهترين استاد مخدوم محمد جعفر بوبڪائي جي اصول تعليم جي تجربن ۽ مشاهدن جا نڪتا، جيڪي جزوي ترميمن سان هاڻوڪي تعليمي خيالات ۽ حالات جي به تجربن مطابق آهن. هيٺئر مخدوم جعفر جي ڪتاب حاصل النهج فارسي مان فصل ١٣ "استاد ۽ شاگرد جا آداب" جو سنڌي ترجمو پيش خدمت آهي:

استاد ۽ شاگرد واسطي جي آداب ضروري آهن، تن مان ٻنهي تي لازم آهي تہ سندن نيت پڙهڻ ۽ پڙهائڻ ۾ خاص الله تعاليٰ واسطي هجي. علمي شغل ۾ مصروف ۽ متوجه رهجي ۽ حاسدن ڏي نہ ڏسجي. استاد ۽ شاگرد پنهنجي دل کي دنيا جي مفاد ۽ لالچ کان پاڪ ڪن. هميشه خوش خُلقي سان رهن. پنهنجي ذات کي حرام ڪارين کان پاڪ رکن. پڙهائي دوران هٿ جي چالن ۽ اکين جي اشارن ڪرڻ کان احتياط رکجي. قبلي جي سامهون ويهن، ۾ شاگرد

کي پنهنجي استاد جي سامهون ويهڻ گهرجي. ڪپڙا صاف ۽ پاڪ پهرين، خاص ڪري پڙهڻ دوران، البت سفيد لباس پهرڻ سيني رنگن کان بهتر آهي.

استاد جا فرائض ۽ آداب: هرهڪ گفتگو جي شروعات الله جي نالي حمد، تشهد، پنهي جهانن جي سردار محمد صلي الله عليه وسلم تي صلوات وسلام سان ڪجي. سندن آل اصحاب، اسلام جي صالح بزرگن ۽ خاص ڪري استاد کي دعا خير سان ياد ڪجي. پڇاڻي به حمد، صلوات ۽ دعا سان ڪجي. استاد درس پوري ڪرڻ کان پوءِ حمد صلوات بيان ڪري هيءَ دعا پڙهي، "الحمد الله الذي بنعمته تتم الصالحات". استاد ڪتاب کولڻ مهل به بسم الله چوي. ڪتاب ساڄي هٿ سان کڻي. هميشه انصاف پسند رهي ۽ ظلم نه ڪري. هميشه حق ڏانهن رجوع ڪري. حق پڌائڻ ۾ شرم ۽ لڄ نه ڪري. ڪنهن جي ڪيل پلائي جو انڪار نه ڪري ۽ ان کي نه لڪائي. جيڪو علم ۽ ڪمال حاصل نه هجي ته ان جي دعويٰ نه ڪجي، جو ائين ڪرڻ سان آخر شرمسار ٿيڻو پوي ٿو. پڙهڻ پڙهائڻ، لکڻ، سفر ڪرڻ، ڪتاب ۽ علم اختيار ڪرڻ ۾ استخاره ڪجي. استاد کي الله تعاليٰ جو هن ڳالهه تي شڪر ادا ڪرڻ گهرجي ته کيس تعليم ۽ استادي جو لائق بڻايو آهي ۽ شاگرد کي پڻ اهڙي نصيحت ڪري. شاگرد سان نرمي ڪجي، سختي ۽ ڪاوڙ نه ڪجي. استاد شاگرد کي اهڙي ڏکئي نمولي سان نه پڙهائي جو هو سمجهي نه سگهي، پر تعليم ڏيڻ ۾ اهڙو آسان ۽ سولو طريقو اختيار ڪري، جو هو جلدي آساني سان مقصد سمجهي وڃي. جيڪڏهن ڪنهن وقت شاگرد سبق غور سان نه پڌي، يا سمجهي ته ان کي پنهنجي نظر ۾ حقير نه ڄاڻجي، پر ائين خيال ڪجي ته هي ماڻهو جي پيٽان ڪورو آيو آهي ۽ هينئر به ائين آهي: اڳتي هلي سمجهي ويندو. اميرن ۽ وڏن ماڻهن جي در تي هلي وڃي سبق ڏيڻ جي ڪري استاد پاڻ کي خوار نه ڪري (جو ته علم ۽ استاد جي وڏي عزت آهي ته اهي پاڻ اچي استاد وٽ علم حاصل ڪن ۽ استاد ٽيوشن لاءِ در در تي نه وڃي). درس جي جاءِ کي ڪشادو رکجي ته جيئن سيڪو ويهندڙ ۽ ايندڙ ويندڙ فائدو حاصل ڪري ۽ تنگ نه ٿئي. استاد سبق پڙهائڻ کان اڳ ۾ اتي به رڪعتون نفل پڙهي ۽ حضرت موسيٰ عليه السلام جي هيءَ دعا پڙهي: "رب اشرح لي صدري ○ ويسرلي امري ○ واحلل عقدة من لساني ○ يفقهوا قولي ○" ترجمو: منهنجا پالڻهار! مون لاءِ منهنجو سينو کول ۽ مون لاءِ منهنجو ڪم آسان ڪر ۽ منهنجي زبان تان ڳنڍ کول، ته اهي منهنجي ڳالهه سمجهن (پارو ١٦، سورت طٰه).

مذهبن يا اصولن ۽ طريقن کي لکي پيش ڪري ۽ انهن لاءِ دليلن کي ترتيبوار آڻي، يعني پهريان سولا ۽ عام فهم ۽ ان کان پوءِ قوي دليل. پڙهائي دوران اهڙو طريقو اختيار ڪري، جو شاگرد جي علمي ۽ ديني ترقي ٿئي. شاگرد کي وڏن ۽ مشڪل ڪتابن ۽ علمن پڙهائڻ کان پهريان ان کي آسان ۽ طبيعت موافق عام فهم علم حاصل ڪرڻ لاءِ چوي. جيڪڏهن شاگرد کان ڪا خطا ٿي پوي ته ان سان شفقت ۽ بردباريءَ سان لهجي، جيئن مهربان پيءُ

پنهنجي پٽ سان پيش ايندو آهي. پنهنجي ڪاوڙ ۽ خراب ليت جي ڪري، ان کي سبق پڙهائڻ ۽ تعليم ڏيڻ کان محروم نہ ڪجي... پڙهائڻ مهل مطلب تمام مختصر نہ ڪجي، پر پورو ۽ تفصيل سان بيان ڪجي. استاد تعليم رڳو خاص دوستن، شاهوڪار ۽ وڏن ماڻهن تائين محدود نہ رکي، بلڪ هر طالبِ علم کي درس ڏئي. تصنيف، تصرف ۽ روايت ۾ شهرت جو شوقين نہ هجي ۽ گهڻن شاگردن جو بہ حريص نہ هجي. پهريان شاگرد جو امتحان وٺي تہ اهو علم جي طلب ۾ سچو آهي يا نہ- پوءِ جيڪڏهن ان کي سچو ۽ محنتي سمجهي تہ کيس اولاد وانگر تربيت ڪري ۽ سندس همت افزائي ڪندو رهي. شاگرد کي پڻ استادن وٽ اچڻ وڃڻ کي خراب نہ ڄاڻي. استاد پاڻ کي فخر طور ائين نہ سمجهي تہ بس علم ۽ ڪمال ۾ آئون ئي سڀ ڪجهہ آهيان. جيڪڏهن شاگرد کان ڪا خطا ٿئي تہ ان کي سهو ۽ وسر چئي، سخت گرفت نہ ڪري. جيڪڏهن شاگرد انهن حرڪتن کان باز نہ اچي تہ پهريان ان کي اشاري ڪنايي سان تنبيه ڪري، شاگرد سمجهي وڃي تہ ٺيڪ آهي، نہ تہ بہ ان کي شفقت سان سمجهائي. ان کان پوءِ کيس جهڙڪي ۽ منع ڪري. اگر شاگرد ڪو صحيح عذر پيش ڪري تہ استاد ان کي قبول ڪري. جيڪڏهن شاگرد، مشائخن تي اعتراض ڪري يا اهڙو قول فعل ظاهر ڪري، جنهن سان استاد ۽ شاگرد ۾ جدائي ٿيڻ ضروري ٿيو پوي تہ استاد ٻي-چار ڀيرا ان کي معاف ڪري. استاد، شاگرد کي ان ڳالهہ کان آگاهہ ڪري تہ تنهنجي باري ۾ منهنجي دل ۾ هي هي ڳالهيون يا شڪ شبها آهن تہ جيئن شاگرد بيخبري يا حجت ۽ انڪار جي ڪري هلاڪ نہ ٿئي. استاد، شاگرد جو علم جي شوق ۽ سمجهہ بابت امتحان وٺي. استاد، شاگرد سان گفتگو دوران منهن ڪڙو نہ ڪري ۽ زيادہ گل ٻوٽ بہ نہ ڪري.

استاد ڪنهن ضروري سبب کان سواءِ سبق پڙهائڻ ۾ سستي نہ ڪري. جيڪڏهن شاگرد ڪنهن ٻي ڪم ۾ مشغول هجي تہ کيس ان وقت سبق پڙهڻ جو حڪم نہ ڪجي. شاگرد کي سبق سندس لياقت مطابق ڏجي تہ جيئن جلدي سمجهي وڃي. استاد، الله تعاليٰ کان پنهنجي شاگردن، سندن دوستن جي حق ۾ دعا ڪندو رهي، تہ انهن کي ديني علم، ان تي عمل ۽ استقامت جي توفيق نصيب ڪري. گهڻي سبق جي شوق کان وڌيڪ ان کي سمجهڻ ۽ حل ڪرڻ بهتر آهي، ۽ جيڪڏهن شاگرد گهڻا هجن تہ انهن کي الڳ پيرڊن وانگر سبق ڏجي، پوءِ ڪٿي انهن لاءِ وقت ۽ جاءِ مقرر هجي يا نہ. جيڪڏهن استاد کان ڪو سوال پڇيو وڃي ۽ ان باري ۾ کيس ان جو جواب معلوم نہ هجي تہ چوي "الله اعلم ولاادري" مطلب تہ، الله تعاليٰ ڄاڻي ٿو ۽ مون کي خبر نہ آهي. جيڪڏهن کيس اها خبر آهي تہ اهو علم يا ان سوال جو جواب ٻي ڪنهن استاد وٽ آهي تہ ان جي نشاندهي ڪري، ان کي عيب نہ ڄاڻجي. جيڪڏهن پڇيو وڃي تہ هن وقت ملڪ يا روءِ زمين ۾ وڏو عالم ڪير آهي؟ جيتوڻيڪ دنيا ۾ پاڻ ئي وڏو عالم هجي، پر وڏائي ۽ فخر جي ڪري، ائين نہ چوي تہ آئون دنيا ۾ وڏي علم وارو آهيان. جيڪڏهن پنهنجي استاد جي فرزند کي پڙهائي تہ ائين سمجهي، آئون پنهنجي

استاد جي ڏنل علم جي امانت ان جي حوالي ڪريان ٿو. جيئوڻيڪ استاد جي فرزند تي به لازم آهي تہ پنهنجي پيءُ جي شاگرد ۽ هن وقت درس ڏيندڙ استاد جي دل و جان سان عزت ۽ تعليم بجا آڻي.

استاد کي گهرجي تہ پنهنجي شاگردن کي ان ڳالهہ کان روڪي تہ جيئن اهي سندس تعريف ۾ وقت جي پين عالمن ۽ اڳين بزرگن کان زياده مبالغو ۽ واڌارو نہ ڪن ۽ هن ڳالهہ جو بہ چاهيندڙ نہ هجي تہ هو جڏهن مجلس ۾ اچي تہ شاگرد سندس تعظيم خاطر اٿي بيهن ۽ شاگردن تي هن ڳالهہ جو ٿورو نہ ٿڦي تہ هو سندن استاد آهي؛ بلڪ الله تعاليٰ جو احسان سمجهي، جنهن کيس علم پکيڙڻ ۽ ثواب حاصل ڪرڻ جي توفيق بخشي آهي. جڏهن شاگرد بحث مباحثي ۾ تمام حد ٽپي وڃن تہ انهن کي روڪي يا في الحال اتان اٿي وڃي، جو سنت يا چڱو طريقو اهڙي طرح آهي. خلق کي عمل جي دعوت ڏيڻ کان پهريان، چڱين ڳالهين جي دعوت ڏئي. چڱن ڪمن جو امر ڪرڻ ۽ بڇڙن ڪمن کان روڪڻ هٿ کان نہ ڏئي يعني امر ۽ نهي جاري رکي. لائق، سچي طالب ۽ صالح شخص کان اهي ڳالهيون نہ لڪائي. جن ماڻهن بابت هي يقين هجي تہ اهي علم ذريعي خلق خدا کي ايذائيندا يا ذليل ڪندا تہ انهن کي تعليم نہ ڏئي. هميشه درس ڏيڻ تي حريص هجي، ڇو تہ عبادت کان بہ ديني علم جي تعليم ڏيڻ بهتر آهي. درس تدريس وقت علم کان وڌيڪ عمل ڪرڻ جو جذبو جاڳائڻ ضروري آهي، ڇو تہ سڀني علمن جو مقصد ٿي نيڪ عمل ڪرڻ آهي.

شاگرد جا فرائض ۽ آداب: شاگرد کي تعليم حاصل ڪرڻ دوران جيڪي ذميداريون ۽ جوابداريون لازم آهن، تہ پهريان الله تعاليٰ جو شڪر بجا آڻي، جنهن کيس علم حاصل ڪرڻ جي لياقت ۽ طاقت بخشي آهي. تعليم پرائڻ کان اڳ بہ پاڻ ۾ علم جا آداب پيدا ڪجن تہ جيئن جلد ئي علم حاصل ٿي سگهي. تعليم دوران دل ۾ اها ايت ڪري تہ جيستائين علم حاصل ڪرڻ جو پورو مقصد حاصل ٿيندو، هن استاد کي ڇڏي نہ ويندس. جڏهن ڪامل استاد کان علم جو مقصد پورو حاصل ٿي وڃي تہ الله تعاليٰ جو شڪر ادا ڪري ۽ چوي، "يا واجد يا ماجد لاتزل عني نعمة" مطلب تہ منهنجا ڏڻي! جا علم جي نعمت تو مون کي عطا ڪئي آهي، اها ختم نہ ڪر. استاد جي خدمت ۾ اچڻ مهل اجازت طلبي. استاد جي دوست جي بہ چڱي طرح عزت ڪري. شاگرد پاڻ پنهنجي حسب نسب، شان مان، پلائي، علم ۽ دعويٰ کان پاسو ڪري. پاڻ کي عجمي يا گونگو ڄاڻي. استاد جي خدمت دل و جان سان ڪرڻ کپي. شاگرد پاڻ هميشه هن ڳالهہ جو خيال رکي، جو ڪانئس ڪا اهڙي اڻوڻندڙ ڪم يا غلطي ظاهر نہ ٿئي؛ جو ان سبب ڪري استاد کيس چوي تہ هن کان پوءِ مون وٽ نہ اچ. استاد جي خدمت ۾ پوري طرح ڪوشش ڪجي. استاد جي خدمت ڪندي، جا بہ تڪليف ۽ ڏکيائي ٿئي، ان تي صبر ڪجي.

الله تعاليٰ کان استاد جي خدمت ۽ راضپي جي توفيق طلبي. اهڙيءَ ريت الله تعاليٰ کان ماءُ-پيءُ جي راضپي جي دعا به ڪري. جنهن وقت استاد پريشان دل هجي ته ان مهل کيس سبق وٺڻ جي تڪليف نه ڏجي. جنهن وقت استاد، شاگرد کي سبق پڙهڻ يا مطالعي جو چوي ته شاگرد سستي ۽ غفلت نه ڪري. استاد کي گهڻن سوالن ۽ گهڻي سبق لاءِ تنگ نه ڪري. سوال واسطي استاد کان اجازت طلبي پنهنجي استاد کي ڇڏي، ٻئي استاد وٽ نه وڃي ۽ اهو يقين رکي ته منهنجو جو به نصيب هوندو، سو کي هن استاد جي هٿ کان ضرور ملندو. البت جيڪڏهن استاد جي اجازت سان وڃي يا ڪنهن ضرورت وقت يا ٻيو استاد پهرئين استاد کان ديني علمن، پرهيزگاري ۽ سنت طريقي ۾ تمام افضل هجي.

جيڪڏهن شاگرد تمام مسڪين آهي ۽ استاد خوشحال آهي، ته به شاگرد استاد جي مال ۾ لالچ ۽ دنيا جي نظر نه وجهي، پر جيتري قدر ٿي سگهي ته استاد جي خدمت ڪجي ۽ کيس سوکڙي پاکڙي ڏجي. استاد کي تڪليف ڏيڻ خاطر استاد جو مهمان به نه ٿئي. البت جيڪڏهن استاد رنج ٿئي ته پوءِ پلي وٽس ترسي. استاد جي حق ۾ معاون ۽ مددگار رهي. جيڪڏهن استاد ڪنهن شيءِ جو امر ڪري ۽ اها شيءِ يا ڪم مشڪل هجي ته اهڙي طريقي سان ان کي نباهي، جيئن استاد جي دل رنج نه ٿئي.

شاگرد تي لازم آهي ته استاد جي حق ۾ الله تعاليٰ کان دعا گهري ته استاد جا درجا بلند ٿين؛ دنيا ۽ آخرت ۾ سندس بخت ۽ ڀاڳ ٿئي ۽ الله تعاليٰ ٻنهي جهانن ۾ سندس دين، ايمان جي حفاظت ڪري. استاد جي باري ۾ دل ۾ اعتراض نه ڪري ۽ ظاهري طرح سان زبان سان به ان کي نه رنجائي، ڇو ته استاد کي دل ۾ برو سمجهڻ ۽ ان کي زبان سان رنجائڻ به حرام ۽ هميشه جي بدبختي آهي، بلڪ بربادي جو سبب آهي.

شاگرد، استاد ۽ ٻين بزرگن جي سامهون هلڻ، کائڻ پيئڻ ۽ ڳالهائڻ ۾ اڳرائي نه ڪري، جيتوڻيڪ استاد، شاگرد کي همت‌افزائي طور انهن ڳالهين ۾ اڳرائي جي اجازت به ڏئي؛ پر شاگرد هر حال ۾ ادب جو دامن هٿان نه ڇڏي. جڏهن ڪو شاگرد ننڍي پاءُ وٽ پڙهي، ته ان جو به ادب ۽ احترام ڪري، پيءُ جي احترام کان به زياده، ڇو ته پيءُ وٽ پڙهيو نه آهي. اهڙيءَ طرح پيءُ جي شاگرد وٽ پڙهي ته ان جي به ساڳي طرح عزت ڪري.

جڏهن استاد کي علم جي مذاڪري، وعظ، مراقبي يا تلاوت قرآن ۾ مصروف ڏسي ته ان وقت ان مشغولي ڪري کيس سلام نه ورائي. استاد جي اڳيان ۽ ساڄي ۽ کابي نه ويهي. استاد جي سامهون مجلس ۾ مناسب جڳهه تي ويهي يا جتي استاد ويهڻ جو چوي اتي ويهي. استاد جي سامهون خاموشي سان ويهي. ڪوشش ڪري پنهنجي مقرر جاءِ تي ويهي.

شاگرد نماز پڙهائڻ کان پوءِ استاد جي مصلي تي نه ويهي، جيتوڻيڪ استاد کڻي کيس ان مصلي تي نماز پڙهائڻ جي اجازت ڏئي مقرر ڪيو هجي. استاد جا ڪپڙا به نه پائي، جيڪڏهن استاد اجازت ڏئي، ته به انهن ڪپڙن سان سلوار نه سبرائي. جڏهن استاد ۽ شاگرد هڪ شهر

تان وضو ڪن، ته شاگرد، استاد کان هيٺين طرف ويهي وضو ڪري ۽ استاد جي مٿئين پاسي کان نه ويهي. استاد جڏهن اچي ته شاگرد ادب خاطر اٿي بيهي، اگرچه مسجد ۾ به هجي. استاد جي سامهون وڏو آواز نه ڪري. جيڪڏهن استاد شاگرد کي سڏي ته جلد اچي حاضر ٿئي، توڙي جو شاگرد نفل نماز ۾ هجي.

استاد جي خدمت ۾ اجازت کان سواءِ نه وڃي. استاد جي سامهون غفلت ۽ ننڊاڪو ٿي نه ويهي. جيستائين استاد سبق هلندي پنهنجو بيان پورو نه ڪري ته ان وچ ۾ شاگرد سوال نه ڪري. استاد جي موجودگي ۾ به استاد جي اجازت کان سواءِ شاگرد پاڻ ۾ اڳرائي ڪري، ٻئي ڪنهن جي سوال جو جواب نه ڏئي. جيڪڏهن ڪنهن وقت استاد، شاگرد جي سوال جو جواب نه ڏئي ته، شاگرد ان سوال کي ٻيهر نه دهرائي، ۽ ڪوبه سوال ٿن پيرن کان زياده نه ڪيو وڃي، ۽ شاگرد استاد سان ڪڏهن به جهيڙو نه ڪري، جو ان سان دشمني پيدا ٿئي ٿي. شاگرد سوال مختصر، واضح ۽ نرمي سان ڪري ته ان جو جواب به نرمي سان ۽ فائدي وارو ملي. شاگرد، استاد يا ڪنهن ٻئي کان دشمني، آزمودي ۽ امتحان خاطر ڪوبه سوال نه ڪجي. البت شاگرد نئين استاد وٽان معلومات خاطر پڇي سوال پڇي ته جيئن ان استاد کان مطمئن ٿئي، ڪانئس علم پرائي ۽ سندس شاگرد ٿئي. جيڪڏهن شاگرد کي پورو يقين آهي ته استاد جواب ڏيڻ ۾ خطا ڪري رهيو آهي ته استاد کي گهٽ وڌ چوڻ نه جڳائي، بلڪ اڪيلائي ۾ ادب ۽ احترام سان ان باري ۾ استاد کي عرض ڪري؛ جيئن ڪو ٻيو مجلس وارو نه ٻڌي ۽ استاد شرمسار نه ٿئي.

استاد کي رکو ٺالو وٺي نه سڏي. ڪوبه ڪم استاد کي گهر جي ٻاهران ۽ پري کان بيهي نه سڏي، پر ڪوبه ڪم استاد جي خدمت ۾ روبرو پيش ڪري ۽ پنهنجي اچڻ جو اطلاع به استاد جي در تي نه ڪري، يعني استاد جي اچڻ جو انتظار ڪري؛ البت تمام سخت لاچاري حالت هجي يا استاد طرفان ڪيس اهڙي اجازت مايل هجي ته پوءِ سڏ ڪري سگهجي ٿو. استاد جي گهر ۾ سندس اجازت کان سواءِ نه اچي، خاص ڪري جڏهن استاد باعيال گهر ۾ رهيل هجي. استاد جي گهرواريءَ ۽ نياڻين جو ادب ۽ احترام به پنهنجي ماءُ ۽ ڀيڻ وانگر ڪري. هر ڪم ۽ ڳالهه ۾ پنهنجي رضا کان وڌيڪ استاد جي رضا مڃي. هرحال ۾ استاد جي ڪم ۽ ضرورت کان وڌيڪ ۽ اڳ ۾ بجا آڻي. مسافري ۾ به پهريان استاد جو سامان ٻڌي ٺاهي ۽ پنهنجو سامان ان کان پوءِ ٻڌي تيار ڪري

شاگرد جيڪو علم پڙهيو آهي، ان کي دور ڪندو رهي. جيڪڏهن ٻيو ڪونه هجي ته اڪيلوئي مطالعو ڪندو رهي. شاگرد جيڪو به ٻڌي يا پڙهي ته ٻين طالبن کي به سيکاري. اهو ڪتاب ۽ علم جو شاگرد جو ذهن انهن جي سمجهڻ جي لياقت ۽ طاقت نه رکندو هجي ته نه پڙهي، جو ائين ڪرڻ اجائي خواري ۽ وقت جو زيان آهي. شاگرد جيڪو به پڙهي ته ان جي زڪوات هن طرح ڏئي، يعني چاليهه مسئلن مان چاليهين تي عمل ڪري ته سندس عمل زياده ٿئي ۽ مرتبو بلند ٿئي. لج يا وڏائي جي ڪري علمي استفادي کي ڇڏي نه ڏئي.

جيڪڏهن شاگرد سمجهي ته سندس استاد دنيا جو طالب يا بي عمل آهي ته به ان کان علمي استفادو حاصل ڪرڻ نه ڇڏي. علم ۽ عمل جي نتيجن حاصل ڪرڻ ۾ تڪڙ نه ڪري، يعني ائين نه چوي ته پڙهندي گهڻو وقت گذري ويو آهي، مون کي ڪجهه به حاصل ڪونه ٿيو آهي، بلڪ ان ۾ به پنهنجو قصور ڀانئي.

طالب علمن کي زياده ڪل ٻوڙ، ڪلڻ، وڏا ٽهڪ ڏيڻ ۽ اجائي راند روند ۾ مشغول نه ٿيڻ کپي ۽ ڪنهن تي به ٺٺول نه ڪن، ڇو ته اهي ڳالهيون دل کي ڪارو ڪن ٿيون. هرهڪ سان چڱي ڪم جو امر ڪرڻ ۽ برائي کان روڪڻ واسطي به تواضع دوستي، سهڻي گفتار ۽ اخلاق سان پيش اچڻ گهرجي. بحث مباحثي ۾ استاد يا ٻئي ڪنهن سان گفتگو ڪرڻ مهل، انهن جي مرتبي ۽ ترتيب جو لحاظ رکجي. مجلس ۾ ٻئي کي اٿاري پاڻ اتي نه ويهي، ٻر مجلس وارن تي لازم آهي ته ازخود ڪشادگي ڪري ايندڙ کي جاءِ ڏين. جيڪڏهن ڪو ماڻهو وضو يا ڪنهن ٻئي اهڙي ڪم لاءِ مجلس مان اٿي وڃي ۽ وري موٽي اچي ته ان جاءِ جو ٻين کان پهريان اهوئي ماڻهو ويهڻ جو وڌيڪ حقدار آهي. جيڪڏهن ڪو به ماڻهو مجلس ۾ اچي، هرو ڀرو مٿاهين يا صفا ڪنڊ ۾ ويهڻ جي ڪوشش نه ڪري، ٻر جتي ويهڻ جي مناسب جاءِ ڏسي ته اتي ويهي. شاگرد، استاد وٽ ڪوڙ بدوڙ، گلا غيبت ۽ اجايون ڳالهيون نه ڪري ۽ استاد سان ڪنهن به قولي، فعلي، عهدي يا مالي شين ۾ خيانت نه ڪري. استاد جيڪو به شاگرد سان دل جو راز اوري ته ان راز کي ظاهر نه ڪري. جيڪڏهن شاگرد کي استاد جو قرب ۽ پيار حاصل هجي، ته به استاد سان ادب ۽ احترام ۽ اخلاق سان پيش اچي؛ ناز نخرا نه ڪري، جو اهڙي چلولائي ۽ ڇڇراڻي ڪرڻ سان پاڻ کي خوار ڪرڻو آهي. شاگرد انهن ڳالهين ۾ نه پوي، جو هرو ڀرو پنهنجي استاد کي ٻين بزرگ عالمن کان مٿاهون ثابت ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪري. ڪنهن به ماڻهو جي گلا نه ڪري، خاص ڪري استاد جي گلا نه ڪري، ڇو ته ڪفر کان پوءِ سڀ کان وڌيڪ دل کي ڪاري ڪرڻ وارو گناهه گلا غيبت ۽ ساڙ تاڙ ئي آهي. استاد جي گلا جهڙو ٻيو ڪو بڇڙو ڪم ڪونهي، ٻر استاد جي ٻاري ۾ رکو دل ۾ به خراب گمان نه ڪجي. مطلب ته استاد سان هرحال ۾ ادب ۽ رعايت سان پيش اچي.

جيڪي به ڳالهيون مٿي گذري آيون، انهن کي بجا آڻي. باقي جيڪي استاد ۽ شاگرد جي وچ ۾ ضروري آداب آهن، انهن کي علم تصوف وانگر شرعي علمن جي ڪتابن مان طلب ڪرڻ ۽ ڏسڻ لازم آهي.

انهن مٿين آدابن مان، جي ڪا شئي ترڪ ڪندو ته حقيقي عالمن جي مرتبي تي نه پهچندو. البت شرعي آدابن ۾ ائين نه آهي ته سبق پوري ٿيڻ کان پوءِ هرو ڀرو شاگرد تعظيم واسطي اٿي بيهي، ڇو ته ائين ڪرڻ حضور صلي الله عليه وسلم، صحابن سڳورن، تابعين، مجتهدن ۽ اڳين صالح بزرگن کان ثابت ناهي. پوءِ ان تي واڌارو ڪرڻ نه جڳائي، ڇاڪاڻ ته بانگ رڳو فرض نماز لاءِ ضروري آهي، ٻر عيد، وتر، تراويح، تهجد ۽ ضحيٰ نماز لاءِ بانگ ڏيڻ شرعا لازمي ڪانهي. هر شاگرد کي لازم آهي ته، هنن آدابن سان پنهنجي استاد سان پيش اچي.

شاهه جي رسالي جو پهريون محقق — مرزا قليچ بيگ

الياس عشقي

سنڌي ادب ۾ مرزا قليچ بيگ هڪ نهايت قدآور ۽ روشن تالو آهي. ادب جي ڪابه صنف هجي، انشاپردازي جو ڪهڙو به انداز هجي، ان جي شروعات گهڻو ڪري مرزا صاحب سان ئي ٿئي ٿي. شاهه سائين جي سلسلي ۾ به مرزا صاحب جو ڪم وڏي اهميت رکي ٿو. ڇپيل رسالن جي تاريخ ۾ مرزا صاحب جي مرتب ڪيل رسالي کي سنگ ميل جي حيثيت حاصل آهي. مولانا دين محمد وفائي "لطف اللطيف" ۾ لکي ٿو:

"مرزا قليچ بيگ مرحوم سن ١٩١٣ع ۾ رسالي جو هڪ جامع نسخو جمع ڪيو. سندس ارادو هو ته مختلف نسخن ۾ جيڪي گهٽ-وڌ ۽ پنهنجا پرايا شعر آهن، تن سڀني کي هڪ هنڌ گڏ ڪري ڇڏي، جيڪڏهن هن دنيا ۾ رسالي جا سمورا نسخا ڪٺي ڪري ٿي وڃن ته به مرزا صاحب وارو رسالو سڀني جو ڪم ڏئي ۽ ايندڙ زماني ۾ تحقيق ڪندڙن لاءِ در کليو رهي."

مرزا صاحب پنهنجي رسالي کي سن ١٩٠٠ع ڌاري تعليم کاتي لاءِ ڇپيل شاهه واري رسالي (گنج) جي آڌار تي مرتب ڪيل تاراچند شوقيرام جي رسالي کان پوءِ مرتب ڪيو هو، ڇو جو مرزا صاحب کي ان ۾ تمام گهڻيون ڇڪون ۽ گهٽتايون نظر آيون هيون، ان ڪري سچ پچ مرزا صاحب جو ترتيب ڏنل رسالو ڇپيل رسالن ۾ پنهنجي انداز جو قابل قدر نسخو آهي.

جيئن ته سنڌيءَ ۾ گهڻن ادبي ڪمن کي مرزا صاحب شروع ڪيو آهي، تيئن رسالي جي تحقيق جي پيڙهه جو پٿر به مرزا صاحب ئي رکيو آهي ۽ ان ڏس ۾ اوليت جو شرف به مرزا صاحب کي ئي حاصل آهي. جيستائين شاهه سائينءَ جي حياتيءَ جو تعلق آهي، مرزا صاحب پهريون اديب آهي جنهن هڪ مفصل ڪتاب لکي ڇپرايو. اول هيءُ ڪتاب مرزا صاحب انگريزي ٻوليءَ ۾ لکيو هو ۽ پوءِ پاڻ ان جو ترجمو سنڌيءَ ۾ ڪري شايع ڪيو. مرزا صاحب کان اڳ هزهائينس مير عبدالحسين خان سانگي وڏي محبت ۽ ڪوشش سان درگاهه شاهه لطيف جي وڏن مريدن ۽ وڏيءَ عمر جي ڄاڻو ۽ معتبر ماڻهن سان ملي شاهه جي سوانح بابت مفيد معلومات ۽ مواد گڏ ڪيو هو. مير صاحب کي شاهه صاحب سان جيتري عقيدت ۽ محبت هئي، ان جي ثابتي مير صاحب جي مرتب ڪيل شاهه جي قلمي رسالي ۽ سوانح بابت املهه مواد سان ملي ٿي، جنهن کي هن معتبر راوين کان پڇي گڏ ڪيو هو. انهيءَ عقيدت جي تقاضا هئي جو هن شاهه جي

حياتي مرتب ڪرڻ جو بهہ پڇايو هو. مير صاحب وارو زمانو شاهہ جي حياتيءَ بابت معتبر راوين جو آخري دؤر هو، جنهن سان مير صاحب پورو پورو فائدو حاصل ڪيو. اڄ مير صاحب جو گڏ ڪيل مواد پنهنجي نوعيت جو بيش قيمت سرمايو آهي ۽ بنيادي ماخذ ليکيو وڃي ٿو. مرزا قليچ بيگ بہ پنهنجي ڪتاب ”احوال شاهہ عبداللطيف ڀٽائي“ لاءِ سڄو مواد مير صاحب کان ئي حاصل ڪيو هو. ”لطائف لطيفي“ جي مهاڳ ۾ مير صاحب لکيو آهي:

”آخر يک رسالہ در سنڌي کہ هنوز تا تمام بود بنظر محبت اثرعظيم الشان مير گل حسن خان بهادر رسيده و اوشان آن نسخہء متبرکہ بہ جهت مطالعہ والاشان مير صاحب امير علي خان بردند و بعد مدت مديد عالي شان مرزا قليچ بيگ فريدون بيگ به ساختن رسالہ حضرت اولياء شايق مزيد شد و راقم هم از شنيدنِ آن بکمال مسرت معين او شان شدم و هرقدر اخبار محقق داشتم به مرزا رسانيدم و مرزا ازان انتخاب نموده باندک اکتفا کرد و دو نسخہء چيده تيار ساختہ کہ يکي در لغت انگريزي است و ديگر بزبانِ سندي مي باشد.“

يعني: ”آخر هڪ سنڌي رسالو جو آن وقت تائين اڻپورو هو، مير گل حسن خان جي نظر مان گذريو ۽ هن هيءُ نسخو مطالعہ ڪرڻ لاءِ مير صاحب امير علي خان کي ڏنو. وري ڪافي ڏينهن کان پوءِ مرزا قليچ بيگ شاهہ سائين بابت رسالو (ڪتاب) مرتب ڪرڻ جو وڏيڪ شوق ڏيکاريو. هيءَ ڳالهہ ٻڌي آءٌ خوشيءَ سان ان جو مددگار ٿيس ۽ جيترو تحقيقي مواد وٽم موجود هو، مرزا صاحب کي ڏنو ۽ مرزا صاحب ان مان ٿورو انتخاب ڪري ٻہ نسخا جوڙيا، جن مان هڪ انگريزيءَ ۾ ۽ ٻيو سنڌي زبان ۾ هو.“

مرزا صاحب شاهہ جي حياتيءَ تي ١٨٨٠ع ڌاري ڪم ڪرڻ شروع ڪيو هو ۽ سندس سنڌي ڪتاب ١٨٨٧ع ۾ مڪمل ٿيو، جنهن کي پهريون ڀيرو ١٩٠٥ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو ويو. بقول سانگي، مرزا صاحب ڏنل مواد مان چونڊي ٿوري معلومات پنهنجي ڪتاب ۾ شامل ڪئي، ان ڪري شايد مير صاحب کي خيال ٿيو جو، متان محنت سان گڏ ڪيل ناياب مواد ضايع ٿي وڃي، ان خيال سان هن پنهنجو ڪتاب ”لطائف لطيفي“ پارسي ٻوليءَ ۾ لکي، مرزا صاحب جي ڪتاب جي هڪ سال کان پوءِ ١٨٨٨ع ۾ پورو ڪيو. بعد جي مصنفن لاءِ هيءُ ڪتاب شاهہ جي حياتي بابت بنيادي ماخذ بڻجي ويو.

مرزا صاحب جو مرتب ڪيل ”رسالو“ ۽ ”احوال شاهہ عبداللطيف ڀٽائي“ تہ سنڌي ادب ۾ وڏا ڪارناما سمجهيا ٿي وڃن ٿا، پر اسان جي خيال ۾ شاهہ جي موضوع تي مرزا صاحب جو سڀ کان نمايان ۽ اهم ڪم شاهہ جي رسالي جو تجزيو آهي، جو هن پنهنجي ڪتاب ”احوال شاهہ عبداللطيف ڀٽائي“ جي سٽين، نائين ۽ ڏهين بابن ۾ پيش ڪيو آهي.

اڄ شاهہ جي رسالي جي سلسلي ۾ جنهن ڪم کي مثالي ڇڻي سگهجي ٿو، ان جي شروعات مرزا صاحب جي ڪتاب جي مٿي حوالہ ڏنل بابن سان ٿئي ٿي. عام طور سان سمجهيو ويندو آهي تہ شاهہ جي رسالي جي جديد ترتيب، ان جي سُرن جي سمجهاڻي، شاهہ جي ڪلام جي

فني اپٽار، پس منظر ۽ تشريح جو ڪم ڊاڪٽر گربخشاڻي سڀ ڪان ڀرپائين ڪيو آهي ۽ بيشڪ هن شاهه جي رسالي کي نئين سر مرتب ڪري وڏو ڪم انجام ڏنو آهي، جنهن ۾ سيني سُرن ۽ راڳن ڪان سواءِ سنڌ جي روماني داستانن جو بيان به ڪيل آهي. هيءُ سچ پچ تعريف جوڳو ڪم آهي. ڊاڪٽر گربخشاڻي ان رسالي جي ڪم ۾ تعاون لاءِ پنهنجن شاگردن عمر بن محمد دائودپوٽي ۽ غلام دستگير پانڊياڻي جا ٿورا مڃيا آهن ۽ جيڪو ڪم هنن ڪيو آهي، ان جو اعتراف ڪيو آهي. هيءَ ان جي وڏي محقق ۽ اسڪالر هجڻ جي نشاني آهي، پر تعجب جي ڳالهه آهي ته پنهنجي ان ڪارنامي "شاهه جي رسالي" جي ترتيب جي بنيادي خيال لاءِ، جو مرزا صاحب جي رسالي جي تجزيي جي صورت ۾ اڄ "احوال شاهه عبداللطيف ڀٽائي" جي نالي ۽ ڏهين بابن جي صورت ۾ موجود آهي، ٿورا مڃڻ ته وڏي ڳالهه آهي، هن صاحب اعتراف جو هڪ لفظ به نه لکيو آهي رواجي طور رڳو ايترو لکيو آهي ته "ميرزا قليچ بيگ صاحب سنڌ جي مشهور مصنف به هين ڪم کي راس ڪرڻ لاءِ منهنجي هر طرح همت افزائي ڪئي آهي ۽ شاهه تي پنهنجي تصنيف ڪيل ڪتابن مان مدد وٺڻ جي فراخدليءَ سان اجازت ڏني آهي. انهيءَ لاءِ آءٌ سندس گهڻو شڪرگذار آهيان." حالانڪ ڊاڪٽر صاحب، دائودپوٽي مرحوم جي خدمت جو اعتراف ڪندي ٻڌايو آهي ته "پهرين جلد جو نسخو تيار ڪيو، ڇاپي جي درستي ڪئي ۽ شرح لکي، سندس مدد ڪئي" ته پوءِ مرزا صاحب ڪان رسالي جي ترتيب جي سڄي رٿا مان فائدو وٺڻ جي اعتراف ۾ به سندس ڪم جي اهميت ۾ فرق نه پوي ها. خبر ناهي ڊاڪٽر گربخشاڻي جهڙي محقق ائين ڇو ڪيو! الڪري جو سندس رسالي جي ترتيب به تاريخ ادب جو حصو بڻجي ويئي آهي ته سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي محسن مرزا قليچ بيگ جو هيءُ ڪارنامو به سنڌي ادب جي تاريخ ۾ محفوظ آهي.

ڊاڪٽر گربخشاڻي پنهنجي رسالي جو بنياد ڇهن تاريخي اهميت وارن رسالن تي رکيو آهي، جن مان چار قلمي نسخا آهن. ڀٽڙي واري درگاهه جو نسخو (جو ان ڪان پوءِ غائب ٿي ويو) درگاهه ڀٽ شاهه جو نسخو (گنج)، مير عبدالحسين خان سانگي وارو نسخو ۽ برٽش ميوزم وارو خطي نسخو (جو بعد ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ مرتب ڪري ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز پاران ڇاپي ڇڏيو آهي) ان ڪان سواءِ بمبئيءَ مان شايع ٿيل سنگي ڇاپي وارو نسخو ۽ ڊاڪٽر ٽرمپ وارو ليپزگ (جرمني) ۾ ڇپيل سنڌي ٽائيپ جو پهريون نسخو. انهن رسالن کي ڀيٽي ڊاڪٽر صاحب پڙهڻين کي درست ڪري معتبر نسخو تيار ڪيو، جنهن ۾ لفظن جي تلفظ جو به خيال رکيو ويو آهي ۽ ڏکين لفظن جي معنيٰ ڏيڻ جو اهتمام به ڪيو ويو آهي. اهڙيءَ ريت سندس ڪم قابل قدر ۽ يادگار آهي. افسوس اِهو آهي ته هيءُ يادگار تقابلي نسخو اڌورو رهجي ويو. ٽي ڀاڱا شايع ٿيا ۽ چوٿون ۽ آخري ڀاڱو مڪمل نه ٿيو ۽ ٿيو ته ڇپجي نه سگهيو ۽ سنڌي ادب ۽ شاهه جي لٽريچر ۾ اهو هڪ وڏو نقصان آهي، جنهن کي محسوس ڪيو پيو ويندو.

جيئن اسين اڳي چئي چڪا آهيون، رسالي جي ترتيب جو بنيادي خيال ۽ رٿا مرزا قليچ بيگ "احوال شاهه عبداللطيف ڀٽائي" جي نالي ۽ ڏهين باب ۾ ڪولي ڀڏائي چڪو آهي، پڪ آهي ته ڊاڪٽر گربخشاڻي کي رسالي جي ترتيب جو خيال انهن باب جي مطالعي کان پوءِ ئي ٿيو، جو جو سندس رسالي جا ٽيئي جلد مرزا صاحب جي مختصر جائزي ۽ رٿا جو تفصيل آهن. پنهجي دعويٰ جي دليل طور مرزا صاحب جي جائزي ۽ ترتيب جي رٿا جو مختصر خلاصو هيٺ ڏجي ٿو:

سر پهربون ڪلياڻ: سر جي موضوع جي سمجهاڻي ۽ ٽن فصلن جو جدا جدا بيان.

سر ٻيو جمن: مضمون ساڳيو، ڇهن فصلن جو مختصر بيان ۽ سمجهاڻي.

سر ٽيون سريراڳ: ڇهن فصلن جو بيان ۽ مختصر سمجهاڻي.

سر چوٿون ساموندي: مختصر سمجهاڻي ۽ ٽن فصلن جو بيان.

سر پنجون سهڻي: سهڻي ميهار جو قصو (پنجاب واري روايت) ۽ سنڌي قصي جو مختصر اختلاف، خاص خاص ڳالهيون ۽ اشارا، حقيقت ۽ مجاز جي معنائن بابت اشارا ۽ نون فصلن جو بيان.

سر ڇهون ڪنيات: مضمون بابت مختصر ڳالهه ۽ ٽن فصلن جو بيان.

سر ستون سارنگ: مختصر مضمون ۽ چئن فصلن جو بيان.

سر اٺون ڪيڏارو: مختصر مضمون، ڪربلا جي واقعي جو قصو، خاص اشارا، سمجهاڻي ۽ ڇهن فصلن جو بيان.

سر نائون آبري: مختصر مضمون، سسئي پنهونءَ جو قصو، ڏهن فصلن جو بيان ۽ آخر ۾ ٽرمپ واري رسالي ۾ آيل هڪ ننڍي سر "آبري چوڻڪي" جو تت.

سر ڏهون معذوري: مضمون ساڳيو سسئي وارو ۽ ستن سرن جو مختصر بيان.

سر يارهون ديسي: مضمون ساڳيو ۽ ستن فصلن جو بيان.

سر ٻارهون ڪوهياري: مضمون ساڳيو ۽ ستن فصلن جو بيان.

سر تيرهون حسيني: مضمون ساڳيو ۽ تيرهن فصلن جو بيان.

سر چوڏهون سورٺ: سمجهاڻي، سورٺ ۽ راءِ ڏياچ جو قصو ۽ چئن فصلن جو بيان.

سر پندرهون بيراڳ: فصل جو مختصر بيان، شاهه جو چيل ڪونهي.

سر سورهون هير رانجهو: سر جي سمجهاڻي بابت اشارا شاهه جو چيل ڪلام ڪونهي.

سر سترهون بروو سنڌي: مختصر سمجهاڻي، ٽن فصلن جو بيان ۽ ٽرمپ واري رسالي جي هڪ ننڍي سر بروي چوڻڪي جو مختصر بيان ۽ اشارو.

سر ارڙهون مومل راڻو: مومل راڻي جو قصو، سمجهاڻي، اشارا ۽ اٺن فصلن جو مختصر بيان.

سر اڻويهون ڪاموڙي: سمجهاڻي ۽ ٽن فصلن جو بيان.

سر ويهون رامڪلي: سمجهاڻي، خاص اشارو ۽ نون فصلن جو بيان.

سر ايڪيهون کيپ (رپ): مختصر سمجهاڻي ۽ ٻن فصلن جو بيان.

سر پاويهون ليلا چنيسر: ليلا چنيسر جو قصو ۽ سر جو مختصر بيان.

سر ٽيويهون بلاول: سمجهاڻي، سلطان علاءالدين جي ڪاهه، مظلومن کي پناهه ڏيڻ. راهو سمي ۽ ابڙي سردار جو قصو (دودو چنيسر واري ڳالهه) مختصر اشارو ڇهن فصلن جو بيان.

سر چوويهون ڏهر: سمجهاڻي ۽ ڇهن فصلن جو بيان.

سر پنجويهون ڪاپائتي: مختصر سمجهاڻي.

سر ڇويهون پرڀاتي: مختصر سمجهاڻي.

سر ستاويهون گهاتو: سمجهاڻي ۽ مورڙي جو قصو.

سر اٺاويهون حسيني ڪيڏارو سمجهاڻي ۽ فصل جو مختصر بيان، اشارو هي۽ سُر شاهه جو چيل ڪونهي.

سر اٺتيهون آسا: سمجهاڻي ۽ ڇهن فصلن جو بيان.

سر ٽيهون مارئي: عمر مارئي جو قصو ۽ ڏهن فصلن جو بيان.

سر ايڪٽيهون ڍول مارئي: شاهه جو چيل ڪونهي.

سر ٻٽيهون ڏاسري: مختصر اشارو، شاهه جو ڪلام ڪونهي.

سر ٽيٽيهون پورب: سمجهاڻي ۽ فصل جو بيان.

سر چوٽيهون ڪاموڏ: نوري ڄام تماچيءَ جو قصو، اشارو ۽ ٻن فصلن جو مختصر بيان.

سر پنجٽيهون ڪارايل: مختصر سمجهاڻي ۽ ٻن فصلن جو بيان.

سر ڇٽيهون بسنت: شاهه جو چيل ڪونهي.

ڊاڪٽر گربخشاڻي جي رسالي جي ترتيب بلڪل ساڳي آهي. مرزا صاحب جي ۽ ان جي ترتيب ۾ تمام ٿورو فرق آهي، جو هن ريت آهي. ايتري معمولي فرق سان ترتيب ۾ ڪو تفاوت نظر نٿو اچي:

● مرزا صاحب سهڻي ميهار جي قصي جون ٻه روايتون (سنڌي ۽ پنجابي) بيان ڪري ٿو ۽ گربخشاڻي، ٻين داستانن جي هيٺ آيل داستانن جون جيتريون روايتون ملي سگهيون آهن، بيان ڪري ٿو.

● مرزا صاحب رسالو گڏ ڪيو ته ان سان گڏ ڏکين لفظن جي معنيٰ به بيان ڪئي، ۽ پوءِ لغات لطيفي جدا مرتب ڪري ڇپايو. گربخشاڻي صاحب هر سر کان پوءِ ڏکين لفظن جون معنائون ڏنيون آهن.

● مرزا صاحب فصلن سان متعلق راڳن جو بيان نه ڏنو آهي، پر راڳ جي باري ۾ ڪتاب جي پڇاڙيءَ ۾ ضميمي ”د“ هيٺ راڳن جو بيان ڪيو آهي. ڊاڪٽر گربخشاڻي رسالي جي هر سر هيٺ پهرين راڳ بابت سمجهاڻي ڏني ٿو.

● مرزا صاحب بمبئي واري سنگي ڇاپي واري رسالي ۽ ٻين جهونن نسخن جي آڌار تي پنهنجي رسالي ۽ جائزي ۾ ڇٽيهه سر شامل ڪيا آهن، پر ڊاڪٽر گربخشاڻي رڳو شاهه جي چيل

سرن کي رسالي ۾ شامل ڪيو آهي، ۽ جيڪو به سر شاهه جو چيل ڪونهي انهن کي خارج ڪري ڇڏيو آهي، ان ڪري ڊاڪٽر صاحب ڪل ٽيهه سر ڇونڊيا هئا، ۽ رسالو مڪمل نه ٿيو.

● مرزا صاحب رسالي ۾ شاهه صاحب کان سواءِ ٻين ڪيترن شاعرن جي ڪلام جو ذڪر ڪيو آهي ۽ رسالي مان انهن کي ڌار ڪرڻ جو خيال به ظاهر ڪيو هو، پر گربخشاڻي جيتريقدر ٿي سگهيو آهي اهڙو ڪلام خارج ڪيو بلڪ ڪجهه ڪلام شاهه جو به انهيءَ شبهي ۾ ڪيدي ڇڏيو آهي.

● مرزا صاحب ٽرمپ جي رسالي جي ننڍن سرن آبري، ڇونڪي ۽ بروي ڇونڪي جو ذڪر ڪيو آهي ۽ اهڙو بيان ڪرڻ سان رسالي جي ڪيترن نسخن جي ڀيٽ جو سلسلو شروع ڪيو آهي، بلڪ مرزا صاحب پنهنجي رسالي جي ترتيب ۾ تعليم کاتي لاءِ تاراچند شوقيرام ۽ ٻين رسالن جو ذڪر ڪيو آهي، ۽ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ پنهنجي رسالي جي پهرين جلد ۾ چار، ٻئي جلد ۾ پنج ۽ ٽئين جلد ۾ ڇهن رسالن کي ڀيٽي پنهنجو نسخو تيار ڪيو آهي. ٽنهي صاحبن پنهنجي پنهنجي انداز ۾ پڙهڻين کي به درست ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

● مرزا صاحب کي خبر هئي ته سر ڪيڏارو شاهه جو چيل ڪوناهي، (يا رڳو چند بيت شاهه جا چيل آهن). ان بابت ميان محمد صالح ڀٽي هالا واري سان سندس خط ڪتابت به ٿي هئي. ڀٽي صاحب جي هڪ خط جي جواب ۾، جو سر ڪيڏاري جي شاهه صاحب جي ڪلام نه هجڻ بابت هو، مرزا صاحب لکيو آهي:

"اوهان جي لکڻ موجب ڪتاب پڙهيو ويو ۽ اصلاح ڪئي ويئي. احسان فقير جو ڪيڏارو مون وٽ به هو، انهيءَ سان مقابلو ڪري سڌار ڪئي ويئي. جيڪي بيت اوهان نه لکيا هئا ۽ هن (مون واري رسالي) ۾ هئا سي به صاف صفحن تي نمبروار لکيا ويا آهن."

ڀٽي صاحب لکيو هو ته شاهه جي سر ڪيڏاري ۾ گهڻو ڪري احسان فقير جا بيت آهن ڪن ٻين شاعرن جا بيت به انهن سان شامل ٿي ويا آهن اهڙن سمورن بيتن کي گڏ ڪري، جي شاهه جا چيل نه آهن، ڀٽي صاحب ڪيڏاري جي عنوان سان هڪ ننڍو ڪتاب تاليف ڪيو هو جو مرزا صاحب وٽ سندن رايو معلوم ڪرڻ ۽ اصلاح لاءِ موڪليو هو، جنهن جو ذڪر مرزا صاحب پنهنجي خط ۾ مٿاهين تحرير ۾ صاف لفظن ۾ ڪيو آهي. انهيءَ الحاقي ڪلام بابت مرزا صاحب واضح لفظن ۾ پنهنجو رايو ڏنو آهي:

"ڏسڻ ۾ ايندو ته احسان فقير جي بيتن ۾ اسماعيل (احسان فقير جي پٽ) ۽ جيئندل ۽ ٻين جا بيت به آهن، يا انهن جون اهي مصراعون ڏنل آهن، جيئن شاهه جي رسالي ۾ ٻين جا بيت ۽ انهن جون اهي مصراعون ڏنل آهن." (١٨- مارچ ١٩٢٠ع)

(پر ان هوندي به مرزا صاحب ۽ ڊاڪٽر گربخشاڻي ٻنهي صاحب ڪيڏاري کي شاهه جي رسالي ۾ شامل ڪن ٿا، (رڳو علامه آءِ آءِ. قاضي مرحوم پنهنجي مرتب ڪيل رسالي ۾ سُر ڪيڏارو داخل نه ڪيو آهي).

عجيب ڳالهه آهي تہ جڏهن گربخشاڻي جي رسالي جي نئين ۽ سهڻي ترتيب ۽ تعليقات ۽ تحقيقات جو ذڪر هلندو آهي تہ ان جو سڄو فائدو ان ڪي ئي پهچي ٿو ۽ ڪڏهن ڪو مرزا قليچ بيگ جي ان نرالي ترتيب جي اوائلي ۽ جديد انداز جو اعتراف نٿو ڪري، حالانڪ گربخشاڻي وارو رسالو مرزا صاحب واري ترتيب جي وڌا جو تفصيل آهي. انهيءَ حقيقت جي اظهار سان اسان جو مقصد ڊاڪٽر گربخشاڻي جي ڪارنامي کي گهٽائڻ ۽ ان جي پورهئي جو فائدو مرزا قليچ بيگ کي ڏيارڻ نہ آهي، بلڪ ان سان گڏ مرزا صاحب جي جائز حق کي ظاهر ڪرڻ آهي. گربخشاڻي ترتيب ۽ تعليقات جي ڪم کي اهڙي قابليت ۽ محنت سان انجام ڏنو آهي جو ان جو اعتراف نہ ڪرڻ بہ انصاف جي برخلاف هوندو. ٻين سان ڪهڙي شڪايت ڪجي، جڏهن ڊاڪٽر صاحب جهڙو برڪ اديب ۽ محقق پاڻ مرزا صاحب جي ڪم ۽ اُن مان پنهنجي فائدي وٺڻ جو اعتراف نٿو ڪري. حالانڪ مرزا صاحب اهو پهريون محقق آهي جنهن اسان کي ۽ ڊاڪٽر گربخشاڻي کي ٻڌايو آهي تہ شاهہ جي رسالي کي ڪهڙي نموني ۾ مرتب ڪرڻ گهرجي؛ جو جو مرزا صاحب جي زماني تائين بمبئي واري سنگي ڇاپي جا ١٨٦٧ (بقول مرزا قليچ بيگ ١٨٦٦ع) کان وٺي ١٩٢١ع تائين گهٽ ۾ گهٽ اٺ يا نو ايڊيشن ڇپجي پڌرا ٿي چڪا هئا. ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ ۽ سرڪاري تعليم کاتي جو رسالو پيا بہ ڪيترا رسالا اچي چڪا هئا ۽ هر ڪنهن بہ رسالي جي ترتيب مرزا صاحب جي ٻڌايل نموني مطابق نہ هئي، بلڪ خود مرزا صاحب بہ پنهنجي رسالي کي رواجي انداز ۾ ڪجهہ ڏاريا بيت خارج ڪري ۽ چڙيل بيت داخل ڪري جهوني صورتخطي جي بدران سرڪاري صورتخطي ۾ لکي مدون ڪيو. انهيءَ سلسلي ۾ مرزا صاحب پهرين عالمن ۾ هو جنهن جديد صورتخطي کي عام ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. گربخشاڻي انهيءَ باري ۾ ٻنهي جي وچ جو رستو اختيار ڪيو. ان لاءِ جي صورتخطي اختيار ڪئي.

وڏيڪ تعجب جي ڳالهہ هيءَ آهي تہ گربخشاڻي جي رسالي تي تنقيد ڪندڙ ۽ ان جي مخالف ادبين بہ انهيءَ ڳالهہ بابت ڪو اشارو نہ ڪيو. انهيءَ سڄي تنقيد ۽ مخالفت جو انداز جيڪو رسالي ۽ ان جي مولف بابت هئي، ادبي گهٽ ۽ ذاتي ۽ نيم مذهبي وڌيڪ هوندو هو. انهيءَ جهيڙي ۾ ڊاڪٽر شيخ محمدابراهيم خليل مکيہ ڪردار ادا ڪندو هو. ڪجهہ اديب گربخشاڻي جي مخالفت ۾ ۽ ڪجهہ موافقت ۾ لکي رهيا هئا، پر سڄو اختلاف ۽ سڄي تنقيد يا اسلامي تصوف ۽ ويدانيت تي مرڪوز هئي يا گربخشاڻي جي رسالي ۾ دائود پوٽي مرحوم جي ڪم جي اهميت کي وڌائي ان جي استاد جي ڪم کان وڌيڪ ظاهر ڪرڻ تي يا ڊاڪٽر گربخشاڻي جي اسلامي تصوف جي بدران شاهہ لطيف جي ڪلام کي فلسفہ ويدانيت جي مطابق پيش ڪرڻ جي خلاف هئي، پر اهڙن بحثن کان ڪنهن کي بہ ڪو فائدو نہ رسيو، جو جو استاد پنهنجي شاگرد جي ڪم کي اڳي ئي سڄي چڪو هو ۽ جيتوڻيڪ فلسفہ وحدت‌الوجود ۽ ويدانت جي بحث جو تعلق آهي، ان ۾ بہ اختلاف براءِ اختلاف وڌيڪ نظر اچي ٿو. ان ڪري جو ڊاڪٽر صاحب

فارسيءَ جو پروفيسر هو ۽ تصوف ان جو خاص موضوع هو، بلڪ هن تحقيق جي موضوع تي. لنڊن يونيورسٽي مان تحقيقي مقالو لکي پي ايچ ڊي جي ڊگري به حاصل ڪئي هئي.

اڄ به اسين ڏسي سگهون ٿا ته ڊاڪٽر گربخشاڻي پنهنجي رسالي جي مقدمي ۾ اسلامي تصوف تي تمام سهڻي انداز ۾ بحث ڪيو آهي ۽ ڪنهن تعصب کان سواءِ اظهار خيال ڪندي. قرآن ۽ حديث جي حوالن سان تصوف جي صداقت ڪبي ثابت ڪري ٿو. ان جي ان محققانه ڪم تي ڪنهن مسلمان ڪي به ڪو اعتراض نٿو ٿي سگهي، ڇو جو هن شروع کان آخر تائين علمي انداز برقرار رکيو آهي. هندوءَ هوندي به اهڙي سلجهيل نموني ۾ بحث ڪرڻ تي ان جي جيتري به تعريف ڪجي گهٽ آهي. باقي رهيو تصوف سان گڏ فلسفه ويدانت جو بيان، ته ان ۾ به ڪو قابل اعتراض پهلو ڪونهي، بلڪ هن صاحب ٻنهي جي تقابلي مطالعي جي سلسلي ۾ جا معلومات فراهم ڪئي آهي، ان مان اڄ به پڙهندڙ فائدو پرائي ٿو. ٻنهي صوفيانه مڪتبن جي بيان جي هڪڙي ٻي وجه به آهي ۽ اها هيءَ آهي ته هو هندن کي شاهه جي ڪلام مان وڌيڪ مانوس ڪرڻ ٿو چاهي، ان لاءِ جو شاهه ۽ سچل جي درگاهن جي مريدن ۽ عقيدتمند هندن کان سواءِ جي فارسي پڙهيل به هوندا هئا، پيا هندو فلسفهءَ وحدت‌الوجود کي ويدانت جي ذريعي ٿي سمجهڻ جي ڪوشش ڪندا هئا ۽ اهڙو انداز هندو اهل ذوق ۽ خود گربخشاڻيءَ جي لاءِ به فطري هو. انهيءَ موضوع کي بنا ڪنهن واضح سبب جي عرو پرو اختلاف جو موضوع بڻايو ويو.

اڄ سڄي اختلاف ۾ اصل ڳالهه شاهه جي رسالي جي ترتيب ۽ ان تي مرزا قليچ بيگ جي تحقيقي ڪم جي اثر بابت هئي ۽ ڪنهن اديب هڪ سٽ به ان بابت نه لکي آهي، جنهن مان خيال پيدا ٿئي ٿو ته پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ جڏهن هيءُ ادبي معرڪو هليو هو، شايد اسان جا نقاد مرزا قليچ بيگ جي ڪتابن جو مطالعو گهٽ ڪندا هئا يا شايد انهيءَ دؤر ۾ مرزا صاحب جا ڪتاب دستياب نه هئا. وجه ڪجهه به هجي، افسوس انهيءَ ڳالهه جو آهي ته مرزا صاحب ۽ ڊاڪٽر گربخشاڻي واري ترتيب بابت ڪنهن هڪڙي ماڻهوءَ به انصاف جي ڳالهه نه ڪئي ۽ نه وري اصل موضوع سان پورو انصاف ڪيو، حالانڪ هيءَ هڪ اهڙي حقيقت آهي، جنهن کان انڪار نٿو ڪري سگهجي، انڪري جو گربخشاڻي جي رسالي جا ٽي ڀاڱا سنه ١٩٢٣ع، ١٩٢٤ع ۽ ١٩٣١ع ۾ ڇپجي پڌرو ٿيا هئا ۽ ان جي مقابلي ۾ مرزا صاحب جو ڪتاب ”احوال شاهه عبداللطيف ڀٽائي“ جو ٻهريون ڇاپو سنه ١٩٠٥ع ۾ آيو هو ۽ ان کان پوءِ ٽن ٻين ايڊيشنن ۾ شايع ٿي چڪو هو، جنهن سان گربخشاڻي جهڙي اسڪالر ۽ محقق جي اڻواقف هئڻ جو سوال ئي پيدا نٿو ٿئي، انڪري جو ڊاڪٽر صاحب پنهنجي رسالي جي ٻهرين جلد ۾ مرزا قليچ بيگ جي ڪتابن مان فائدو وٺڻ جو پاڻ اعتراف ڪيو آهي. اهڙي حالت ۾ رسالي جي ان باڪمال مؤلف جي مرزا قليچ بيگ جي رسالي جي جائزي ۽ تدوين جي رٿا مان تجاهل عارفانه تي تعجب آهي. مرزا صاحب جي انهيءَ ڪتاب جو پنجون ۽ آخري ڇاپو ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز پاران ١٩٧٢ع ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو آهي، جنهن کي ڏسي هرڪو حقيقت حال کي معلوم ڪري سگهي ٿو

پروفيسر اڪرم انصاري - سرت ۽ ساڃاهه جو صاحب

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

پروفيسر محمد اڪرم انصاري سان منهنجي ملاقات ان وقت ٿي، جڏهن هو گورنمينٽ ڊگري ڪاليج جو پرنسپال هو، ۽ آءٌ اسلاميه ڪاليج سکر ۾ پروفيسر ۽ سنڌي شعبي جو صدر هوس. ادبي جلسن ۾ گڏبا هئاسون ۽ مقالا پڙهندا هئاسون. سندس مقالن ۽ تقريرن ۾ فڪر جي گهرائي ۽ هوندي هئي ۽ خيال جي پاڪيزگي به نمايان هوندي هئي. ان سان گڏ مون ڏٺو ته هن ۾ نهٺائي هئي، سنجيدگي هئي، علم ۽ ادب جي پانڌيئڙن جي قدرداني هئي ۽ شاهه لطيف جي شعر سان عشق جي حد تائين محبت هئي. ٿورو ڳالهائيندو هو، پر جيڪي ڪجهه ڳالهائيندو هو، اهو ائين معلوم ٿيندو هو، ته ڄڻ ماڻڪ موتي لعل ۽ هيرا لعل هزار ورڪا ٿي رهيا آهن. هو مون کي شاهه لطيف جي شعر جو تمام وڏو ڄاڻو معلوم ٿيندو هو. ان هوندي به هو مون ناچيز کان شاهه صاحب جي ڪن شعرن جو مفهوم پڇندو هو ۽ تبادلهءِ خيالات ڪندو هو. اهوئي سبب هو، جو هو مون کي حقيقي معنيٰ ۾ عالم ۽ فاضل نظر آيو. عالم کي غرور نه هوندو آهي ۽ هو پاڻ کي حرف آخر نه سمجهندو آهي. "پڇيا نه منجهيا، جي پڇن سي ويا"، صحيح عالم جي سڃاڻ هوندي آهي. انصاري صاحب به اهڙوئي عالم هو. مان دل سان سندس عزت ڪرڻ لڳس ۽ هن جو به مون سان انس ٿي ويو. اهو محبت ۽ خلوص جو تعلق هر هميشه قائم رهيو، شاهه لطيف جي لفظن ۾:

جڏهانڪر ٿيام، ساڃاهه سپيرين سين،
تڏهانڪر تـر جيترو، ويـر نـه وسريام،
اندر روح رهيام، سڄڻ اوطاقون ڪري.

دل جي ڳالهه دل سمجهندي آهي. هو علم جي لحاظ کان به قدآور شخصيت هئي، ته عهدي جي لحاظ کان به کيس وڏي حيثيت حاصل رهي. ڪجهه وقت کان پوءِ هو اسان جو ڊائريڪٽر ٿي ويو. ان جي باوجود هن ۾ ڪوبه فرق نه آيو. هو مون سان ساڳي ئي نموني سڪ ۽ ساڃاهه سان ملندو هو ۽ شاهه صاحب جي شعر جي معنيٰ ۽ مفهوم بابت مون سان تبادلهءِ خيالات ڪندو هو. مون کي پنهنجا مقالا پڙهائيندو هو ۽ مون کان راءِ پڇندو هو، ته شاهه صاحب جي فڪر جي صحيح معنيٰ ۾ وضاحت ٿيل آهي، يا نه؟ اها سندس عظمت هئي، ورنه حقيقت اها آهي، ته هو شاهه صاحب جي شعر جو اسان کان وڌيڪ ڄاڻو هو ۽ شاهه جي

شعر جو تمام ګوڙهو مطالعو ڪيو هئائين. هن قديم ۽ جديد فلسفي ۽ مغربي ادب جو ګوڙهو مطالعو ڪيو هو؛ ۽ ان اڀياس کي سامهون رکي شاهه صاحب جي شعر کي پرکيو ۽ پروڙيو هو. ان جي نتيجي ۾ هو ان راءِ جو هو، ته شاهه صاحب جو فڪر مڙني مفڪرن کان مٿانهون آهي.

اهڙا سندس محبت، شفقت ۽ قدرداني هئي، جو هن ڊائريڪٽر ٿيڻ سان مون کي پرنسپال مقرر ڪيو. وڌ ۾ وڌ ڪوشش ڪيائين، تہ جيئن مون کي لياقت جي بنياد تي پروفيسر جو گريڊ ملي؛ پر هو ان ۾ ڪامياب ٿي نہ سگهيو. حقيقت اها آهي، ته هو عالم هو، اديب هو ۽ صحيح معنيٰ ۾ استاد هو؛ ۽ سياسي جوڙ توڙ ڪري نہ سگهندو هو. سادو، سڀاجهو ۽ سلڇڻو هو. وڏن ماڻهن جي خوشامند ڪري نہ سگهندو هو؛ ۽ ڪن جي درن تي جُتيون نہ گسائيندو هو. اهو ئي سبب آهي جو هو ڊائريڪٽر آف ڪاليج ايجوڪيشن جو عهدو ڇڏي، وري يونيورسٽيءَ جي انگريزي شعبي ۾ پروفيسر ٿيو.

مان محسوس ڪندو هوس، تہ هن کي ان ڳالهہ جو دلي افسوس هو، تہ هو مون کي پروفيسر جو پروموشن ولي ڏيئي نہ سگهيو. الله تعاليٰ ڪارساز آهي. هڪ ڀيري جڏهن هو ڊائريڪٽر هو، تہ آءٌ پرنسپال جي حيثيت ۾ سندس آفيس ۾ ويٺو هوس. ائين ڪندي سندس ٽيبل تي ڪي ڪاغذ آيا. هڪ ليٽر اهو بہ هو، جنهن ۾ حڪومت ڪانٽس پڇيو هو، تہ حڪومت سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن جي معرفت پروفيسر گريڊ جون جايون پُرڻ گهري ٿي، اوهان ان سلسلي ۾ جن سبجيڪٽس جا پروفيسر مقرر ڪرائڻ گهرو، انهن سبجيڪٽس جا نالا لکي موڪليو. ليٽر پڙهي، مون کي چيائين تہ ڏاڍو سٺو موقعو مليو آهي، اوهان جيڪڏهن ڊائريڪٽ سليڪشن ۾ ويهڻ گهرو تہ آءٌ ٻين سبجيڪٽس سان گڏ "سنڌي" سبجيڪٽ بہ لکي موڪليان. مون خوشيءَ سان هائو ڪئي، ۽ هن ٻين سبجيڪٽس سان گڏ سنڌي بہ لکي موڪليو. اتفاق وري اهڙو ٿيو، جو جڏهن سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن ۾ مون پروفيسر آف سنڌي جي آساميءَ لاءِ فارم ڀريو، تہ ان کان پوءِ جلدئي انصاري صاحب ڪميشن جو ميمبر مقرر ٿيو. ڪميشن ۾ پروفيسر آف سنڌي جو انٽرويو ڏيڻ ويس، تہ انصاري صاحب منهن جو انٽرويو وٺڻ واري بورڊ ۾ ميمبر هو. شاهه صاحب جي خاص بيتن جي لسٽ ٺاهي ڪئي آيو هو، جن جو مفهوم هن مون کان سمجهڻ گهريو ٿي. هو مون کان بيتن جي معنيٰ پڇندو رهيو، ۽ لفظن جي معنيٰ ۽ مفهوم تي بحث مباحثو ڪندو رهيو. هو ڏاڍو خوش ٿيو، ۽ سندس منهن ٻهڪڻ لڳو. حقيقت اها آهي، تہ عالم کي ڪنهن علمي مسئلي جي سلجهاءَ تي جيڪا دلي مسرت حاصل ٿيندي آهي، ان جو ڪاٿو ڪٿي نہ ٿو سگهجي.

انصاري صاحب ڪيترين ئي خوبين جو مالڪ هو. سندس شخصيت ۾ ڪيترائي گڻ هئا. سُرت ۽ ساڃاهہ سان گڏ، سنجيدگي، سلڇڻائي، نهٺائي، سڀاجهائي، حضور شرمي، حياءُ، خلوص، سچائي، سچيتائي ۽ سڪ سندس سيرت ۾ سمايل هئا. مون ڪڏهن بہ هن ۾ غرور ۽ تڪبر نہ ڏٺو ۽ نہ ڪڏهن ڪيس وڏماڻهپائي جتائيندو ڏٺم ۽ ٻڌم. هو اندر ٻاهر هڪ جهڙو لڳندو هو ۽

سراپا خلوص نظر ايندو هو. مون سائس ڪيترين ئي رهائين ڪيون، پر ڪڏهن بہ ڪيس هام هڻندو ۽ ٻاٽ ٻڌائيندو نہ ڏٺم. مون کي سندس شخصيت ۾ اهڙي جاذبيت نظر ايندي هئي، جو دل گهرندي هئي تہ وٽس ويٺو رهجي: هو شاهہ تي ويٺو ڳالهائي ۽ آءٌ ويٺو ٻڌان!

هو شاهہ لطيف جو سچو عاشق ۽ سندس فڪر جو وڏو ڄاڻو هو. هن شاهہ جي شعر جو تمام گهرو اڀياس ڪيو هو. ان سان گڏ هن قديم ۽ جديد انگريزي ادب جي نون رجحانن ۽ فلسفي جي مختلف نظرين، مسئلن ۽ لاڙن جو بہ تمام گهڻو مطالعو ڪيو هو. جڏهن شاهہ لطيف جي فڪر ۽ فلسفي تي ڳالهائيندو ۽ لکندو هو تہ سمورو مغربي ادب ۽ فلسفو سندس سامهون هوندو هو. هو تقابلي مطالعو پيش ڪري، چٽائيءَ سان ثابت ڪندو هو، تہ شاهہ لطيف مڙني کان مثالهون آهي. هو ٻڌائيندو هو، تہ مغربي اديب ۽ فلسفي جيڪي ڳالهيون اڄ چون پيا، اهي اڳ ۾ ۽ وڌيڪ سهڻي ۽ اثرائتي نموني سان شاهہ صاحب چئي ويو آهي. هو واضح ڪندو هو، تہ اهو انهيءَ ڪري آهي، جو شاهہ صاحب اسلامي تعليم جي روشنيءَ ۾ پنهنجو پيغام ڏنو آهي.

شاهہ لطيف بابت منعقد ٿيندڙ ڪانفرنس يا سيمينار ۾ ڪيس دعوت ڏني ويندي هئي تہ ڪيترائي ڪم ڇڏي، وڏي خوشيءَ سان وڃي شريڪ ٿيندو هو ۽ پنهنجو پرمغز مقالو پڙهندو هو. هو گهڻو ڪري انگريزيءَ ۾ لکندو هو، پر موقعي ۽ محل آهر سنڌيءَ ۾ بہ مقالو پڙهندو هو يا وري انگريزي مقالي جو تت نهايت پراثر نوع ۾ واتين-ويٺين ٻڌائيندو هو. سائس آخري ملاقات ١٩٨٥ع واري شاهہ لطيف جي ميلي جي موقعي تي ٿيندڙ ادبي ڪانفرنس ۾ ٿي.

هو اصل ۾ انگريزي ادب جو استاد هو ۽ پڙهائڻ ۾ دلي خوشي محسوس ڪندو هو. انگريزيءَ ۾ وڏي مهارت رکندو هو ۽ ڏاڍي رواني سان تقرير ڪندو هو ۽ موضوع سان تعلق رکندڙ مختلف پهلو، فلسفي ۽ اسلامي تعليم جي روشنيءَ ۾ بيان ڪندو هو، خاص طرح سان شاهہ صاحب جي شعر کي سمجهڻ لاءِ هن قرآن حڪيم ۽ اسلامي اقدار جو پڻ ڀليءَ پت مطالعو ڪيو هو. هڪ ڀيري گورنمينٽ ڪاليج خيرپور ناٿن شاهہ ۾ سيرت‌النبي جي جلسي جي صدارت ڪيائين. مون کي بہ ان موقعي تي ڳالهائڻ لاءِ گهرايو ويو هو. مون ڏٺو تہ هن عالمانہ انداز ۾ سنڌي ۾ نهايت سهڻي تقرير ڪئي. هو انهن ڏينهن ۾ ڊائريڪٽر ڪاليج هو ۽ آءٌ گورنمينٽ شاهہ لطيف ڪاليج نمبر جو پرنسپل هوس، ان جي باوجود هو مون سان اهڙي تہ پيار ۽ ٻاجهہ سان مليو هو، جو منهنجي دل موهي وڌي هئائين.

هو اهڙن انسانن مان هو، جن جي ڏسڻ سان اکيون ٺڌيون ٿينديون هيون، ۽ ڳالهين ٻڌڻ سان روح کي راحت رسندي هئي. هو جڏهن گفتگو ڪندو هو، تہ ائين معلوم ٿيندو هو، ڄڻ گلن جي ورکا ٿي رهي آهي. اڄ اهڙن انسانن کي ڏسڻ لاءِ اکيون سڪن ٿيون. موت هڪ حقيقت آهي، جيڪو آيو آهي، اهو اوس هتان ويندو آهي، پر انصاري صاحب اهڙن انسانن مان

هو، جيڪي پنهنجي ڪردار ۽ افڪار ذريعي سگهند ۽ سرهاڻ ڦهلائي ويندا آهن، جنهنڪري جيءَ ۾ جايون جوڙي ويندا آهن ۽ وساريا نہ وسرندا آهن.

انگريزي ادب جي سلسلي ۾ انصاري صاحب انگريزي رومانوي شاعري اڀياس ڪرڻ وقت ان ۾ مذهبي رجحانن جي ڇنڊڇاڻ ڪندو هو، ۽ انهن جي نشاندهي ڪندو هو. سندس مطالعي، تقرير ۽ تحرير ۾ پيشڪش جو انداز سائنسي بنيادن تي ٻڌل هوندو هو، ۽ تنقيد جي جديد رجحانن جو لحاظ رکندو هو. نہ فقط ايترو، پر هو جديد تهذيب جو تجزيو روحاني اقدار جي روشنيءَ ۾ ڪندو هو ۽ چوندو هو تہ جديد تهذيب جي تباهي اوس اچڻي آهي، ڇاڪاڻ جو اها روحانيت کي نظرانداز ڪري، وڌندي رهي آهي.ماديت پرستي انسان کي خود غرض ۽ خودپرست بڻائي رهي آهي، جنهنڪري منجهانئس انساني اوصاف، محبت، خلوص، سچائي، خيرخواهي ۽ انسان دوستي مفقود ٿيندا پيا وڃن. هو چوندو هو، تہ شاهہ صاحب جو پيغام ان درد جي دوا آهي، پر افسوس جو اسين ان دوا ذريعي پنهنجي معاشري جو علاج ڪرڻ لاءِ تيار ڪونہ ٿا ٿيون. ڏاڍو حساس هو، ۽ انسانن جون ڏاڍايون ۽ وحشيانہ حرڪتون ڏسي ۽ ٻڌي تڙپي اٿندو هو. حساسيت انسان کي شاعر بڻائڻ ۾ اهم ڪردارادا ڪندي آهي. اهي جذبات ۽ احساسات، انصاري صاحب کي ڪڏهن ڪڏهن انگريزي شعر چوڻ تي آماده ڪندا هئا.

هن جڏهن ڏٺو تہ جديد دنيا کي شاهہ لطيف جي افڪار مان فائدو رسي سگهي ٿو، تڏهن هن انگريزي زبان کي اظهار جو ذريعو بڻائي، شاهہ جو پيغام دنيا کي پهچائڻ جي ڪوشش ڪئي. ان سلسلي ۾ پهريون ڪتاب "لطيف ۽ جديد دنيا" (Latif and the Modern World) ١٩٧٠ع ۾ شايع ڪيائين. ان ۾ هن لطيف جي شاعريءَ جي علامتن ۽ اهڃاڻن جي وضاحت ڪئي آهي. شاهہ صاحب جي تعليم جي روشنيءَ ۾ انساني مسئلن ۽ مونجهارن جو حل ٻڌايو آهي. شاهہ صاحب جي شعر جو جيڪو ترجمو ڪيو اٿس، اهو شاهہ صاحب جي فڪر جي روح کي پوريءَ طرح بيان ڪري ٿو ۽ شاعرانہ خوبين سان بہ مزين آهي هن ڏيکاريو آهي تہ لطيف هردور جو شاعر آهي، سندس پيغام اڄ جي دؤر لاءِ بہ اهڙوئي ڪارائتو آهي، جهڙو اڳي هو.

هن ڪتاب کان سواءِ انگريزيءَ ۾ شاهہ صاحب جي شاعري ۽ پيغام تي ٻيا بہ مضمون لکيائين، ۽ ڪن مضمونن ۾ شاهہ صاحب جي رسالي جي مختلف سرن جو فڪر ۽ فلسفو بيان ڪيائين، جهڙوڪ: سر سهڻي، سر سسئي آبري وغيره. سر سهڻيءَ واري مضمون جي شروعات ۾ هن نموني ڪري ٿو تہ "هن مادي دنيا ۾ هڪ وهڪرو مانيٺي ۽ اڻ-لکي نموني جاري ۽ ساري آهي. ان کي ڪاهہ روڪ رنڊڪ آڏو نٿي اچي، ۽ هڪ جزي ۽ ٻي جزي جي وچ وارو خال پرپندو رهي ٿو." مشهور صوفي فيلسوف ابن عربي اهو خيال هن طرح بيان ڪيو آهي، تہ "دنيا هرگهڙي ۽ هر پلڪ بدلجندي رهي ٿي." ان مان معلوم ٿيندو تہ اڪرم انصاريءَ جي سوچ جو نتيجو صوفي بزرگن جي افڪار سان هم آهنگ آهي. انهيءَ سوچ سان انصاري صاحب شاهہ صاحب جي انهن علامتن جو گهرو مطالعو ڪيو هو، جن جو پاڻيءَ جي وهڪري ۽ پاڻيءَ سان تعلق آهي.

انصاري صاحب جو شاهه لطيف جي شاعريءَ بابت پوئون ڇپيل ڪتاب "لطيف جي شاعريءَ ۾ علامتيت" (Symbolism in Latifs Poetry) آهي، جيڪو ٢٢- سيپٽمبر ١٩٨٣ع تي، پنهنجي صحيح سان مون کي تحفي طور ڏنائون. اهو ڪتاب تازو سنڌالاجي طرفان ڇپيو هو، ۽ پاڻ انهن ڏينهن ۾ سنڌ ٽيڪسٽ بوڪ بورڊ جو چيئرمن هو. ان ۾ مينهن جي علامت بابت هڪ مضمون آهي، جنهن جي شروعات هن طرح ڪئي اٿس، ته مينهن جو پاڻي الله تعاليٰ جي رحمت جي نشاني آهي. حقيقت اها آهي ته اهڙن پلارن، پاڪ پرين ۽ علم جي پنڌارن جو وجود به عرفان جي وسڪاري وانگر آهي، جيڪي پنهنجي علمي فيض جي پالوت سان انسانن جي دلين ۾ سرت، ساڃاهه، محبت ۽ معرفت پيدا ڪندا رهن ٿا.

پروفيسر محمد اڪرم انصاري جو اباڻو ڳوٺ پورڙي (ضلعو دادو) آهي. ابتدائي تعليم پنهنجي ڳوٺ ۾ حاصل ڪيائين، ۽ انگريزي تعليم نورمحمد هاءِ اسڪول حيدرآباد مان حاصل ڪيائين، جتان ١٩٤٢ع ۾ مئٽرڪ پاس ڪيائين. ١٩٤٦ع ۾ بمبئي يونيورسٽيءَ مان بي. اي. آنرس ۽ ١٩٤٨ع ۾ انگريزي ۾ ايم. اي ڪيائين. ١٩٤٦ع کان ١٩٥٠ع تائين ايس. ايم. ڪاليج ڪراچي ۾ انگريزي جو استاد ٿي رهيو. ان کان پوءِ سنڌ جي تعليم کاتي ۾ انگريزي جو پروفيسر مقرر ٿيو. جلد ئي انٽرميڊيئيٽ ڪاليج جو پرنسپل ٿيو ۽ ١٩٥٨ع ۾ ڊگري ڪاليج جو پرنسپل ٿي مختلف هنڌن تي رهيو. اسان جي طرف گورنمينٽ سي اينڊ ايس ڪاليج جو پرنسپل ۽ گورنمينٽ ڊگري ڪاليج سکر جو پرنسپل ٿي رهيو. جڏهن سکر ۾ هو، ته راقم الحروف جو ساڻس نيازمندي جو رستو قائم ٿيو. ١٩٧٣ع ۾ جيئن ئي ڊائريڪٽر ڪاليج ايجوڪيشن حيدرآباد ريجن ٿيو، ته مون کي گورنمينٽ پاڪستان ڪاليج خيرپور (ميرس) جو پرنسپل مقرر ڪيائين. وقت بوقت مون سان جيڪي ڀال ڀلايائين اهي اڄ ڪڏهن به وساري نٿو سگهان.

انصاري صاحب ڪجهه وقت ڊائريڪٽر ڪاليجز رهڻ کان پوءِ چيئرمن حيدرآباد بورڊ، پروفيسر انگلش ڊپارٽمينٽ سنڌ يونيورسٽي ۽ ميمبر سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن ٿي رهيو. جڏهن رٽائر ڪيائين، ته سنڌ ٽيڪسٽ بوڪ بورڊ جو چيئرمن هو. اڃا رٽائر ڪئي ٿورائي ڏينهن مس گذريا هئس، جو ٣١- ڊسمبر ١٩٨٥ع هن جهان مان لاڏاڻو ڪيائين. الله تعاليٰ جون مٿس رحمتون هجن. آمين

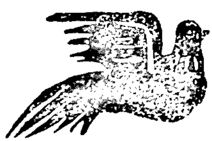

مزاح جي ماهرن ۽ مُشڪڻن ۽ کُشڪڻن کي

سڏ

سڀني سڄڻن کي ٺٺولي سرهائي ڏيندي ته سنڌ ثقافتي مرڪز جي باني ڪارڪنن ڀاران ڀٽ شاهه تعلقو هالا سنڌ ۾ اپريل ۱۹۸۷ع جي ڇهرئين هفتي ۾ مزاح ۽ مشڪري تي هڪ ڦرباڻتي ڪچهري ڪوٺائي پئي وڃي.

هن ڪچهريءَ ۾ نقل-نظير، چرچا-ڀوڳ، ٽوڪ-ٺٺول، ٽوڪون-ٽهاڪون، ڇيڙا-ڇاپا، ڇٽرون-چاڪون، ٺٺوليون، سِٽون، لٽڪا-چٽڪا، لونڪا-ٽڪا، ظريفا-لطيفا ۽ راڳ-راسوڙا، خوشين ۽ شادين جي پڙهن تي کيل روُنشا، تال-تماشا، سماجي سانگ، رنگ-روپ، کڳيون ۽ کِلڻ جا ڍنگ، بڏا ٽهڪ، ٻاٽا ٻول، ڪوڏائيون ڪوڌون، انوکا ناچ-ڳاچ، اهلون (ماڻهن، جانورن، پکين ۽ ٻين ڪائنات جي قسمن قسمن جون) سيبائتا سلوٽا سخن، مزيدار مناظرا، مشڪرن جا مقابلا اسٽيج تي اچي ڏيکاريا ويندا.

انهن ڪارنامن ۽ ڪرتبن جا ڪاريگر، ٽوڪباز، مسخرا، چرچائي، ڀوڳائي، ميٺي ٺار سُگهڙ، آهلير، تاليُر ۽ ڪلهڪ مهانڊا اتي اچي پاڻ وٽائيندا، پاڻ کي ملهائيندا ۽ انعام اڪرام پائيندا.

(هن ڪچهريءَ ۾ اهو خاص خيال رکيو آهي ته بداخلاقيءَ وارو ڍونگ، گفتا-نڪتا، گار-گند ۽ تهذيب کان ڪِريل ڪوبه ڍنگ، ڪنهن جو به قبول نه ڪيو ويندو)

اوهين ايندا ته اوهان جي آجيان ڪنداسون، اوهان جي اچڻ سان رُکن رُوحن، ڏُکي دِلين، پيليل ۽ پيلڪڙن منهن تي مُرڪ، مُشڪ ۽ کُشڪ وري ويندي.

اوهان جيڪو به ڪرتب اچي ادا ڪريو ته ان جو مختصر تفصيل پنهنجي پوري پتي (ائڊريس) سان گڏ پوسٽ رستي موڪلي ڏجو ته مهرباني، جو ته انهن ڪرتبن جو درجيوار تفصيل ٺاهي، ان موجب ڪچهريءَ جي ڪارروائي هلائي ويندي.

لکپڙهه لاءِ ائڊريس:

ڪنوينر:

ولي محمد طاهرزادو

سنڌي ادبي بورڊ جي آفيس

نيو ڪئمپس، اسٽيشن روڊ ڄامشورو سنڌ.

(جنرل پوسٽ آفيس باڪس نمبر ۱۲، حيدرآباد سنڌ)

لفافي جي ڪنڊ تي ”ثقافتي ڪچهري بابت“ لفظ ضرور لکو.

آهي دلگداز ۽ روح فرسا گهڙيون، جن جي ٻاٽ اوندهه ۾ ظلم ۽ تشدد جي چڙواڳ، ديو جو وحشي هٿ، قوت ۽ طاقت جي آڙ ۾، زندگيءَ جي معصوم ۽ ڪنول جهڙين اڇين اجرين دلين کي نڙڻ ۽ ڪلڻ ڪان اڳ مروڙي ٿو اڇلائي، سڄي ڪائنات تي هڪ لرزه انگيز سڪوت طاري ڪيو ڇڏين. شاعر ۽ اديب پنهنجي غمزده خاموشيءَ ۾ غرق ٿي ٿو وڃي. مشاهدي جي اک، مان وهيل ڳوڙها، قلم جي ذريعي ڪاغذ تي ڳڙي، خاموش زبان ۾ جو ڪجهه نقش ٿا ڪن، ان کي ماڻهو شعر ۽ افسانو ٿا سڏين.

— غلام محمد گرامي

ڪهاڻيون

"هر وڏو شاعر ۽ اديب، پنهنجي فڪري پرواز جي سبban، عوام جي ذهن ۽ فڪر جي پهچ کان گهڻو مٿي ٿي ٿو. سندس فن، هر اعتبار کان، عام ماڻهن جي ذهني سطح کان صدين جي مفاصلي تي پرواز ڪندو رهي ٿو. هو جڏهن تخيل ۽ فڪر جي بلندين تي اڏري ٿو، تڏهن عوام جو ذهن، سندس معيار ۽ رفتار جو ساٿ ڏئي نٿو سگهي. ان بلنديءَ تي پهچي، هو جو ڪجهه به محسوس ڪري ٿو، ۽ شدت جذبات کان جا به واردات مٿس ٿئي ٿي، اها سندس روح جي ترجماني ڇئي وڃي ٿي. جيستائين عام ماڻهن جو ذهن، سندس بلنديءَ سان ساٿ ڏئي نٿو سگهي، تيستائين سندس فن نه فقط عوام لاءِ ناقابل فهم رهي ٿو، پر ان سان گڏ سندس هم عصر به سندس بلنديءَ تي اڏري نٿا سگهن، ان ڪري سندس فن جو انڪار ڪن ٿا."

چيتو ڏهين ڏينهن ڏي (فئنٽسي)

نجم عباسي

جنهن پڃري ۾ چيتو بند هو، ان کان جهنگل تمام گهڻو پري رهجي ويا هئا، پر چيتو انهن جهنگلن کي وساري نه ٿي سگهيو. هو انهن ماڻهن کي غصي ڀريل اکين سان ڏسندو هو، جي هن کي اڇرج وچان ڏسڻ لاءِ اچي هن جي پڃري جي چوڌاري بيهندا هئا.

انهن مان هڪڙو شخص ڌيرج ڀريل آواز ۾ پنهنجن شاگردن کي چوندو هو: جيڪڏهن توهان سچ پچ مون وارو ڌنڌو سکڻ چاهيو ٿا، ”ماسٽر“ بڻجڻ وارو ڌنڌو، ته توهان کي هڪ ڳالهه لاءِ به وسارڻ نه کپندي ته توهان جي مخالف جو ”پيٽ“ توهان جو پهريون نشانو هجڻ کپي، ۽ توهان کي محسوس ٿيندو ته هي ڌنڌو ماڻهپي وقت سکيو به آهي ته ڏکيو به.

”هاڻي هن چيتي کي ڏسو.“ ماسٽر چيو ”هي خونخوار ۽ هٺيلو آهي. هن کي پنهنجي آزادي ۽ دليريءَ تي وڏو گهمنڊ آهي. پر مان توهان کي ڏيکاريندس ته هي ماڪيوڙي چيتو ٻار وانگر نرم، نماڻو ۽ ڇيلوان ٿي ويندو. غور سان جاچجو ۽ سکيا حاصل ڪجو ته هن چيتي، جنهن وٽ کاڌو نه آهي ۽ ان شخص جي وچ ۾ ڇا ٿو ٿئي، جنهن جي هٿ ۾ کاڌو آهي!“

شاگردن ٻڌا ڏيئر ورائيو ته هو جانورن کي سکيا ڏيڻ خاطر پنهنجو پورو تن ۽ من لڳائيندا. ماسٽر مرڪي، سرهائيءَ سان چيتي ڏي نهاريو ۽ ٺوڪ واري نموني ۾ هن کان پڇيائين، ”۽ اسان جو پيارو مزمان ڪيئن آهي؟“

”مون کي منهنجو کاڌو آڻي ڏيو،“ چيتي چيو. ”ڏسو ڪونه ٿا ته منهنجي کاڌي جو وقت ٿي ويو آهي!“

ماسٽر بناوتي حيرت سان جواب ڏنو، ”منهنجو قيدي ٿي ڪري تون مون تي حڪم هلائڻ ٿو چاهين؟ تون ڪهڙو نه دلچسپ چيتو آهين! توکي اهو احساس هجڻ کپي ته هتي فقط مون کي ئي حڪم هلائڻ جو حق آهي.“

”چيتن تي ڪير به حڪم هلائي نٿو سگهي!“ چيتي چيو.

”پر تون هينئر چيتو نه آهين،“ ماسٽر چيو. ”جهنگلن ۾ تون چيتو آهين، پر هن وقت تون پڃري ۾ آهين. تون هڪڙو ٻانهو آهين، جنهن کي منهنجو حڪم مڃڻو آهي ۽ ائين ڪرڻو آهي جيئن مان چوان ٿو.“

"مان ڪنهن جو به غلام نه آهيان" چيتي شوخيءَ مان چيو.

"توکي منهنجوئي حڪم مڃڻ لاءِ مجبور ٿيڻو پوندو، ڇو ته تنهنجو ڪاڌو منهنجي ئي هٿ ۾ آهي." ماسٽر ورائيو.

"مون کي تنهنجي ڪاڌي جي ضرورت نه آهي." چيتي جواب ڏنو.

"ته پوءِ پلي وڃي بک مر." ماسٽر چيو، "ڇو ته مان توسان ڪا زور زبردستي ڪونه ڪندس."

پوءِ شاگردن ڏي منهن ڪري ماسٽر چيو، "ڏسجو ته هي چيتو ڪيئن نه بدلجي ٿو وڃي، ڇو ته ڳالهه اوچي ڪرڻ سان کو پيٽ ڪونه پرجي ويندو آهي."

چيتو بکيو رهجي ويو، ۽ اهي ڏينهن ياد ڪري اداس ٿيڻ لڳو، جڏهن هوا وانگر آزاديءَ سان پنهنجي شڪار جو پيڇو ڪندو هو.

ٻئي ڏينهن ماسٽر ۽ شاگرد، چيتي جي پڃري جي چوڌاري ٿي بيٺا. ماسٽر چيو، "ڇا توکي بک نه لڳي آهي. مون کي پڪ آهي ته تون ايترو بکايل آهين، جو ڏسي مون کي پيڙا ٿي محسوس ٿئي. هينئر به تون سچ ته تون بکايل آهين، ته توکي جيڪو گوشت کپي سو ملندو."

چيتو چُپ رهيو، تنهنڪري ماسٽر هن کي وري چيو، "ڪِهلو نه ٿيءُ، جيئن مان چوان ٿو ائين ڪر. سچ ته تون بکايل آهين ۽ هڪدم توکي پيٽ ڀرڻ جيترو ڪاڌو ملندو."

"مان بکايل آهيان!" چيتي چيو.

ماسٽر کلي ڏنو ۽ شاگردن کي چيائين، "ڏٺو نه! هي هاڻي اهڙو ڪوڙڪيءَ ۾ ڦاٿو آهي، جتان ڪڏهن به نڪري نه سگهندو!"

هن حڪم ڏنو ۽ چيتي کي جام گوشت ملي ويو.

ٽئين ڏينهن تي ماسٽر چيتي کي چيو، "اڄ به جي توکي ڪاڌو کپي ته منهنجو چوڻ ڪر!"

"مان تنهنجو چوڻ نه مڃيندس!" چيتي ورائيو.

"اهڙو نه ٿيءُ، مان توکي هڪڙي معمولي چيز چوان ٿو، تون هينئر به پڃري اندر اچ-وڃ ڪري رهيو آهين. بس ايترو ڪر جو جڏهن مان توکي چوان ته 'بيهي رهه!' ته تون بيهي رهجان."

"هيءَ ته نهايت خسيس شيءِ آهي." چيتي پنهنجو پاڻ کي چيو. انهيءَ تي منهنجو ضد ڪرڻ ۽ بکايل رهجي وڃڻ جو ڪو سبب ئي ڪونهي."

کهري ۽ حاڪماڻي آواز ۾ ماسٽر پڪاريو: "بيهي رهه!"

چيتو هڪ هنڌ ڄمي بيهي رهيو؛ ۽ ماسٽر خوشيءَ ڀريئي آواز ۾ چيو، "واهه، واهه!"

چيتو سرهو ٿيو ۽ پوري هبچ سان گوشت ڳڙڪائڻ لڳو. ان وچ ۾، ماسٽر سيکڙاڙن ڏي منهن ڪري چيو، "ڪجهه ڏينهن کان پوءِ هي ڪاغذ جو چيتو ٿي ويندو!"

چوٿين ڏينهن، چيتي، ماستر کي چيو تہ ”مون کي چوڻ تہ ’ڀيھي رھ!‘ چوڻ مون کي ڏاڍي ٻڪ لڳي آھي.“

ماستر، پنھنجن شاگردن کي چيو، ”ھاڻي ھن کي منھنجا حڪم وڻڻ لڳا آھن.“

پوءِ ماستر، چيتي ڏي منهن ڪري چيو، ”اڄ توکي ايستائين کاڌو نہ ملندو، جيستائين تون ٻليءَ جي ’مياڻو مياڻو‘ جي اھل نہ ڪندين!“

چيتي مشڪل سان پنھنجي ڪاوڙ کي دٻايو ۽ پنھنجو پاڻ کي چيائين، ”مان ٻليءَ وانگر مياڻو مياڻو ڪري پاڻ کي وندرائيندس.“

ھن ٻليءَ جي مياڻو مياڻو جو نقل ڪيو، پر ماستر جي نرڙ تي گھنج ظاھر ٿيا ۽ خار مان چيائين، ”تنھنجي اھل صحيح نہ آھي، ڇا تون گجگوڙ کي مياڻو مياڻو ٿو ليکين؟“

چيتي، ٻليءَ جي مياڻو مياڻو جو وري نقل ڪيو، پر ماستر شوڪيل رھيو ۽ حقارت سان اکيائين، ”خاموش رھ، چپ ڪر! تنھنجي اھل اڃا سٺي نہ آھي. اڄوڪو ڏينھن توکي مياڻو مياڻو جي مشق ڪرڻ لاءِ ڏيان ٿو، سڀاڻي وري توکي ٻڌندس. جيڪڏھن ڪامياب ٿئين تہ توکي کائڻ لاءِ ملندو، جي ڪامياب نہ ٿئين تہ توکي کاڌي لاءِ ڪجھہ نہ ملندو.“

ماستر آھستي آھستي وکن سان، چيتي جي پڃري کان پريرو چُرڻ لڳو. شاگرد ھن جي پويان ھلڻ لڳا. ھو پاڻ ۾ سس پس ۾ ڪري رھيا ھئا ۽ کلي ۾ رھيا ھئا. چيتو جھنگلن کي ياد ڪرڻ لڳو، پر جھنگل تہ تمام پري ھئا.

پنجين ڏينھن تي ماستر، چيتي کي چيو، ”ميان ٻڌا! جي اڄ تو ٻليءَ جي مياڻو مياڻو جي اھل ڪاميابيءَ سان ٻڌائي تہ توکي کائڻ لاءِ سڄو گوشت جو وڏو ٽڪرو ملندو!“

چيتي، ٻليءَ جي مياڻو مياڻو جو نقل ڪري ڏيکاريو، ۽ ماستر آفرين مان تاڙي وڄائي ۽ سرھائيءَ مان چيو، ”تون عظيم آھين، تون صفا ٻليءَ وانگر مياڻو مياڻو ڪرين ٿو.“ ائين چئي، ھن جي اڳ ۾ گوشت جو ھڪ وڏو ٽڪرو اڇلايائين.

ڇھين ڏينھن، ماستر اڃا چيتي جي پڃري جي ويجھو آيو تہ چيتي جلدي ۾ ٻليءَ جي مياڻو جي نقل جو آواز بلند ڪيو. پر ماستر ماٺ ۾ رھيو ۽ ھن جي نرڙ تي گھنج اڀري ويا.

”ڏسو، مون ٻليءَ جي مياڻو مياڻو جو نقل ڪيو آھي“ چيتي چيو.

”گڏھہ جي ھينگ جي اھل ڪر!“ ماستر سخت لھجي ۾ چيو.

”مان، جنھن کان جھنگل جا سڀ جانور ڊڄندا ۽ ڪُڙ ڪائيندا آھن، سو گڏھہ وانگر ھينگ ڪريان!“ چيتي چڙ مان چيو، ”ان کان وڌيڪ چڱو اھو آھي تہ مان مرڻ قبول ڪريان.“

ماستر، ھڪ اکر بہ چوڻ کان سواءِ پڃري کان پري ھليو ويو.

ستين ڏينھن، ھو مرڪندو چيتي جي پڃري وٽ آيو ۽ ھن کان پڇيائين، ”ڏي خبر کاڌو کائڻو آھي؟“

”ھا، مون کي کاڌو کپي.“ چيتي ورائيو.

ماسٽر چيو، ”گوشت، جيڪو توکي ملندو، ان جي قيمت آهي... ڪڌھ وانگر هينگ ڪر تہ توکي ڪاڏو ملندو.“

چيتي پنهنجي ذهن ۾ جهنگل ياد ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر هن کان تہ سڀ ڪجهہ وسري ويو هو. پوءِ هن اکيون پوريون، اوچتو وني ڪڌھ جهڙي هينگ ڪئي.

”تو ايتري ڪاميابيءَ سان هينگ نہ ڪئي آهي“ ماسٽر چيو، ”پر توتي قياس ڪري، توکي گوشت جو هڪڙو ٽڪرو ڏيان ٿو.“

الين ڏينهن، ماسٽر چيتي کي چيو، ”مان هڪڙي تقرير ٿو ڪريان، جڏهن اها پوري ڪريان تہ تون هڪدم تاڙيون وڄائجان ۽ زور سان ’واھ واھ‘ ڪجان.“

ماسٽر پنهنجي تقرير شروع ڪئي: ساٿيو! هموطنو! اسان هن کان اڳ بہ ڪيترن ئي موقعن تي، پنهنجي منزل تي پهچڻ جي ٻاري ۾، پنهنجي مطالبي جو پڪو پهہ پڌرو ڪيو آهي. دشمن پلي ڪيتريون بہ سازشون ڪري، پر اسان جي هن اٽل ۽ چٽي مطالبي ۾ تبديلي ڪانہ ايندي، اسان جي منزل نہ ڦرندي. اسين پنهنجي حوصلي ۽ اعتماد سان سوڀارا ٿينداسين...

”تو جيڪي چيو، سو منهنجي سمجهہ ۾ تہ ڪونہ آيو.“ چيتي چيو.

”تنهنجو ڪم آهي تہ مان جيڪي چوان، ان جي ساراھ ڪر ۽ تاڙيون وڄاءِ!“ ماسٽر جواب ڏنو.

”معاف ڪجان، مان جاهل ۽ جهنگلي آهيان. تو جيڪي هينئر فرمايو آهي، سو سچ پچ تہ حيرتناڪ آهي، ۽ جيئن تون چوين ٿو، مان تاڙيون ٿو وڄايان.“

چيتي تاڙيون وڄايون، پر ماسٽر چيو، ”مون کي پڪاپڙا ۽ پڪاپڙائي اصل ڪونہ وڻي... الڪري سزا طور اڄ توکي ڪاڏو نہ ملندو.“

ٽائين ڏينهن، ماسٽر گاھ جو هڪ سُڄو پاڻ سان ڪئي آيو ۽ چيتي آڏو اڇلائي هن کي چيائين، ”هي کاءُ!“

”هي ڇاهي؟“ چيتي چيو، ”مان تہ گوشت خور آهيان.“

”اڄ کان پوءِ“ ماسٽر چيو، ”تون گاھ کان سواءِ ٻي ڪابہ شيءِ نہ کائيندين!“

جڏهن چيتي جي بک برداشت کان ٻاهر ٿي وئي، تڏهن هن گاھ چکي ڏٺو. پر ان جو سواد هن کي اهڙو آڪرو لڳو جو اوڪارو اچي ويس ۽ خمار مسان پري هٽي ويو. پر ٿوري ويرم کان پوءِ هو وري گاھ ڏانهن وريو ۽ آهستي آهستي هن کي کائڻ سان اهو گاھ وڻڻ لڳو.

ڏهين ڏينهن، اهو ماسٽر، اهي شاگرد، اهو چيتو ۽ اهو پڃرو غائب ٿي ويا. چيتو شهري بنجي ويو ۽ اهو پڃرو شهر ٿي ويو.

هن ڪهاڻيءَ جو ليکڪ زڪريا تامر آهي. هن کي ملڪ ليڪالي مليل آهي ۽ لنڊن ۾ رهي ٿو. هو شام جو رهاڪو آهي. هيءَ ڪهاڻي ”ويو پوائنٽ“ رسالي تان انگريزيءَ مان ترجمو ڪئي وئي آهي. (نجم عباسي)

آڙاھ

رزاق مهر

سوچي ٿو، جي مري ويو تہ هيڏي وڏي دنيا ۾ ڪير هن جي ٻارن جي سار لهندو. ڪير انهن جي ننڍڙين ننڍڙين خواهشن جو مان رکندو. هن وانگر انهن جا اڱل پورا ڪندو، ۽ لاڏ ڪوڏ سان انهن کي پاليندو. اکين ۾ ڳوڙها ڀرجي ٿا وڃنس. ننڍي اک وڏيڪ ننڍي ۽ وڏي اک وڏيڪ وڏي ٿي وڃيس ٿي. ڦريل واڇ ۾ ڪُنب پئجي وڃيس ٿو. انهن لمحن ۾ هن کي ائين لڳي ٿو، ڄڻ تہ هن جو گهر ديوارن کان آزاد ٿي ويو هجي. کليل آسمان هيٺان هو سيني پاڻين سميت پاڻ کي ڪنهن اهڙي هنڌ ڏسي ٿو، جتي ماڻهن جو بي پناهہ هجوم آهي، ڪارون آهن، موٽرون آهن، بي قابو ٽرئفڪ آهي، ۽ انهن ماڻهن کي ڄڻ تہ هڪ جنون ٿي ويو آهي تہ ڪنهن طرح اڳتي نڪري وڃجي اهڙي سمي ڪوبہ هنن جي تباهہ حال زندگيءَ متعلق نٿو سوچي. ڪوبہ ساڻن همدردي نٿو ڪري. هرڪنهن کي فقط اڳتي نڪري وڃڻ جي چڪتاڻ آهي، بس.

”بابا...“ هن جو پنجن سالن جو ساجد هن جي پير ۾ اچي بيهي ٿو. ”بابا،“ قلفي وارو آيو آ، قلفي وٺي ڏي.“

هو اجا ڪجهہ ڳالهائي، ان کان اڳ ٻار وري چوي ٿو. ”وٺي ڏيندين نہ ـ هان؟“

هو سڄو ٿڙڪڻ لڳي ٿو. ڇچريل لفظن ۾ ڪيس چوڻ ٿو چاهي تہ ماءُ کان وڃي وٺي، پر ٻار ڪجهہ بہ سمجهي نٿو سگهي.

”بابا ڏي نہ ـ هليو ويندو.“

”زبيده... او زبيده.“

”وري ڇا ٿيو؟“ ٻاهران جوئس جو چڙ ڀريل آواز اچي ٿو.

”ساجد کي پئسا ڏي،“

”هان؟“

”ساجد کي پئسا ڏي تہ قلفي وٺي ري.“

”قلفي؟ هائي تون قلفي کائيندين؟“

هو پنهنجي ان بيوسيءَ تي روئڻ لڳي ٿو، ۽ ٻار قلفي کائڻ جي خواهش دل ۾ دٻائي چپ چاپ پيءُ جي پيرانديءَ کان وڃي بيهي ٿو.

مڙس جي روئڻ تي زال هن ڏانهن وڌي اچي ٿي. هن جا هٿ ٿانون ملڻ ڪري، ڪارنهن ۾ آلا ٿيل آهن، جن مان ڪارا ريگاڙا وهندا رهن ٿا.

"ڇا ٿيو؟ ڪنهن تي پيو ٻار ڪيئن؟" جوڻس جي آواز ۾ ڏک ۽ چڙ ٻئي ملي ويا آهن.

"پنهنجي نصيبن تي پيو روئان!" هبڪي هبڪي ائين ٿي ڳالهائي ٿو، جيئن اڌ رنگ جي زد ۾ آيل اڪثر بدنصيب ڳالهائيندا آهن، جن جي زندگي بي رحم تماشو بڻجي وينديي آهي.

"قلفي کائيندين نه؟" هاڻي الائي ڪيئن جوڻس کي ترس اچي وڃي ٿو ۽ هوءَ هن جي اڻ کٽ ڪيل خواهش کي پورو ڪرڻ لاءِ تيار ٿي وڃي ٿي. "گهرائي ٿي ڏيانءِ. پر ڏس نه، توکي ته ٿڌيون شيون نقصان ڏينديون آهن، پوءِ ڇو ڪرڻ لڳندو آهين اهي فرمائشون. هان!؟"

"نه... مان نه..." هو ڪنڌ کي نهڪر ۾ لوڏي ٿو. "ساجد کي پئسا ڏي ته اهو وڃي وٺي". هوهڪ هڪ لفظ الڳ الڳ ڪري وضاحت ڪري ٿو.

۽ زال غلط سمجهڻ تي ڪجهه ڦڪائي محسوس ڪندي اٿي ٿي ۽ سامهون وارو ڪٻٽ کولي، ان مان اٺ آنا ڪڍي ٻار کي ڏئي ٿي. ٻار نڌڙيون نڌڙيون وکون کڻي ٻاهر نڪري وڃي ٿو.

"مان غلط سمجهيو هو. سچو ڏينهن ڳڻتين ۽ فڪرن ۾ ڪو هوش ئي نه ٿو رهي." هوءَ صفائي پيش ڪندي انتهائي پاڻهه منجهان ورائي ٿي.

هو وري ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. "زبيده... هتي ويهه. منهنجي پر ۾ ٿي ويهه."

زال هن جي پرسان سري اچي ٿي ته هن جي اندر ۾ سمنڊ جي ڇولين جهڙو اضطراب ٿهلجي وڃي ٿو. هو وري روئڻ لڳي ٿو. لانئه ۾، جيئن پريان ڪا ريل جي انجڻ ڪوڪ ڪري رهي هجي. "اون... اون... اون..."

"بس ڪر... هاڻي صبر ڪر" زال گهڙو شوڪارو پري ٿي. "روئڻ سان ڪجهه ورندو آ ڇا، جو روئين ٿو." ڪيس ماٺ ڪرائڻ لاءِ روپي ۾ اڀا ٻه گهٽي نرمي پري ٿي ڇڏي.

پر هو ماٺ نه ٿو ڪري. پلا ماٺ ٻه ڪيئن ڪري. وڏي عرصي بعد ئي ته هن کي موقعو مليو آهي، زال جي دل ۾ همدردي پيدا ڪرڻ جو. هن جي ويجهي ٿيڻ جو. اهو احساس ئي ته آهي جو هن کي روئاري ٿو. ۽ هو چاهي ٿو ته ائين ئي روئندو رهي. ۽ هن جي زال ٻار ٻار هن کي آٿت ڏيندي رهي. هن کي پرچائيندي رهي. ان روح سان هن کي هڪ قسم جي آسودگي ملي رهي آهي. ذهني سڪون ملي رهيو آهي.

اوچتو هن جي ڦر پل واچ وٽان ڪگ جي هڪ ڊگهي لار وهي، هن جي ڪاڏيءَ وٽ مڙي بيهي رهي ٿي، جنهن کي ڏسندي ئي زال جي سنهن ۾ اڻ وڻندڙ گهنج پئجي وڃن ٿا. پوءِ هوءَ اٿان اٿي ٻاهر وڃي ويهي ٿي ۽ هو ساڳيءَ ريت روئندو رهي ٿو، پنهنجي ابوسيءَ تيءَ، پنهنجي تباهيءَ تي، پنهنجي حال ۽ آئندي تي.

ڪڏهن ته هو به ماڻهو هوندو هو. هڪ اهڙو ماڻهو، جو سوسائٽي ۾ عزت ڏني ۽ ورتي ويندي هئي. پيشي جي لحاظ کان هيڊ ڪلارڪ هو. تڏهن بيمار نه ٿيو هو. پوءِ جڏهن ڪريو ته دنيا ئي بدلجي وئي. دوستن جو وسيع حلقو ٽٽي ويو. زنده دل ليکيو ويندڙ ماڻهو شخص بور، چڙ ۽ جهڳي هڻندڙ مشهور ٿي ويو. رستي تان هلندو هو ته ڏنل ڏک مٽائي ويندا هئا. جي ڪنهن کي وڃي زوري چنبڙندو هو ته "ها، هون" کان وڌيڪ موٽ نه ڏيندا هئس. تڏهن بيحد دکي ٿي، گهر جي هڪ ڪنڊ ۾ وڃي سڏڪندو هو.

ڪڏهن ڪڏهن ته دل ۾ ايندو هيس ته رڙهندو رڙهندو ريل جي پٽڙي تي وڃي پهچي ۽ پنهنجو انت آڻي ڇڏي. پلا ڇا رکيو هو ان زندگيءَ ۾، جا رکو ڏکن، سورن ۽ اذيتن سان ڀرپور هئي. پر هر ڀيري هو پاڻ مارڻ واري خيال کي عملي صورت بخشڻ کان رهجي ٿي ويو ۽ زندگيءَ جي ان گهٽ ذلتن ۾ وڃي ٿي ڪريو. هن جي نه مرڻ جو ڪارڻ اهو هرگز نه هو ته ڪو هو موت کان ڊڄنو ٿي. موت، اهڙي زندگيءَ کان وڌيڪ اذيت رسائيندڙ هو ڇا؟ ان زندگيءَ کان وڌيڪ به ڪو ڀوائتو روپ ٿي سگهيو ٿي ڇا، جو هو خودڪشي نه ڪري ها. پر هن جي اهڙين حالتن ۾ به جيئڻ ۽ جيئڻ جي ناليءَ ۾ مرڻ جو هڪڙو ڪارڻ هو، ۽ اهو هو هن جو ساجد. پنجن سالن جو ننڍڙو ساجد، جيڪو هن جي ڪمزوري بڻجي ويو هو، جو هر وقت هن جي حواسن تي ڇانيل رهندو هو.

هو جڏهن پنهنجن سان ڳالهائڻ چاهيندو هو، تڏهن ساجد ئي هوندو هو، جو ڪيس ٻڌندو هو ۽ هو ٻڌائيندو هو دنيا جون منافقيون، خودغرضيون ۽ دکن ۽ سورن جون ڪهاڻيون ۽ وري جي ساجد ڳالهائيندو ته دل پٽي چوندس پيو ڳالهائي. وينو ڳالهائي ۽ هو ٻڌندو رهي.

"بابا ... مان توکي پارو (پيارو) آهيان "

"ها."

"ڪيترو؟"

"تمام گهڻو."

"پلا ساجو، مان توکي پيارو آهيان؟"

"ها، تون به مون کي پارو آهين ... بابا، ماني ڪاڏي ٿئي ... پاڻي ڏيانءِ."

خودغرضي ۽ منافقي جڏهن هر چهري پٺيان هن کي صاف نظر ايندي هئي، تڏهن ساجد ئي هوندو هو، جنهن وٽ هن کي خالص پيار ملندو هو. جنهن وٽ ڪا ملاوٽ ڪانه هئي. چور بازاريءَ جي هن دور ۾ ننڍڙو ساجد ڪنهن ليکي ميٺ جيان ئي ته هو. ڪري ۽ ڪوڙي جي سڃاڻپ ڪرائيندڙ.

هڪ ڏينهن الائي ڪيئن هو ساجد کي چئي وينو. "ساجد، مان جي مري وڃان ته روئندين؟"

"چو مرين ڏاڻ (ڏائڻ) الله پنا (پناهه) ڏئي." وڏن کان ٻڌل جملو ورجايو هئائين. تڏهن بيءَ جي اکين ۾ ڳوڙها پرجي ويا هئا ۽ اهڙين حالتن ۾ بس پاڻ کي جيئڻ لاءِ آڻت

ڏني هئي. هو ٻيو ڪجهه ڪري نٿي سگهيو ته گهٽ ۾ گهٽ ننڍڙي ساجد لاءِ هڪ ڳالهائيندڙ ۽ گهمندڙ ڦرندڙ رانديڪي جو ڪم ته ڏئي ٿي سگهيو، جو بازار مان خريد ڪرڻ ڪيڏو نه مشڪل هو.

۽ ڪڏهن ته هو صفا ٻير ٿي ويندو هو. انسان هو، تڪليف پهچڻ تي پڇي پُري پوندو هو، تڏهن ڪجهه به نه وڻندو هوس. نفرت ٿي ويندي هئس پنهنجو پاڻ کان. سڀني رشتن ناتن کان ۽ دنيا کان، تڏهن دل ۾ ايندو هوس ته دنيا تباهه ٿي وڃي. لمحن جي وڇوٽيءَ اندر هرشيءِ تهس نهس ٿي وڃي. ڌرتي ۽ آسمان جي وچ ۾ زندگي نه بچي، تباهيءَ جا آثار بچن. کنڊر بچن ۽ موت جهڙي ماٺ رهجي وڃي.

پر ائين ڪٿي ممڪن هو. ماڻهو جي وس ۾ هجي ها ته، هن دنيا ۾ اچي ئي ڇو ها. جتي جمڻ کان وٺي مرڻ تائين رڳو ڏک آهن، اذيتون آهن. جا پوڳنائن جي دنيا آهي. جتي ماڻهپي ڪنهن گمنام جاءِ تي وڃي پناهه ورتي آهي. جتي بيوفائي آهي، خود غرضي آهي، مفاد پرستي آهي ۽ ماڻهو جي ماڻهوءَ سان ويساهه گهاتي آهي. اهڙي دنيا جي تباهي لاءِ هو سوچيندو هو. پر جڏهن ڪجهه به نه ورندو هوس تڏهن زهر جو ڍڪ پِري ماٺ ٿي ويندو هو، ۽ اهڙا زهريلا ڍڪ هن کي ڏينهن ۾ ڪيئي پيرا پِرڻا پوندا هئا.

هن کي سڀ کان وڌيڪ اذيت ڏيندڙ هن جي زال هوندي هئي، جا هن کي ٻڏو اڻ ٻڏو ڪري ڇڏيندي هئي. هن جي هبڪي هبڪي ڳالهائڻ تي هن کي دڙڪا ڏيندي هئي، مٿس چڙيون ڪندي هئي. پر اُن ۾ هن جو ڏوهه به ڪهڙو هو. هو ته گهڻي ئي ڪوشش ڪندو هو ته چٽو ڳالهائي، پر ڪٿي نه ڪٿي اٽڪي ضرور ويندو هو.

”توکي به ويندي ڪرڻ جي عادت پئجي وئي آهي.“ هن جي هبڪي هبڪي ڳالهائڻ تي ٻهريون پيرو جوٽس ٽوڪيو هو. ”بيزار ڪري ڇڏيو اٿئي سڀني کي.“

تڏهن هو روح تائين رتوڇاڻ ٿي پيو هو. ”توکي به مون سان بيزاري ٿيڻ لڳي آ زبيده.“ هڪ هڪ لفظ الڳ الڳ ڪري ڏوراپو ڏنو هئائين ته جيئن هو دل کي رسيل چوٽ جو احساس ڏياري سگهي.

”پنهنجو ڳالهائڻ ڏسو اٿئي. ايندو آ ڪنهن کي سمجهه ۾. اچا بيزاري نه ٿيندي؟“

”اُن ۾ منهنجو ڪهڙو ڏوهه آ مان ڪو چاڻي واڻي ته ائين ڪونه ٿو ڪريان.“

”منهنجي ئي قسمت ڦٽل آهي جو تون ڪرمن ۾ لکي وئين. منهنجو ئي ڏوهه آ“

زال جي اهڙي ايرکيءَ تي هن کي پنوالي اچي وئي هئي. جيئن ننڍپڻ ۾ ڇيڪلي تي چڪر کائيندي پنوالي اچي ويندي هئس، هن کي لڳو هو ڄڻ ته هو ڇيڪلي تان چڪر کائيندي ڪري پيو هجي.

جڏهن نئين نئين شادي ٿي هئس ته زال ڪيڏو نه خيال رکندي هئس. ڪيڏو نه فخر محسوس ڪندي هئي جو سلجهيل ۽ اعتدال پسند مڙس مليو هوس. جنهن وٽ عورت جو تصور

روايتي مرد وانگر پير جي جتي نہ هو. جو گهر جي ڪر ڪار ۾ ڪنهن سٺي دوست وانگر هن جي مدد ڪرڻ ۾ عيب نہ سمجهندو هو، ۽ جنهن سگهڙ هڻ جي اعتراف ۾ گهر جي هرشيءِ زال جي هٿن ۾ ڏئي ڇڏي هئي. اهو ساڳيو شخص جڏهن ڪريو تہ شروع ۾ زال بہ وسان ڪونہ گهٽايو. جيڪو بچي سگهيس سو ڪيائين، پر جڏهن پينشن جا پئسا اڌ کان وڌيڪ سندس بيماريءَ تي خرچ ٿي ويا تہ وٺي ڏاڙ ڏاڙ ڪيائين. مهانگائي جو پٽنو پٽيائين. ماضي وساري حال ۽ مستقبل جو اونو ڪرڻ لڳي، ۽ هڪ ڏينهن صفا پڙ ڪري بيهي رهي.

”هاڻي علاج پلاج جي سڌ ڇڏ. اهو ڪي سوچ جنهن سان گهر جو چرخو هلائي سگهجي.“

”سان نيڪ ٿي ويندس تہ سڀ نيڪ ٿي ويندو زبيده!“

”تون خوش ٿيندين ۽ ڏيهہ ڏسندو. اجايو ٿو پاڻي ولوڙڻ جون ڳالهيون ڪرين.“

زال جي سردمهريءَ جي نتيجي ۾ دوا درمل بند ٿي ويس. نہ صرف ايترو پر علاج موجب ملندڙ ڪاڌو بہ جڏهن رڪجي ويو تہ مرض وڌيڪ بگڙي ويو، ۽ هو تيزيءَ سان تباهي ڏانهن ڏڪجڻ لڳو.

هاڻي تہ ڇوڏهن سالن جي ڏيءَ بہ ماءُ سان پٽ ٿي بيهي رهي هئي. ان وٽ بہ هن لاءِ ڪا همدردي ڪا پنهنجائپ نہ رهي هئي. تنهن ڏينهن جي ئي تہ ڳالهہ آهي، ڏيٿس صفحي ۾ ڪٽ رکڻ جي ڪيئن نہ ڪليل لفظن ۾ مخالفت ڪئي هئي، ۽ پيءُ ڏکويل لهجي ۾ رڳو ايترو چيو هو، ”سان جڏهن نيڪ هئس تڏهن بہ تہ اتي ئي سمهندو هئس، پوءِ هاڻي ڇو جاءِ مٽايان؟“

”هاڻي تون بيمار آهين بابا. آيو ويو اچي ٿو، ڪجهہ ان جو خيال ڪر. ڪمري جو حال تہ ڏس ڇا ٿي ويو آهي، سچ مون کي تہ بڏڻ ٿو اچي.“

هو ڏک ۽ پشيمانيءَ جي شديد احساس کان هڪ لفظ بہ ڪچي نہ سگهيو هو. ماٺ ڪري ورانڊي ۾ ڪٽ ڪٽائي آيو هو.

ڪالهہ تہ هن جي بيعزتي ڪرڻ ۾ زال انتها ڪري ڇڏي. تڏهن ڏيٿس ڪجهہ نہ چوندي بہ جڻ تہ گهڻو ڪجهہ چئي ورتو هو. اگرو، تکو ۽ دل کي مٿ ۾ پڪڙي نپوڙڻ جهڙو.

جوٽس ڪاڪڙو وٺي ڪيو هو. ”مٺا، سان ڪا تنهنجي غلام آهيان جو سڄو ڏينهن تنهنجون ٿڪون ۽ ڪانگهارا ويهي ميڙيان، واچ ڦري اٿي. اندو تہ ڪونہ ٿيون آن، جو ڏسين ڪونہ ٿو. ڪيڏن حيلن سان فرش ڌوتر تہ ان جو ڪٽي ستياناس ڪري ڇڏيئي، گدلا، بدقضيلتا.“

تڏهن هو هڪوبڪو ٿي ويو هو. هيڏي وڏي تذليل ۽ هيڏي بي عزتي ٿيندي هن جيءَ هن تہ ڪڏهن سوچيو ئي نہ هو. پنهنجو پاسو ڪٽڻ لاءِ ڏيءَ ڏانهن ڏنائين تہ وڌيڪ لٽي پيو. ڏيٿس نڪ تي رئو ڏئي اندر صفحي ۾ وڃي ويٺي، پوءِ هو اٿيو، رڙهندو رڙهندو نلڪي ۾ ويو ۽ اتان پاڻيءَ ۾ پُسيل نپڙيءَ جو ٽڪرو ڪٽي واپس اچي، فرش جو اهو حصو صاف ڪيائين، جنهن جي خراب ٿيڻ تي جوٽس گهر کٽي مٿي تي کنيو هو.

”ٻاٻا، قلفي کائيندس؟“ ننڍڙو ساجد پيءُ جي پرسان اچي چوي ٿو.

”نہ...“ پيءُ ننهڪر ڪري ٿو

”ڪاڻ نہ.“ هو تيليءَ ۾ چنبڙيل مائي جو ذرو چٽي وري چوي ٿو.

”ٻاهر هلندين ساجد... هان؟“

”هل... هل نہ...“ ٻار جڻ تہ اڳ ۾ ئي تيار آهي.

هو اٿي ٿو. پير جي ڪيساڙي تي جوتس ٻاهران ئي پئي ٿي. ”ڪاڏي ٿو وڃين؟“

”ٿورو ٻاهر...“

ٻاهر وڃي ڪلا جو ڪهاڻڪو نہ ڏجانءِ. آئي وٽي سان ٿو شڪايتون ڪرين، ڪجهہ غيرت بہ ڌار. منهنجي ڪلا ڪري پنهنجوئي ڪپڙو ٿو لاهين.“

هو ڪوبہ جواب نٿو ڏئي، ۽ چپ چاپ ٻاهر نڪري ٿو اچي.

ٻاهر جون مهيني جي ڪچڙي منجهند پنهنجي عروج تي آهي. سج ڪنهن ماتيلي ماءُ وانگر ٻچري، بغض جي ٻاهہ دنيا تي اچلي رهيو آهي. گرمي معمول کان وڌيڪ ٿي پاسجي. هو ساهون موريءَ تي نظر ايندڙ سرهن جي وڻ ڏانهن ڏسي ٿو، ۽ پوءِ اوڏانهن وڌڻ لڳي ٿو ڪنهن نئين پنڌ ڪندڙ ٻار وانگر، جنهن کي ڊپ هوندو آهي تہ ڪنهن وقت بہ پاڻ نہ سنڀالي هيٺ وڃي ڪرندو. حال بہ تہ اهڙو ئي ويو اٿس نہ. ساڄو پاسو فالج هجڻ سبب لنگ ۽ پاڻهن ڦري ويئي اٿس، جنهنڪري هلي ٿو تہ هڪ پير سان گيساڙو ڏئي پوءِ ٿو هلي

وڏي مشڪل سان پاڻ گهليندو، ساهيون پٽيندو، پنجن منٽن جو پنڌ ويهن منٽن ۾ طئي ڪري موريءَ تي پهچي ٿو. پوءِ هلندو سرهن جي گهاٽي ڇانوَ ڏانهن وڌي وڃي ٿو، جتي اڪثر اچي ويهندو آهي.

ننڍڙو ساجد اڳ ڇڏائي پرسان واهہ جي ڪڙ تي اچي ويهي ٿو.

”ساجد... هيڏانهن اچ... هيڏانهن اچ پٽ، ڪٿي پير نہ ترڪي وڃنئي.“ پيءُ خوف وچان ڪيس سڏ ڪري ٿو. ٻار تجسس ڀريل نظرن سان واهہ مان گذرندڙ هڪ ننڍي ٽاريءَ ڏانهن ڏسي ٿو، جنهن جي پنن تي ٻہ ماڪوڙا پاڻيءَ کان پاڻ بچائڻ لاءِ هيڏانهن هوڏانهن اچ وڃ ڪري رهيا آهن.

پيءُ کيس وري سڏ ڪري ٿو تہ هو اتان هٽي پيءُ جي پر ۾ ويهي ٿو.

انهن لمحن ۾ هڪ ستن-اٺن سالن جو ٻار ظاهر ٿئي ٿو. هن جي مٿي تي گجرن جو ٿالهہ آهي. پيرن ۾ پراڻي رٻڙائي چمپل اٿس. منهن جو رنگ اُس ۾ رلڻ ڪري ڪارائيل لڳيس ٿو. هو ڪمزور آواز ۾ هوڪو ڏئي ٿو. پوءِ ٿالهہ سرهن جي پاڙ ۾ رکي نلڪي ڏانهن وڌي وڃي ٿو. ڀريان پاڻي پيئي ٿو، پوءِ ننڍا ننڍا ڍڪ پري منهن تي هٽي ٿو. آخر ۾ پير ڌوئي گوڏ جي پلو سان منهن اگهي ٿو. هاڻي هو ساهت ۾ اچي ڀرپائين جي پيٽ ۾ ڪڙڪ آواز ۾ بہ هوڪو ڏئي ٿو ”گجر... مٺي لاهوري گجر.“

ننڍڙو سجاد ڪجر وٺڻ جي خواهش ظاهر ڪري ٿو. "بابا، ڪجر وٺي ڏي. ڪجر وارا هيڏي آ. ڪجر ڏي."

ڪجر وارو ڪهوڙريو ٻار جي ويجهو سرڪي اچي ٿو. وسيءَ کي خبر آهي ته هن جي کيسي ۾ پئسا ڪونهن، پوءِ بہ اوپري ٻار اڳيان ڪوڙو ڀرم رکڻ لاءِ انين ني ڪاٻو هٿ قميص جي کيسي ڏانهن کڻي وڃي ٿو.

ڪجرن وارو تياري وٺي ٿو. کيس پڪ ٿي وڃي ٿي تہ ڪجرون ضرور وڪامنديون.

"پئسا تہ هت ڪونہ آهن" ڪجھ ٿڪائي سان بيءَ چوي ٿو.

"ٻر سائين کهرجن کهٽي جون؟" ڪجرن وارو گراهڪ وڃائڻ نہ ٿو چاهي.

"روپئي ڪن جون کهرجن، پر..."

"پرواهہ ناهي، مان شام توهان جي گهر اچي وٺي ويندس."

"تون مون کي سڃاڻندو آهين ڇا؟"

اللندو ٻار پنهنجي سڃاڻپ ڪرائي ٿو، "سائين! مون کي نہ ٿا سڃاڻو، مان جمال الدين جو پٽ آهيان"

"ڪهڙو جمال الدين؟"

"جمال الدين مستري سائين! هو جنهن جو ويلڊنگ جو دڪان نہ هوندو هو جاڙل شاهہ جي پرسان. او جيڪو اڳئين سال بجليءَ جو ڪرنٽ لڳڻ ڪري گذاري ويو هو. مان ان جو پٽ آهيان"

"هان، تون جمال الدين جو پٽ آهين؟!" هو حيرت ۽ ڏک منجهان ٻارڙي ڏانهن ڏسي ٿو. بيءَ جي موت جو ذڪر ايندي ٻار اداس ٿي وڃي ٿو. هن جي اکين ۾ ڳوڙها پرجي وڃن ٿا، جن کي روڪڻ لاءِ هو تڪڙيون تڪڙيون اکيون ڇنڀڻ لڳي ٿو. پر جڏهن ڳوڙها هن جي وس کان ٻاهر ٿي وڃن ٿا تہ پڪهر اگهڻ جي بهاني ڳوڏ جي پلئہ سان منهن اگهي ٿو.

بيءَ هاڻي ساجد ڏانهن ڏسڻ لڳي ٿو ۽ ڪهوڙريو ٻار پنهنجي ننڍڙن ننڍڙن هٿن سان چاقو کولي ڪجر جا ننڍا ننڍا ٽڪر ڪٽي ساجد جي اڳيان رکي ٿو. ساجد ڏاڍي شوق منجهان ٽڪر ٽي ڪجر کائڻ لڳي ٿو. پوءِ ڪهوڙريو ٻار اتان اٿي ٿو. ننڍڙو، معصوم‌ڙو، ننڍي وجود تي ٿالهہ جو وڏو بار کڻي ڪهلجڻ لڳي ٿو.

اوچتو بيءَ کي لڳي ٿو، پرپان پڪهرپل ۽ ڪاراڻيل چمڙي ۽ ڪجرن جي ٿالهہ جو بار کڻي هلندڙ ٻارڙو هن جو ساجد هجي، جو گهر جي ضرورتن جو شڪار ٿي، تسل ڏينهن ۾ هوڪا ڏيندو هجي. هن کي الائجي ڇو اهو ٻار ساجد جو مستقبل ٿو لڳي. تڏهن شديد ڏک ۾ اندر جي ڪنهن اونهي عذاب ڪان دل ۾ ورڊ پوس ٿو. هو ٿورو سُري ساجد کي ڳرائڙي پائي ٿو ۽ ساجد اهو سمجهي تہ بابو شايد ڪجر کائڻ ٿو چاهي، بيءَ جي وات ۾ ڪجر جو هڪ ٽڪر وجهي ٿو. بيءَ اوڇنڪار ڏئي ٿو.

گذريل وقت جو گهاءُ

غلام رسول ڪلهوڙو

ڪار آهستي آهستي هلندي مين روڊ تي پهتي ۽ پوءِ شهر جي ٻاهرين پاسي کان اچي نڪتي. شهر جي آخري چونڪ تي ماڻهن جي چرپر گهٽيل هئي. چونڪ جي کاٻي پاسي کان ٿورو پري هڪ پارڪ هو ۽ پارڪ ۾ پپل جو هڪ گهاٽو وڻ هو، جيڪو ايامن کان اتي بيٺل هو. پپل جي گهاٽي ڇانو ان علائقي ۾ مشهور هئي. اڪثر راهگير گرميءَ جي موسم ۾ پيرين گهڙيون اتي ترسي ٿڪ لاهي اڳتي روانا ٿيندا هئا.

انور ڪار کي پارڪ جي ويجهو وٺي بيهاريو ۽ پوءِ نرگس کي چوڻ لڳو: ”تون ٿورو اتي ترس ته مان اوسي پاسي کان ڪجهه کائڻ لاءِ وٺي اچان.“

ائين چئي انور ڪار مان لهي ويو ۽ هوءَ هوا جو لطف ماڻڻ لاءِ گاڏيءَ مان ٻاهر نڪري اچي پپل جي وڻ هيٺان بيٺي. پپل جي ٽڏڙي هير هن جي ڪنن مان سرگوشيون ڪرڻ لڳي. وقت گذارڻ لاءِ هن پپل جي وڻ تي هڪ سرسري نظر وڌي ۽ پوءِ کيس ائين محسوس ٿيڻ لڳو ڄڻ هوءَ ان وڻ وٽ اڳ به ڪڏهن آئي هجي پر ڪڏهن! اهو کيس چٽيءَ ريت ياد نٿي آيو. هن وري هڪ نظر پپل جي چئني پاسن تي وڌي. اوچتو سندس اکيون هڪ جهوني ۽ ٿلهي ٽار تي وڃي کتيون. ٽار جي شروع واري حصي ۾ ڪنهن تکيءَ شيءِ سان چهڪ ڏيئي ٻه ٿلها اکر لکيا هئا، جيڪي هيٺر ٿورا ٿورا مٽجي ويا هئا. نرگس غور سان انهن اکرن کي پڙهيو، لکيل هو ’J – N‘.

اهي اکر پڙهندي ئي هن جا سنهڙا ۽ گلابي چپ لبرزڻ لڳا ۽ سندس اکين ۾ پاڻي ڀرجي آيو. هن پاڻ کي ضابطي ۾ رکڻ جي ڪوشش ڪئي، پر سندس صبر جو بند ڄڻ ٽٽي پيو ۽ سندس چپن آهستڙي مگر بي اختيار چئي ڏنو- ”جاويد“

۽ پوءِ هن جي آڏو پنج سال اڳ وارو منظر ڦري آيو. هوءَ ۽ جاويد ڪاليج کان موٽندي ڪي گهڙيون ان پپل جي هيٺان اچي ويٺا هئا- پوءِ ڳالهين ئي ڳالهين ۾ جاويد، پپل جي هڪ ڏار تي ننڍڙي چاقوءَ سان چهڪ ڏيئي، ٻه اکر لکيا هئا- ’J – N‘

”اهو ڇا پيو ڪرين جاويد؟“ نرگس جي سوال ۾ شرارت ۽ اکڙين ۾ پيار هو.

”پنهنجيءَ دل کان پڇ“. جاويد ورائيو هو.

”پر اِها اِين ڪير آ، مون کي ته ڪنهن هندو ڇوڪريءَ جي ڳالهه جو ڀڻڪو اچي ٿو لڳي، جيئن نمي، نگار ۽......“

آن تي جاويد نرگس جي ڳوڙهين اکڙين ۾ نهاريندي چيو هو ”مون کي ڪنهن نمي يا نگار وغيره جي خبر ڪانهي، منهنجي من ۾ ته هڪ پياري ۽ من موهڻي صورت ٿي وسي، بيدمشڪ جهڙو قد، نيرڀون اکيون، گلابي چپ ۽ ڏگها ۽ سنهري وار.“

”بس-بس“ نرگس هن کي اڌ ۾ ڪٽيندي شرارت وچان چيو هو- ”جناب افسانه نگاريءَ لاءِ هي وقت نهايت ئي ناموزون آهي ۽ وري هي ’L‘ صاحب ڪير آهي؟“

”اهو هڪ پاڳل ماڻهو آهي جيڪو ’N‘ ڪان سواءِ پاڻ کي نامڪمل سمجهي ٿو.“ جاويد ورائيو هو.

پوءِ ڪجهه لمحن لاءِ خاموشي- شايد ڳالهائڻ لاءِ مناسب لفظن جو نه ملڻ! نيٺ جاويد خاموشي ٽوڙيندي نرگس جو نرم ۽ خوبصورت هٿ پنهنجي هٿن ۾ وٺندي چيو ”پڌ راڻي.“ هو بي انت پيار جي جذبي وچان ڪڏهن ڪڏهن ’راڻي‘ به چوندو هو.

”اهي به اکر هن خوبصورت گهڙيءَ جو يادگار رهندا ۽ تنهنجي منهنجي چاهت جي نشاني پڻ ٿي سگهي ٿو، تون ۽ مان ڪجهه عرصي بعد وري گڏجي اچي هن وڻ هيٺان ملون ۽ ائين به ٿي سگهي ٿو ته تون هت اڪيلي اچين.“

”ائين نه چئه جاويد“ نرگس هڪ عجيب بيتابيءَ وچان چيو هو.

پر جاويد بدستور ڳالهائيندو رهيو- ”۽ راڻي، جڏهن تون هت اڪيلي اچين يا مون کان سواءِ اچين ته هن پياري پل کي ضرور ياد ڪجانءِ ۽ اهو به ياد ڪجانءِ ته هن دنيا ۾ هڪ اهڙو به انسان هو، جنهن جي چاهت جو توسان ڪو انت نه هو، هو تنهنجي هر اشاري کي پنهنجي زندگيءَ جو معراج سمجهندو هو.“ جاويد ڳالهائي ماٺ ڪئي. نرگس اڳتي وڌي ڏي هن جي ڪلهي تي پنهنجو منهن رکيو ۽ چوڻ لڳي:

”ڇا ايتري چاهت جي باوجود به اسان پيئي هڪ ٻئي کان وڇڙي ويندا سون، جاويد!“

”ڇري چاهت ڪرڻ وارن جو انجام ڪو سٺو ڪونه ٿيندو آهي.“ جاويد هڪ ڏکيو ساهه کڻندي چيو هو.

ان وقت نرگس کي ائين پاسيو هو، ڄڻ جاويد ڳالهائيندي ڳالهائيندي هن کان پري هليو ويو هجي يا ڄڻ هو ڪنهن ڏورانهين هنڌ تان ڳالهائيندو هجي! ٺيڪ ان وقت پپل جي ڏار تي هڪ ڪوئل اچي ويٺي ۽ مٺي ۽ دردبلي آواز ۾ ڪو-ڪو ڪرڻ لڳي- ائين ٿي پاسيو ڄڻ هن کان ڪوئي وڇڙي ويو هجي يا هوءَ ڪنهن کان وڇڙي آئي هجي،

۽ اڄ جڏهن هڪ ڏکي عرصي کان پوءِ هوءَ ان پپل جي وڻ هيٺان وري اچي ويٺي هئي، تڏهن کيس ائين پاسجي رهيو هو ته پپل جي هڪ ڏار تي وري ڪا ڪوئل اچي ويٺي هئي ۽ مٺي ۽ دردبلي آواز ۾ ڪُو ڪُو پئي ڪيائين شايد هوءَ ڪنهن کان وڇڙجي وئي هئي يا هن کي ڪو جدائيءَ جو عذاب ڏنو ويو هو!

هو پنهنجي رشتي ۾ سوٽ هئا. پنهنجي جا ڪٽنب هڪ حويلي نما گهر ۾ رهندا هئا. ويجهي عزازت سبب هنن ٻنهي ڪي هروڀرو ڪوئي روڪڻ ٽوڪڻ وارو ڪونه هو ۽ شايد هو پنهنجي پنهنجي خاندان جا دادلا به هئا. خبر ناهي هو ڏينهن ۾ ڪيترا دفعا رسندا ۽ پرچندا هئا.

جاويد جڏهن نرگس کان رسندو هو ته هو ڪيس چٺليچ ڪندي چوندو هو؛

"ڏسجانءِ هاڻي مان توسان ٻنهه ڪونه ڳالهائيندس."

ان تي نرگس هن جو نقل ڪندي چوندي هئي- "الا، مان به ته ڏسان، تون ڪيترو وقت مون سان نٿو ڳالهائين ڪلاڪ ۾ ڪلاڪ، هڪ ڏينهن به ڏينهن."

ان تي جاويد اڃا به وڌيڪ چڙي پوندو هو: "ڏسجانءِ مان توسان ساري عمر ڪونه ڳالهائيندس."

هن جي ان جواب تي نرگس وڏا وڏا ٽهڪ ڏيڻ لڳندي هئي.

"مهرباني ماءِ ڊيئر جاويد صاحب. چڱو هاڻي اسان پئي جڳ ۾ ملنداسون. چڱو باءِ- باءِ- ٽا- ٽا" هوءَ پنهنجو سنهڙو ۽ خوبصورت هٿ لوڏيندي چوندي هئي.

پوءِ اهو ڏينهن گذري ويندو هو. پئي هڪ ٻئي سان ڪونه ڳالهائيندا هئا. پر سندن اکين ۾ بيچيني بدستور موجود هوندي هئي.

پوءِ رات جو جڏهن جاويد ماني کائڻ کان سواءِ ئي پنهنجي ڪمري ۾ وڃي سمهندو هو ته نرگس جي من ۾ بيچيني اڃا به وڌي ويندي هئي ۽ هوءَ گهر جي اڱڻ ۾ پنهنجي کٽ تي پاسا ورائڻ لڳندي هئي. جاويد پنهنجي ڪمري مان اهو سارو رنگ ڏسي خوش به ٿيندو هو ته بيچين به. اهڙيءَ ريت، رات آهستي آهستي پنهنجو سفر طئي ڪندي رهندي هئي، پر هو پئي سمهڻ جي باوجود به سمهي نه سگهندا هئا. ننڊ جي ديوي هنن کان ڪوهين دور ٿي ويندي هئي پوءِ جڏهن اوچتو جاويد کي ننڊ جو جهوٽو اچي ويندو هو ته هڪ نرم ۽ سنهڙو هٿ هن جي ٻانهن کي جهنجوڙڻ لڳندو هو. ان هٿ جو ڇهاءُ محسوس ڪندي ئي جاويد جاڳي پوندو هو، پر پوءِ هروڀرو اکيون ٻوري چوندو هو-

"ڇڏ منهنجي ننڊ نه ڦٽاءِ."

"اٿ نه، هلي ماني کاءُ."

ان تي جاويد مصنوعي ڪاوڙ وچان اکيون کولي، نرگس ڏانهن نهاريندو هو ۽ پوءِ هن جي دل چوڻ ڌڙڪي پوندي هئي.

ان کهڙيءَ نرگس جون اوجاڳيل اکيون، ڳاڙهيون ٿي پونديون هيون. وار پريشان، منهن پيلو، پر ان جي باوجود به هو پنهنجي ڇوڪرائي هوڏ نه ڇڏيندو هو-

"پلا منهنجي ماني نه کائڻ سان تنهنجي صحت تي ڪهڙو اثر ٿو پوي."

"مونکي ننڊ لڳي اچي"

"عجيب ڇوڪري آهي ماني مون نه کاڌي آهي، ننڊ توکي اچي اچي."

”ماني مون ٻه کٽي ڪاڏي آ “
ان تي جاويد مصنوعي ڪاوڙ وچان نرگس کي چوڻ لڳندو هو.
”آف، خدايا تون ڀاڻ سان گڏ مون کي ٻه ڀاڳل ڪري ڇڏيندينءَ “ ائين چئي هو ٽڪرو ٽڪرو ٻاهر ڪٽ تي وڃي ويهندو هو ۽ پوءِ هوءَ هڪ پيار ڀري مرڪ سان هن جي اڳين ماني کڻي ايندي هئي ۽ پوءِ جڏهن جاويد ماني کائي پوري ڪندو هو ته هوءَ ٻاڻ ٻه ٻه ـ لي گره هڻي پنهنجي ڪٽ وڃي ونندي هئي. ڪجهه گهڙين کان پوءِ جاويد جڏهن هن جي ڪٽ ڏانهن نهاريندو هو ته هوءَ ننڊ ۾ الوٽ پئي هوندي هئي.
”عجيب ڇوڪري آهي.“ جاويد چپن ۾ ٻڙڪندو هو. ”خبر ناهي ته هوءَ ڀاڳل آهي يا مان!“
جاويد کي اها رات ٻه چڱي طرح ياد هئي، جڏهن نرگس سخت تپجي پئي هئي هن کي ١٠٤ ڊگري بخار هو. سندس ماءُ ۽ پيءُ پاسي وارين کٽن تي ويٺل هيون ۽ هن سخت تڪليف ۽ بيچينيءَ وچان بستري تي هيڏي هوڏي پاسا پئي ورايا. جاويد جي کٽ هن کان ٿورو پري سندس سيرانديءَ کان پيل هئي. هوءَ جيتري ئي بيچين ۽ تڪليف ۾ هئي، شايد جاويد ٻه اوترو ئي قرب ۾ مبتلا هو!
رات آهستي آهستي پنهنجو سفر طئي ڪري رهي هئي، پر نرگس جو جسم اڃان تائين بخار ۾ ٻري رهيو هو. سندس ماءُ ۽ پيءُ ان وقت ٻه هن جي ويجهو ويٺل هيون ۽ سندس مٿي تي برف جا پٽا رکي رهيون هيون. جاويد جي اکين مان ٻه ننڊ ڪوهين دور ٿي چڪي هئي ۽ هو بيچين نظرن سان نرگس ڏانهن نهاري رهيو هو ۽ پوءِ هن جي دل ۾ هڪ عجيب ۽ اڻ ڇاتل جذبي آٿل ڪاڏي. هن جي دل ۾ آيو ته هو نرگس جي ويجهو وڃي سندس سيرانديءَ کان ويهي هن جي مٿي کي زور ڏئي ۽ پوءِ کيس پنهنجي سيني سان لائي ڇڏي. ايتري تائين جو نرگس جي جسم جي ساري پيڙا ۽ تڪليف هن جي جسم ۾ پيهي وڃي، پر هو ائين ڪري نٿي سگهيو. پوءِ هن هڪ ٿڌو ساهه کنيو ۽ آسمان ڏانهن نهارڻ لڳو
اڌ رات جو نرگس جو بخار وڃي ٽٽو هو. هاڻي هن جي بيچيني ۽ تڪليف گهٽجي وئي هئي ۽ هو اکيون پوري ننڊ ڪرڻ جي ڪوشش ڪري هئي هن کي ڪي قدر آرام ۾ ڏسي سندس ماءُ ۽ پيءُ ٻه پنهنجي پنهنجي بسترن تي وڃي سمهيون هيون. پر جاويد جي اکين ۾ بدستور بيچيني موجود هئي ۽ هو هڪ اڻڄاڻ خوف وچان جاڳيو پئي!
صبح جو نرگس جي اک کلي ته جاويد اڃان تائين جاڳيو پئي ۽ سندس نگاهون نرگس جي بستري ڏانهن مرڪوز هيون!
”تون اڃان تائين جاڳين پيو جاويد؟“ نرگس ڪائنس پڇيو هو.
”نه نه منهنجي ته هينئر ئي اک کلي آ “ هن پنهنجي خشڪ چپن تي مرڪ آڻيندي ڪوڙ ڳالهايو هو

”ذرا مون ڏي تہ نهار.“ نرگس خوشي ۽ ڏک جي ڳاڍڙ لهجي ۾ چيو هو.

ان تي جاويد کيس ڪوبہ جواب ڪونہ ڏنو هو، پر پنهنجو منهن ٻئي طرف ڦيري ڇڏيو هئائين. شايد هو انهن ڳوڙهن کي نرگس کان لڪائڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو جيڪي بي‌اختيار هن جي اکين مان وهي هلڻ وارا هئا.

پوءِ وقت ڪجهہ اهڙو پلٽو کاڌو هو جو نہ چاهيندي بہ جاويد، نرگس کان پري، تمام پري هليو ويو هو ۽ نرگس جي شادي انور سان ٿي وئي جيڪو رشتي ۾ هن جو ماروٽ هو. ۽ هينئر جڏهن هو مسز انور ٿي چڪي هئي، تڏهن بہ کيس يقين نٿي آيو تہ ڪو جاويد هن کان جدا ٿي ويو هو. ڀلا اهو ڪيئن ٿي ٿي سگهيو تہ جيڪو شخص هن جي روح ۽ ساهہ ۾ رچي چڪو هو سو هوا جي هڪ جهوٽي سان هن کان هوءَ اڪيلي هئي. جاويد کان سواءِ اڄ پوري ٿي. بي‌انت خوشين جي موقعي تي نہ ڄاڻ هو کيس ڇو ياد ايندو هو. اداس ۽ اڪيلين گهڙين ۾ هو ان جي دل ۾ ديرو ڄمائي ويهي رهندو هو. هن پنهنجي پوري شڪتيءَ سان اها ڪوشش ڪئي هئي تہ هوءَ جاويد کي ماضيءَ جو هڪ باب سمجهي پنهنجي دل جي ٻنيءَ تان ميساري ڇڏي، پر پوءِ بہ هو نئين سر هن جي دل تي اڀري ايندو هو. هن جي اها خوبصورت مُرڪ ۽ پياريون پياريون ڳالهيون هينئر بہ سندس ڪنن ۾ سرگوشيون ڪري رهيون هيون...

”چانهہ پيو ڏسين.“ هڪ ڏينهن ڪاليج لان ۾ نرگس، کيس ڳاڻ ڏانهن لاڳيتو ڏسندي، چيو هو.

”توکي پيو ڏسان.“

”مون کي اڳي ڪونہ ڏٺو اٿيئي ڇا؟“ نرگس جي لهجي ۾ پيار ۽ شرارت هئي.

”ڏسندو تہ روز آهيان توکي، پر منهنجيون هي چريون اکيون ڍءُ ئي نٿيون.“

”پنهنجي اکڙين تي ڪنٽرول ڪر نہ!“

”اکين تي تہ ڪئي ڪنٽرول ڪيان، پر دل تہ پوءِ بہ...“

”تون چريو آهين يا تنهنجي دل“ نرگس کائنس پڇيو هو.

”ٻئي.“ ۽ پوءِ هو ٻئي وڏا وڏا ٽهڪ ڏيڻ لڳا.

* * *

هوءَ دنيا مافيها کان بي‌خبر ڪيتري وقت کان ان پل جي وڻ هيٺان پنهنجي ماضيءَ جي زخمن کي ڇيڙي رهي هئي. کيس اها بہ خبر ڪانہ هئي تہ هوءَ اتي ڪهڙي وقت آئي هئي ۽ اتي کيس ڪير وٺي آيو هو. اوچتو ڪنهن هن جي پٺيان پيهندي چيو.

"اڙي ٻاني، تون وري ٻئي جهان ۾ هلي وئين ها؟"

"هون." نرگس ڇرڪ ڀري ڀوئنتي نهاريو ته انور ٻولڪا جون ٻه ڍبيون کنيو مشڪي رهيو هو. نرگس جلدي جلدي اکين کي اگهيو ۽ منهن تي سرهائي آڻڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳي پر اُئين ٿي ڀانيو ڄڻ اندر جي آندمانڌ هن جي چهري جو ساٿ نٿي ڏنو.

"ڏس وري اداس ٿي وئين نه؟" انور هن جي ريشمي لٽن سان کيڏندي چيو، "شايد ان ۾ هن ٻيل جي وڻ جو به ڪجهه ڏوهه آهي."

"نه ته، مان اداس ڪٿي آهيان." هن پنهنجي چپن تي مرڪ آڻڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ ٻئي ڪار ۾ وڃي ويٺا. انور ڪار اسٽارٽ ڪئي ۽ سنڌس موڙ آن ڪرڻ لاءِ هلڪي هلڪي سيٽي وڄائيندو هليو. نرگس به هن جي سيٽيءَ جو جواب مرڪ سان ڏيندي رهي، پر پري ڪٿي سنڌس اکڙين جي ڪنڊ ۾ ٻه ستهڙا موتي اڃان تائين ڇرڪيا پئي!

ڏي وٺ

انيس انصاري

محمد رمضان ۽ محرم علي ٻئي هڪ مٺ يار هئا. هئا به مڪي ۽ ماڪي. نه رڳو ٻنهنجن لاءِ پر پراون لاءِ به پارس هئا. سندن مصريءَ جهڙو سٺو ڳالهائڻ سڀڪنهن کي پيو وڻندو هو. پاڻ ۾ به هئين ٻنهي دليون، هڪٻئي تان پيا گهور ويندا هئا. واقف ٿيا هئا قلندر شهباز جي ميلي تي، پر پوءِ پيا هڪٻئي ڏي ايندا ويندا هئا. ملاقاتون ڀريائين پاڻ تائين محدود هئين، پارين ٻچين وري شيروءَ جي طهر کان پوءِ اچڻ وڃڻ لڳا.

شير علي، محرم عليءَ جو هڪڙو ئي پٽ هو. ان کان اول نظر علي ڄائو هوس، جيڪو ڏهه ڏينهن زنده رهي راهه رباني وٺي ويو. پٺس اڪثر پيو ان جون ڳالهيون ڪندو هو. چوندو هو: ”نظر علي مڙس مٿير ٿئي ها.“ نظر علي کان اول وري هن کي هڪ ڏيءَ ڦاپل نالي هئي، جيڪا شيروءَ کان ڇهه ورهيه ڪن وڏي هئي. هوءَ ٻيءَ کي پرڻي ڏيءَ هئي. ڦاپل کان ٽي ورهيه پوءِ نظر علي ڄائو ۽ ان کان ٽي ورهيه پوءِ شير علي، جنهن کي ٻيءُ شيرو ڪري سڏيندو هو. شيرو شڪل جو مور هو. ڪليل رنگ، بيضوي چهرو، ڪشادي پيشاني، ڄاڙا ڀرون، آبدار اکيون، سنهڙا ۽ سهڻا چپ، انب جي ڦار جهڙو نڪ، ڏيئڻ جهڙو پيو لڳندو هو. طهر تائين ماڻس پارابس به ڏيئاٽا لتا.

طهر تي رمضان پاڻ چڱو موڪيو. غريبيءَ آهر چڱو ڀير ڀريائين. پيرو موچيءَ جو چوڻ آهي ته سوا سؤ رپيا ته رڳو ناچن کي ڏنا هئائين، گهور گهاڀور تنهن کان سواءِ. اج ڪير ٿو ائين ڪري؟ محرم علي به چڱو قدر ڪيس، پورو جوڙو جوٽس کي، ريشمي وڳو ڏيٺس کي ۽ بوسڪيءَ جي پڳ ڪيس ڀرايائين. رمضان به دير نه ڪئي، چيائين: ”محرم! ٻيلي ماڻهن ۾ منهنجو منهن مٿي ڪجانءِ، اج ته پڳ متايون.“ بوسڪيءَ جي پڳ لاهي رکيائين محرم عليءَ جي مٿي تي ۽ ان جي ململ جي پڳ وٺي پاڻ ٻڌائين. اهڙا چٽل روح اج آهن ڪٿي؟ جيڏرا هجن ها ته هوند اها تباهي نه اچي ها، جنهن ٻنهي گهرن کي نهوڙي نيو.

رمضان جي نياڻي سياڻي به سونهن ۾ سرس هئي. هئي به سوختي، انهيءَ ڪري ماڻس هار سينگار مڙني سرس ڪرائيندي هئس. شيروءَ جي طهر تي اچا ٻنجن ۾ پير هئس. شيروءَ جي ماءُ ان وقت ئي سوچيو ته شيرو ۽ سياڻيءَ جي جوڙي به واهه جو نهندي. هڪ ڏينهن مڙس سان به ذڪر ڇيڙيائين. مڙسهنس ڪيس دڙڪا ڏنا ۽ چيو، ”چو ٿي اسان جي دوستيءَ ۾ ڏڦير وجهين مٿي ماڻٽي آهي جنجال، پوءِ اها محبت به ڪاله رهندي جا هاڻي آهي.“

پر هوءَ مڙڻ واري تہ هئي ڪانہ، پئي مڙس کي چوريندي هئي. محرم عليءَ کي وري
اِن خيال پئي ماريو تہ يار کي گار بہ ڏيان ۽ هو نہ مڃي تہ پوءِ دوستيءَ تان هٿ تہ کڻڻو پوندو.
پڌي پڌي هڪ ڏينهن آخر زال کي چئي ڏنائين، ”وڃي ڪڏ ۾ پؤ! ڇو هروڀرو ويهڻ وهہ ڪري
ڇڏيو اٿئي؟ وڃي پاڻ ڄاڻ.“

رمضان تہ پئي هٿ ڪٺي اکين تي رکيا، پر سندس زال ”نوران“ پڙ ڪڍي بيٺي.
چيائين، ”اٿين ڪو ٿيندو آهي ڇا؟ دوستي آهي پنهنجيءَ جاءِ تي ۽ مٽي مانٽي آهي پنهنجيءَ
جيءَ تي، ڪيس بہ تہ پٽ پرڻائڻو آهي.“

پڇيائونس، ”پلا توکي پٽ آهي ڪٿي؟“

چيائين، ”ڪا سنڍ ٿوري آهيان، الله جي مهربانيءَ سان اميد سان آهيان، مرشد قلندر ۾
لک اميدون آهن، پٽ ڄمندو.“

چيائونس، ”پٽ ڄمئي تہ پوءِ ڏنو ويندو. هروڀرو جيڪڏهن گهرين ٿي تہ محرم علي
لکي ڏيندو تہ پٽهن جي شاديءَ جو سمورو خرچ هو پريندو ۽ ڪيس پنهنجو پٽ ڪري پرڻائيندو.“

پر هوءَ هڪ تي ٿي بيٺي. چيائين، ”اهي ڳالهيون ڪوڙيون. محرم مون کي لکي ڏئي
دستاويز تي تہ پٽ ڄمڻ تي محرم علي ڪيس قابل جو سڱ ڏيندو.“

گهڻو ئي سمجهايائونس تہ ”قابل آهي يارهن ورهين جي ۽ توکي جڏهن پٽ ٿئي ۽ اهو
جيستائين اچي جوان ٿئي تہ هوءَ اڌ وهيءَ کان بہ چڙهي ويندي.“

مڙس بہ گهڻوئي سمجهايس پر هن ترياءَ تيل ئي لائڻ نہ ڏنس. چيائين، ”ميان! اولاد
ڏهہ مهينا پيٽ ۾ سانڍين تہ پتو پوئي! راتين جا اوجاڳا مون ڪيا يا تو؟ سڄي رات ستو پيو
ٿوڪون ڏيندو هئين...“

رمضان چيس، ”وڃي ڪڏ ۾ پؤ رن!“

رن رکيو پاڻ تہ ڪڏ ۾ نہ پئي پر پاڻ سان گڏ ٻن پرين ترين گهرن کي بہ برباد ڪري
ڇڏيائين. جيئن چاهيائين، ٿيو بہ ائين. اتفاقاً ڪيس پٽ ڄمي پيو. نالو رکيائونس ڏاڏي جو
”نورمحمد“. قابل هاڻي نوري جي نانءُ ۾ هئي.

سياڻي ۽ شيروءَ جي شادي ٿي وئي. پئي ڦوهہ جواني ۾ هئا. ليليٰ مجنون جهڙي
محبت ٿي وين.

نورو جڏهن ارڙهن ورهين جو ٿيو تہ قابل ٽيهن ۾ هئي. شاديءَ جي پهرين رات ئي
نوري جي دل ۾ ڪنڊ پنجي ويو.

قابل جي زندگي زهر ٿي وئي. هروقت طعنا ۽ مهڻا پئي مليس. مڙس پنهنجي ليکي تہ
سسڻ پنهنجي ليکي پئي پريشان ڪيس. سهري جو البت مٽس هٿ هو. زال کي سمجهايائين تہ
هي سندس ضد جو نتيجو هو، هوءَ نہ ان بي جوڙ شادي لاءِ ضد ڪري ها، نہ اهي حالتون
پيدا ٿين ها.

جواب ڏنائينس، ”تون ڇنين ڇا ٿو رمون! دليا نه ڏني اٿئي ڇا؟ اهي به عورتون آهن جن جا ويلي وٽي ٽا اچا ٽي ٽا وڃن. ڪو ڏاڍيون مٿي جو وار به نٿو ڏسين. مون کي ته پرون ٽا پون ته ڇوريءَ کي پيٽ نه هجي!“

ڇوريءَ کي پيٽ ته نه هو پر ساهري گهر ۾ پيٽ پري ماني ڪانه کاڌائين. ماني اڳيان آيس ته هليس سٽس جي ٽوڪ، ماني مان هٿ ڪڍي ڪيڏندي هئي.

آخر برداشت جي به حد ٿيندي آهي. هڪ ڏينهن ڦاٻل ٻار ڪيڏندي مٿي تي جنسي قرآن کڻي بيٺي. مڙس کي چيائين، هي ٻنهي جهان جو وسيلو ساکي آهي ته منهنجو انگ ڀڙيائين تو ڏنو آهي. ڪوڙ ڳالهايان ته ڪوڙهي ٿيان.“

مڙسهنس کي اعتبار اچي ويو. قرآن مجيد ولي اکين تي رکيائين. ڀَتَ جي ڀرتي کڻائي ان کي ڀرايائين، پنجين ريئين جي مٿائي وني ورهايائين. ان ڏينهن کان ڦاٻل سان مڙس جي خاطر ٿي. اهو حال جو ڏنو نوران ته ان جون ۾ ۾ ويون ته ڇهه ۾. ڪڙڪو ڪري چيائين، ”ڪوڙو قرآن کنيو اٿائين“ رمضان گهٽوئي سمجهايس ته ”اسان ڏٺو ڇا آهي؟ مسلمانن ڏٺو ته اهوئي آهي خدا جو ڪلام، جي ان تي به اعتبار نه ڪريون ته ڇا تي ڪريون.“

پر نوران هڪ تي ٿي بيٺي چيائين، ”مان چوان ٿي ڇوري خراب آهي! خراب آهي!! خراب آهي!!!“

مڙس پڇيس، ”ڪا ثابتي اٿئي؟ توٺي پڌاهه ڪا ثابتي ڏي ته مان ٿو ڇوريءَ کي خون ڪريان.“

نوران ثابتي ته پيش نه ڪئي پر هر آئي وئي سان پئي سور سليائين ته ”ڪوڙ تي قرآن کنيو اٿائن“

هڪ ڏينهن نورو ڪهاڙي کڻي وڃي ماءُ تي بيٺو. چيائين، ”امان! ڇوٽي منهنجي قيامت ڪاري ڪرين. توئي اسان کي خراب خوار ڪيو آهي شريف ماڻهو سچي ڳالهه کي به لڪائيندا آهن ۽ تو ڪوڙي ڳالهه کي واهه واهه ڪري اسان جي ٽڪي جي عزت ڪئي اٿئي. جتان ٿا نڪهون ته ماڻهو آڱريون ٿا کڻن توئي مون کي ڇيو هو نه ڦاٻي ڪنواري نه آهي. اهو بلڪل ڪوڙ هو، پتو مون کي پيا توکي؟ جي اڄتي ڇپ ڇوريا اٿئي ته ڪهاڙيءَ سان ڳترا ڳترا ڪري ڇڏيندو سانءِ.“

نوران اٿي وڃي تني تان پئي هٿ پريا، سنهن تي کهائي اچي وچ صحن ۾ ويٺي. پئي چنا زمين تي هٿي وري تي هنيائين منهن تي. پٽس به-ٽي ڪهاڙيءَ جا ڳن وماني ڪيڏس، پر رمضان اچي وچ ۾ پيو، پٽ کان ڪهاڙي کسي به ٽي چپاٽون وهائي ڪيڏيائينس.

نوران ڪا بس ڪرڻ جي هئي. ايتري خواري مچايائين جو نوري فيصلو ڪيو ته زال کي جهڳي وڃي ٿو پوليس جي پيش ٿيان هڪ رات ان خيال سان وڌيو به، پر زال جو معصوم چهرو جو ڏنائين ته هٿ ڏکڻ لڳس، وڃي ڪهاڙي رکيائين. ڪيس پڪ هئي ته ڦاٻل پاڪ ۽ صاف هئي ان کي پتو نه پئي پيو ته آخر ان خواري مچائڻ ۾ ماٽس کي ڇا پئي حاصل ٿيو

نوران جو وات ٻند نہ ٿيڻو هو سو نہ ٿيو. نورو بہ اها ٻي سُري راڳڻي ٻڌي ٻڌي تنگ ٿي پيو. هڪ ڏينهن قرآن مجيد اڳيان ڪڇيءَ ۾ ڳارو ڪري اچي ويٺو. چيائين، "ٻنهي جهانن جا وسيلا! مون کي توتي اعتبار آهي، پر مان لاچار آهيان. منهنجي ماءُ ڏاڍي خواري مچائي آهي. ٻاهر ڪنڌ بہ نٿو ڪڍي سگهان. بس! هڪئي رستو آهي، تون واهر وسيلو ٿجانءِ.

ان رات نوري جون اکيون نہ لڳيون. ڪڪڙن ٻهريون ڏس هنيو تہ هي آهستي آهستي ڪٽ تان اٿيو. ڪليءَ مان وڃي ڪهاڙي لاٿائين. قابل جي مٿان وڃي بيٺو. ٻہ هٿياڙي ٻئي هنيائينس تہ وڃي ٻٽس پهتو، "مٺان! سوئرا" ڪري وڃي ڪهاڙيءَ کي ڪڙيائين. ڪهاڙي ڪسي پٽ کي ڏنائين ڏڪو. ڪڙڪي تي نوران ۽ قابل ٻئي جاڳي پيون. نوران اتي بہ ماٺ ڪرڻ واري ڪانہ هئي. لڳي قابل کي پٽڻ تہ "ڪوڙ! منهنجي جوان جماڻ پٽ جي اچي ڪيڏ ٻئي آهين."

ٻئي ڏينهن رمضان قابل کي وٺي پيڪين ڇڏي آيو.

محرم علي ڪجهہ ڏينهن کان بيمار هو. قابل جي پهچڻ جي ٻئي ڏينهن لانجهو ٿي ويو. ٽيون ڏينهن بہ نہ ڪيڍائين. رمضان کي دلي صدمو رسيو. جيڏو مڙس هو اوڏو چوٽاڪ وڃي ڪريو. ڏندڻ پٽجي ويس.

محرم علي جي مرڻ جي ٽئين ڏينهن تي، مٺاڏوءَ ٿي. انهيءَ رات قابل ماءُ کي پيرائتي ڳالهہ ڪري ٻڌائي. هوءَ حيراني مان کيس ڏسڻ لڳي. هن کي اهو پتوئي ڪونہ هو تہ ڪا نوران ايتري ڪريل عورت هئي. ان وقت تہ هوءَ خاموش ٿي وئي، پر چاليهي تي صاف صاف جواب ڏنائين تہ منهنجي ڌيءَ ساهري گهر نہ ويندي. نورو مڙس اٿس، جدا ويهي تہ هوءَ زال اٿس نہ تہ آلو آلو سڀ جو پلو.

نوران نانگ وانگر وٽ کائڻ لڳي. واڪا ڪري ويڻ ورائڻ لڳي. ڌيٺس اچي وات کي هٿ ڏنس. چيائينس، "امان! ڪهڙي عورت لاءِ ٿي اهڙيون ڳالهيون ڪرين. مون کي مٿ قرآن ڏي تہ اها ڳالهہ ڪانہ آهي. مان بہ تہ آخر ان گهر ۾ رهي آهيان."

ماٺس اچي مٿيس، "ڪلهہ جي ڇوڪري تي مون کي سبق ڏي تو کي ڪهڙو پتو، اسان جي گهر ۾ ڪي اهڙيون ڳالهيون هلنديون آهن ڇا؟"

"ڪري ڇا ٿي رن!" رمضان آپي کان نڪري ويو. هڪ هٿ پاڙ ر ۾، ۽ ٻيو هٿ چنڊڻ ۾، اچي جوءِ کي ورتائين. خوب لاڪ لاٿائينس آخر گهلي وڃي گاڏيءَ ۾ هنيائينس. گهر پهتي تہ اڌمئي هئي.

نوري جو گهر تباهہ ٿي چڪو هو. هاڻي وارو هو شيروءَ جي گهر جو. نوران سيانيءَ کي سوين نياپا موڪليا، هن جواب ڏياري موڪليس!

"امان، چو منهنجي ڪيڏ اچي ٻئي آهين. ٻن ٻارن جي ماءُ آهيان. پٽ جو گهر تہ تباهہ ڪيئي، هاڻي اچي ڌيءَ جي گهر کي لڳي آهين. ڪجهہ خدا جو خوف ڪر."

نوران في الحال تہ ڪٽي ماٺ ڪئي، پر اندر ۾ پئي سڙان ڪامان ڪيائين.
پاڻس روشو هڪ نالي چڙهيو ڌاڙيل هو، ان کي گهرائي لڪس سور سلڻ. پڌايائينس تہ "محرم جي مرڻ کان پوءِ رکو هوندو گهر ۾ شيرو. اول تہ هن ۾ اها توم ڪانہ آهي جو اڳيان اچي، جي آيو تہ پوءِ مان ڏوراپو ڪين ڏيندي مانءِ."

هڪ شام جو شيروءَ جي گهر ڪي ڌاڙو لڳو، شيرو شهر ويل هو، پنيان پنج ڌاڙيل ڪهاڙين ۽ لٺين سان اچي سندس گهر پيا. محرم علي جي جيڪا ميڙي چونڊي هئي سا ٻہ ڪنيائون. سيائيءَ کي ٻارن سميت وٺي دنبها هڻندا ويندا رهيا. ڪنهن کي همت ڪانہ ٿي جو اڳ وڌين.

شيرو شهر مان موٽيو تہ سندس گهر ۾ هل هنگامو متو پيو هو. ماڻس ڏندڻي پئي هئي. ٻاڙي وارن جو وارو پئي پيو. هاڻي کهڙو وارو ٿئي ها جڏهن ڌاڙيل وڃي گهرن کان نڪتا هئا. شيرو ڀهريائين ويو وڏيري وٽ، جنهن چيس، "بابا ڌاڙو آهي، راڄوٽي توري ٽيندي، وڃي پوليس ۾ فرياد ڪر."

پوليس فرياد ورتي. شڪ گمان لاءِ پڇيائونس. هن رمضان ۽ لوري جو نالو ورتو. پوليس ٻنهي کي گهرايو. ٻہ ڏينهن لاڪپ ۾ رکي ڪين ڇڏي ڏنو. رمضان ٽئين ڏينهن جو سڄ ٻہ لہ ڏلو، گهر پهتو تہ دل ٽٽي پيس.

ڏهن ڏينهن کان پوءِ سيائيءَ فرسٽ ڪلاس ماجسٽريٽ وٽ بيان ڏنو تہ، "منهنجو مڙس ڪريل آهي. مون ۾ اجايا شڪ وجهندو آهي. ان ڏينهن نہ نڪران ها تہ مون کي ڪهاڙين سان ڪيڏي ڇڏي ها، ڌاڙو ٻاڙو ڪجهہ نہ هو. مان اڪيلي خوشيءَ اڪٽي هيس، سرڪار مائي باپ آهي. مان وات وڪيل آهيان. مڙس ڏي نہ ويندس، پنهنجي ماءُ وٽ رهندس."

ڪورٽ جي ٻاهران شيرو ديسي پستول ڪوٽ جي کيسي ۾ وجهي مجون مرونڊي رهيو هو.

ناشناس

آفيس جو ٽائيم جيتوڻيڪ گذري چڪو هو، پر ڪم هو جو کٽي نه پيو. آفيس سپرنٽينڊنٽ پاڻ به اڃان تائين ويٺو هو.

صابر پنهنجي ويسٽ اينڊ واچ ۾ ڏٺو ـــ ڪيس رالد تي وڃڻ جو فڪر هو.

تازو ڪالهه ئي ڇوڪرن اهو فيصلو ڪيو هو ته راند پوري پنجين لڳي شروع ڪبي ۽ دير سان اچڻ واري کي نه کيڏائبو.

چار ٿي ويا هئا، ڪيس گهر وڃي ماني کپو به کائڻو هو، لئا به ملائڻا هئا... ڪم هو جو کٽڻ جو نه هو.

هن وري پانهن مٿي ڪري واچ ڏي ڏٺو. سندس مقصد هو ته چيڻ سپرنٽينڊنٽ محسوس ڪري ته دير ٿي وئي آهي.

سپرنٽينڊنٽ پنهنجي پراڻي رومر واچ ڏي نهاري ڪنڌ کي ڌوڻي چوڻ لڳو، "شاباس بابا! اهو ڊيٽيل رف ٺاهي وٺو، فيئر صبحاڻي ڪجو."

صابر کي ڇڻ ساهه پنجي ويو ـــ باقي اڌ صفحي جيترو ڪم هو، اهو هن منٽن ۾ چڙهائي وڃي سپرنٽينڊنٽ جي ٽيبل تي رکيو ۽ چيائين، "سائين پلا هاڻي ڇا پروگرام آهي؟"

آفيس سپرنٽينڊنٽ ڪاغذ سهيڙندي ورائيو، "ها بابا هلون ٿا! چڱو ٿيو جو ڪم چڙهائي ورتوسين، نه ته صبحاڻي صاحب ڪاوڙجي وڃي ها."

صابر جي شادي ٿيل هئي. ڪيس هڪ پٽ هو، جنهن جي عمر اهي کي ٽي سال کن ٿيندي، شادي کي پنج سال ٿيا هيس. سندس گذر سفر سٺو ٿيندو هو. هو ٽي جريب وڏن جا به هئا، سو آن داڻي وٺڻ جي تڪليف کان به ڇٽو پيو هو.

راند جو شوق ڪيس ننڍپڻ کان هو ۽ هو فٽبال جو سٺو کيڏاري هو. ميدان تي سڀئي سندس عزت ڪندا هئا. جيتوڻيڪ ٻه ٽي ته هن کان وڏيڪ سينئر هئا، پر پنهنجي اخلاق ۽ فضيلت سبب هو سڀني کان ممتاز هو.

راند شروع ٿيڻ کان اڳ ۽ راند کان پوءِ هڪ ٻه پوڳ ڪندو هو. صابر جي ڳالهائڻ جو انداز دلچسپ هو، الڪري ڇوڪرا هن ڏي متوجه رهندا هئا ته ڇاڻ صابر ڪانڌ ڪا کل جهڙي ڳالهه ڪئي.

عامر پڻ روزانہ راند تي ايندو هو. هو ڪهڙ ڪسائيندڙ هو. راند سان شوق انتها درجي جو هئس، حالانڪ اڃان هو نائين درجي ۾ هو، پر سندس راند سٺي هئي-- بال تي ڪنٽرول هيس. قد پنج فوٽ ٽي انچ، بت وچولو، رنگ ڪليل، مهانڊا سٺا، موڪري پيشاني، وار لسا ۽ ڳاڙهسرا ڪارا هئا، مشڪان مضبوط ۽ نهيل، اکين ۾ ٻاراڻي تجسس جي چمڪ موجود ۽ هلڪي مرڪ چپن تي ڪهڻو ڪري رقصان. سندس گهر صابر جي گهر جي پٺ واري گهٽيءَ ۾ هو.

صابر گهر پهچي ترتڪڙ ۾ ماني کائي، راند جا لٽا ڪري پنهنجي نئين سهراب سائيڪل تي عامر جي گهر ڏانهن روانو ٿيو؛ عامر گهر جي ٻاهران سندس ئي انتظار ۾ بيٺو هو.

ٻئي ڄڻا سائيڪل تي سوار ميدان ڏانهن روانا ٿيا. صابر کيس پنهنجي دير ٿيڻ جو سبب ڊراماڻي ۽ مزاحيہ انداز ۾ ٻڌائڻ لڳو ۽ عامر هر هر هاڪو ٽهڪ ڏئي ڏنو. کيس صابر جو انداز بيان ڏاڍو وڻندو هو.

اسڪول ۾ گهر جي سختي ۽ والد جو سدائين تحڪمانہ لهجو کيس ٿڪائي وجهندو هو. پر جڏهن صابر جون ڳالهيون ٻڌندو هو تہ ذهن صاف ۽ هلڪو ٿي پوندو هئس.

سندن شهر جي دڪانن تي فوٽبال جا بوٽ اڃان ڪونہ آيا هئا. هڪ موچي فوٽبال لاءِ بوٽ ٺاهيندو هو، پر اهو بہ سال کن اول گذاري ويو هو. هاڻي ڪوبہ ڪاريگر اهڙو نہ هو جيڪو فوٽبال جا بوٽ ٺاهي.

عامر کي انهن بوٽن جي ڏاڍي تمنا هئي. گذريل مهيني صابر جڏهن آفيس جي ڪم سان حيدرآباد وڃي پيو تہ هُن عامر کان پڇيو تہ کيس ڪا شئي گهرجي. عامر جي ذهن ۾ اها ڳالهہ نہ آئي هئي يا شايد هن حجت نہ ڪئي هئي.

جڏهن صابر موٽيو هو تہ ڇهين نمبر جو هڪ نئون جوڙو عامر لاءِ وٺي آيو هو، جنهن کي ڏسي هو تمام گهڻو خوش ٿيو هو. هُن صابر کان بوٽ جي قيمت پڇي هئي. هن جي گهڻي اصرار ڪرڻ تي صابر ٺوڪ ڪندي چيو تہ هو اهو بوٽ تلڪ چاڙهي جي هڪ دوڪان تان ڪٺي وٺي آيو. جيئن تہ لاهي تي پڇڻ ۾ سولو هو، پيو تہ سندس پريڪٽس بہ هئي، تنهنڪري ٿلهو سيٺ کيس پهچي نہ سگهيو ۽ هو جامع مسجد ۾ اندر وڃي نمازين سان شامل ٿي ويو.

اهڙي طرح بوٽ صابر کيس تحفي ۾ ڏنو هو ۽ عامر کي ڪو بار بہ محسوس نہ ٿيو هو. پر گهر ۾ کيس ڏاڍي ڀڃا ڳاڇا سان لنگهڻو پيو. سندس والده چيو هيس تہ وڃي صابر کي بوٽ موٽائي ڏي ۽ کيس اها بہ ڌمڪي ملي هئي تہ ٻي صورت ۾ سندس والد کي اها خبر ٻڌائي ويندي.

هو ڏاڍو پريشان ٿيو هو. اهڙي ڳالهہ صابر کي بہ ٻڌائي نہ پئي سگهيو-- بوٽ صابر کي موٽائي ڏيڻ بدتميزي هئي. هن سوچيو تہ هو بوٽ کي پنهنجي دريءَ جي هيٺين خاني ۾ لڪائي رکندو. اهڙيءَ طرح ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ ڳالهہ ختم ٿي ويندي، پوءِ هو ان بوٽ سان والد کيڏي سگهندو.

ٻہ-چار ڏينهن جڏهن هو ميدان تي پنهنجي پراڻي بوٽ سان ڪيڏندو رهيو ته ڇوڪرن کيس ڪنجوس جي لقب سان ئي ڇيڙايو.

صابر سيٺي کي مخاطب ٿيندي چيو، "عيد ٻہ ويجهي آهي، نئون بوٽ عيد لاءِ رکيو اٿس."

سيٺي ڇوڪرا لهڪ ڏئي کليا. عامر جي منهن تان هميشه رهڻ واري مرڪ غائب ٿي وئي. اکين ۾ رهندڙ پاراڻي چمڪ ميري ٿي وئي. صابر هن ڏي نهاريو ۽ کيس محسوس ٿيو تہ اهو پوڪ ڪري هن غلطي ڪئي آهي.

راند کان پوءِ جڏهن هو ٻئي ڄڻا سائيڪل تي گڏ گهر موٽيا تہ هن عامر کي چيو، "معاف ڪجانءِ ادا! منهنجو خيال رکو پوڪ جو هو."

عامر ڪجهہ ٻہ نہ ورائيو — سندس خاموشي صابر جهڙي ڳالهائيندڙ کي ٻہ منجهائي ڇڏيو. کيس سمجهہ ۾ نہ ٿي آيو تہ هو ڇا چئي؟

عامر بالڪل خاموش رهيو. پنهنجي گهٽي ۾ پهچي، عامر سائيڪل تان لهي گهر روانو ٿيو. سندس چهرو سنجيدہ، ڪنڌ جهڪيل ۽ ٿڪل قدمن سان هو آهستي هلندو پنهنجي گهر جي در ۾ داخل ٿيو — هميشہ وانگر ڪنڌ ورائي نہ موڪلايائين.

صابر تمام گهڻو پريشان ۽ پشيمان ٿي لڳو: هو سائيڪل تان لهي پيو. سوچيائين تہ وڃي عامر جو در کڙڪائي...... ڪجهہ دير تائين چپ ڪيو بيٺو رهيو — پوءِ سائيڪل تي چڙهڻ کان سواءِ پنهنجي گهر ڏانهن روانو ٿيو.

جسم ٿڪل ٿي لڳس ۽ هو سائيڪل تي ٽيڪ ڏئي ٿي هليو.

گهر ۾ بہ هو چپ چپ رهيو. سندس والدہ هن جي پريشاني ڏسي سخت ملول ٿي هئي، پاڻ نہ جهلي سگهي هئي ۽ اچي سندس مٿي کي زور ڏنا هئائين.

صابر کنهن بہ ڳالهہ ڏي ڌيان نہ ڏنو — هو خاموش ئي رهيو، ماني بہ هن نہ کاڌي.

صبح جو آفيس ۾ بہ کنهن ڪم ۾ دلچسپي محسوس نہ ٿيس، اتي بہ هو چپ چپ هو. آخر طبيعت جي خرابي سبب تي ڏهاڙا موڪل جي درخواست صاحب وٽ پيش ڪيائين، جنهن سندس پريشان منهن کي ڏسي موڪل منظور ڪئي هئي ۽ کنهن سٺي ڊاڪٽر کي ڏيکارڻ لاءِ بہ چيو هئائين.

صابر جو ذهن کنهن ٿي هنڌ الجهيل هو. هو ڳالهہ ٻڌڻ ۽ سمجهڻ کان سواءِ "جي سائين! ها سائين!!" چوندو رهيو.

آفيس سپرنٽينڊنٽ کيس عجيب نظرن سان ڏسي رهيو هو. هن ڪڏهن بہ صابر کي اهڙي حالت ۾ ڪين ڏٺو هو. هن کي بہ ڪا ڳالهہ سمجهہ ۾ نہ آئي ٿي. بهرحال هن صابر لاءِ همدردي محسوس ٿي ڪئي.

صابر آفيس کان ساجهر موٽيو هو. راند تي وڃڻ جو ڪوبہ ارادو نہ هوس. گهر اچي هو سمهي رهيو هو. جيئن جيئن راند جو وقت ويجهو ايندو ٿي ويو، سندس حالت عجيب ٿيندي ٿي وئي. هو سخت پريشان هو — هن لاءِ فيصلو ڪرڻ ڏکيو هو تہ راند تي وڃي يا نہ؟

ذهن تي ٻار هيس، جنهن ڪيس منجهائي وڌو هو--اڄ خبر پئي هيس ته سڄو موڊ ڪيڏي نه وڏي غنيمت آهي ۽ خوشيءَ جي حقيقت ڇا آهي.

هو حسب معمول راند واري وقت ڪپڙا مٽائي راند لاءِ تيار ٿي سائيڪل ڪاهي گهران نڪتو. پنهنجي گهٽي لتاڙي عامر جي گهٽيءَ ۾ پهتو--هو هڪ لمحي لاءِ ڪجهه جهجڪيو، پر وجي عامر جو در کڙڪايائين.

عامر گهر کان ٻاهر نڪتو. سندس چهري تي هميشه رهڻ واري مرڪ ڪٿي به نظر نه پئي آئي. صابر جي دل هيڪاري وڌيڪ منجهي وئي--هن دل ڪڙي ڪري مشڪي چيو، "هلون راند تي؟"

عامر جي منهن تان ڄڻ جهڙ لهي ويو. مشڪ ته اڃان نه آئي هئس، پر سندس مونجهارو لهي ويو هو--هن ڪنڌ سان ها ڪئي ۽ گهر وڃڻ لاءِ پٺتي موٽيو.

صابر جي طبيعت به ڄڻ هڪدم ٺيڪ ٿي وئي. هن ڪلندي چيو، "عيد وارو ٻوٽ به ڪنيو اچ، اڄ عيد آهي."

عامر هلڪو ٽهڪ ڏيندي ڪنڌ ورائي هن ڏي ڏٺو. سندس اکين ۾ ساڳي چمڪ موٽي آئي هئي.

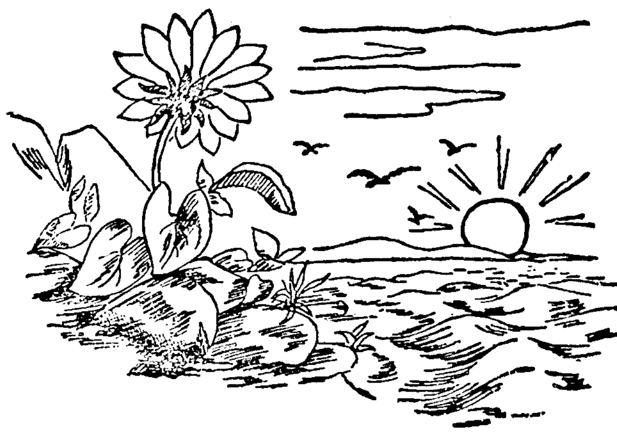

سمر هائوس
(Summur House)

جوهان بورجين
(Johan Borgen)

(ناروين ڪهاڻي)

مترجم: انيس انصاري

گهر ننڍو ۽ ڳاڙهو هو. ائين ٿي وسهڻ ۾ آيو ته ان جي تخليق ڏريائين اهڙي وقت ٿي هئي، جنهن وقت ان زمين کي خلقيو ويو هو، جنهن تي هو ايٺل هو: هڪ پوري نيري رنگ جي ٽڪريءَ تي، جنهن جي لهار سمنڊ ڏانهن هئي، هڪ سوڙهو رستو دڪي ڪان مٿي گهر ڏانهن اچي رهيو هو، جنهن جي ٻنهي طرفن کان ننڍا ٻٽريلا ٻرت هئا، جي ائين ٿي لڳا، ڄڻ اهي ان جي بچاءَ لاءِ آتي ايريا آهن. ۽ ان گهر جي پٺيان، ميدان ڏانهن ٽڪري وڃي ننڍي ۽ سلامي دار ٿيندي، جنهن جي مائي چاتيءَ تي ليرا نانڙيءَ جا گل هوا جي جهٽڪن ۾ لڏي لمي رهيا هئا ۽ ڄڻ جو ٻونجي وڃڻ شار ٿيڻ جي نشاني سمجهيو ويندو هو.

ان صبح جڏهين هن گهر ڇڏيو ته ائين ٿي وسهيو ڄڻ گهر مان رت ٽِمي رهيو آهي. هو سرءُ جي موسم ۾ جڏهين بس هو اتان روانو ٿيندو هو ته گهر رت ڳاڙهڻ لڳندو هو، ڄڻ هر سال- هر ڀيري هو گيس ياد ڏيارينڊو هو ته سندس زندگيءَ مان هڪ اونهارو گهٽجي ويو آهي.

هن مشين هلائي ۽ ٻتيلي کي ور ڏئي ڪليل ڪاريءَ ۾ آندو. اتان هو پنهنجي گهر کي پيهر لهاري سگهيو ٿي. ڪاريءَ ۾ اهڙا ڪجهه موڙ هئا، جتان گهر جو چڱيءَ طرح نظارو ڪري سگهيو ٿي ويو. تکڙي ٻتيلي هلائيندڙ انسان جي نظر هڪ مختصر عرصي لاءِ ان گهر تي ٽڪي سگهندي هئي. اهو گهر ڪنهن بس انسان جي خوابن ۽ خيالن جو آدرشي گهر ٿي ٿي سگهيو، جو ڪنهن ٽڪريءَ تي هوائن کان محفوظ سج جي چمڪ ۽ سمنڊ جي اٿاهه پاڻيءَ ڏانهن لهاريندو نظر ايندو هجي. هي گهر ڪنهن ماڻهوءَ جي خوابن ۽ خيالن جو اهو گهر ٿي سگهيو ٿي، جو دنيا جي نظرن کان لڪل هڪ ڪاريءَ جي ڪناري تي موجود هجي.

طويل سياري جو هو شهر ۾ گذاريندو هو. ان دوران ڪڏهين ڪڏهين سوچڻ لڳندو هو ته ڇا واقعي اهڙي گهر جو وجود آهي يا سندس دماغ اهڙي خوبصورت شيءِ کي خيالن ئي خيالن ۾ تراشيو آهي-- اهڙي خوبصورت شيءِ جنهن جي بيان ڪرڻ لاءِ لفظ ناڪافي آهن! هن ان گهر جي وجود جي پڪ ڪرڻ لاءِ پنهنجي ٻتيلي کي موڙ ڏنو. گهر ان ئي جاءِ تي سندس تخيل موجب موجود هو، پر جڏهن سندس ٻتيلي موڙ ڪاٽي ته زمين هڪ اتاهين دڙي سبب اهو گهر سندس نظرن کان غائب ڪري ڇڏيو. سندس ذهن تي اها ڳالهه طاري ٿي وئي ته

ان گهر جو ڪو وجود ڪونہ آهي، پر اهو نظر جو هڪ دوکو آهي. اهو خيال ور ور ڪري سندس ذهن ۾ اچي رهيو هو. اوچتو ئي اوچتو سندس دماغ ۾ هڪ خيال اڀريو تہ هن ڪجهہ وساريو آهي. هر ڀيري گهر ڇڏڻ وقت ان کي سوين فڪر گهيرو ڪندا هئا. اهي سوچون کيس ان ڳالهہ جو احساس ڏيار ينديون هيون تہ هن ڪا بي وفائي ڪئي آهي. کيس پتو هو تہ اهي فڪر کيس ان لاءِ پريشان ڪندا هئا جو ان کي احساس هو تہ سندس عمر مان هڪ ٻئي اونهاري جي ڪمي ٿي هئي.

هن ڇا وساريو هوندو؟ هو هميشہ پنهنجي گهر کي پوري ترتيب هيٺ ڇڏيندو هو. گهر ڇڏڻ کان اول بالٽي اونڌي ڪري رکندو هو. ڪافي دانيءَ کي صاف ڪري ان کي التائي سندس ترو مٿي ڪري رکيو هئائين. ڪوٺن جي ٻچ کان ٻري پنهنجو بسترو ڇت جي نزديڪ لٽڪايو هئائين، پاڻيءَ جي نيڪال جو پائيپ پنهنجي هـُڪ مان دروازي وٽ لٽڪي رهيو هو. ڪٽ ڇڙهيل ڪنجي کي بہ ڪوڪي سان پنهنجي مخصوص جڳهہ تي لٽڪائي ڇڏيو هئائين.

جيئن جيئن گهر جي وچ ۾ وٿي وڌندي پئي وئي، تيئن تيئن کيس پڪ ٿيندي پئي وئي تہ ان ڪجهہ وساريو آهي ۽ اهڙو احساس کيس شدت سان ٿي رهيو هو.

ٻي ڪناري تي پهچڻ بعد ان پنهنجي ٻتيلي کي دڪي تي ٻڌو ۽ ساڍا ٽي ميل رستو لتاڙي ريلوي اسٽيشن تي وڃي پهتو. رستي تي ساهي پٽڻ لاءِ سندس مخصوص جڳهيون هيون، پر هن کي احساس هو تہ هر سال انهن جڳهين جي وچ ۾ مفاصلو وڌندو پئي ويو، اهو ان ڪري هو جو هڪ اهڙي جڳهہ کان ٻي جڳهہ جي وٿي کيس ٿڪائي رهي هئي. هو ڪو ان جو علاج؟ ان جو علاج وٽس ڪونہ هوا هر دفعي واپس ورڻ جي خواهش هڪ دفعو مٿس شدت سان طاري ٿيندي هئي. اها خواهش شهر ۾ پهچڻ سان غائب ٿي ويندي هئي، پر هن دفعي ان کيس نہ ڇڏيو. جيئن اونهاري ۾ وٿي پوندي وئي تيئن گهر ان لاءِ حقيقت جو روپ ڌارڻ لڳو. ان سان گڏ اهو خيال ان کي مسلسل ستائڻ لڳو تہ هن اتي ڪجهہ وساريو آهي، هن کي اهو ويچار بہ اچڻ لڳو تہ گهر رڳو اونهاري ۾ موجود هوندو آهي. هن کيس ڪنهن ٻي موسم ۾ ڏٺو بہ تہ ڪين هو نہ! ڪا ڳالهہ اهڙي هئي، جا هن دفعي معمول مطابق نہ هئي. آخر هڪ ڏينهن هو ريل رستي ان طرف روانو ٿيو.

دڪي تي جڏهن هن ٻتيلو کوليو تہ هن ڏٺو تہ سمنڊ جو پاڻي سون مان چانديءَ ۾ تبديل ٿي چڪو هو. ان هوندي بہ اونهاري جي جهلڪ کيس اتي صاف نظر اچڻ لڳي. اونهارو وو سندس رڳ ريشي ۾ رچيل هو.

ڪاريءَ ۾ جيئن سندس ٻتيلي ور ڪاڌو تہ ان جي نظر وڃي گهر جي چمنيءَ تي پئي، جنهن مان دونهون نڪرندي ڏٺائين. اهو ڏسندي بہ کيس تعجب ڪونہ ٿيو. جڏهن هو رستي تي چڙهيو تہ هڪ ماڻهوءَ کي پاڻ ڏانهن ايندي ڏٺو. اهو هڪ پوڙهو هو، سنهو ۽ اگهي جهڪيل. هو ترڪي تي رکيل تهہ ٿيندڙ هڪ ڪرسيءَ تان اٿيو هو. هو هڪٻئي جي سامهون نظرون ملائي ڪجهہ وقت تائين بيٺا رهيا.

”ها، ها.“ پوڙهي ماڻهوءَ بي فڪري انداز ۾ مرڪندي چيو، ”سو هاڻ سڀڪجهه ظاهر ٿي پيو.“

”توهان گذريل سال پڻ هتي هئا.“

”هر سال“، پوڙهي ماڻهوءَ اونهو ساهه کڻندي چيو.

هاڻي عورت به آٿي بيٺي هئي. هاڻيءَ ڪاڻيءَ مضبوط ۽ سنئين سڌي. هڪ چيڙائيندڙ هلڪي مرڪ سندس چپن تي نچي رهي هئي.

”پر اسان ته سامان جي هر چيز کي ان نموني ڇڏيندا هئاسين، جيئن اوهان ويندا هئا. اهو ان خيال سان ڪندا هئاسين، جيئن اسان جي هتي موجودگي جو پتو ڪنهن کي نه پوي.“

هن کي موت ۾ مرڪيو پيو.

”هائو، رکيو ڏوئي ۽ ڪانٽن جو منهن پٺي طرف ڦريل هوندو هو.“

”رچرڊ، مان توکي نه چتايو هو.“ عورت پنهنجي مڙس کي چيو، ”ته اسان چئن ڪانٽن کي ٺيڪ طرح نه رکيو آهي ۽ هو انهن مان اندازو لڳائيندو؟“

”۽ نيرو گديلو، جنهن کي مون ڇت جي پرسان شهتير ۾ لڙڪائڻ پڻ وساريو هو.“

”اهو ته مون پڻ سوچيو هو ته ان مان هو اندازو لڳائيندو.“ زال مڙس جي اکين سان اکيون ملائيندي چيو، ”پر اهو مون ان ڪري ڪيو هو ته جيئن ڪوئا گديلي کي نقصان نه پهچائين.

جڏهن ڪاڻيءَ جي ٽيبل تي آس جو ٽڙڪو آيو ته کين ننڍيون ننڍيون ڪافي ڳالهيون ياد اچڻ لڳيون، جن ۾ هر سال تبديلي نظر ايندي هئي. ننڍيون ننڍيون تبديليون، جي ان عورت مرد جي موسم ۾ ڪيون هيون. هن انهن تبديلين تي عام طرح ويچار پئي ڪيو، ۽ ڪجهه فڪرمند پڻ ٿيندو هو، پر آخر ۾ پنهنجي خيالن مان انهن کي ڪيڏي ڦٽي ڪندو هو. اڄ هو هڪ عجيب جذبي هيٺ اتي ويٺل هو. اُين پئي سمجهيائين ته چڻ پنهنجي ئي دسترخوان تي هو مهمان جي حيثيت ۾ ويٺل هجي. ان حقيقت سندس ان احساس ۾ اضافو آندو ته هن هنڌ جو حقيقت ۾ وجود ئي ڪين آهي. اهو احساس جنهن هميشه کيس هتيلي کي موڙي گهر کي ڏسڻ لاءِ مجبور پئي ڪيو، ان لاءِ ته هو ڏسي ته واقعي گهر اتي موجود آهي يا نه. هن جيڪي ڪجهه هاڻي ڏٺو، تنهن سندس ان خيال کي يقين جي صورت ۾ تبديل ڪيو ته سندس پٺي ڏيڻ بعد گهر پنهنجي زندگي پنهنجي طريقي تي گذاري رهيو هو. هي ٻه پوڙها ماڻهو، اهي ته رڳو بهانو هئا. اهو ته گهر ئي هو جو هن سان کيڏ کيڏي رهيو هو. اهو اتي هوندو ئي ڪونه هو. ٻڪهين سياري جي شامن ۾، هن پنهنجا خيال اونهاري طرف موڙيا پئي ته خود اونهارو کيس غير حقيقي پئي نظر آيو، اهو ته مصنوعي هو. هڪ آدرشي خواب، جو جڏهين سندس اکين آڏو نه هو ته ان لاءِ پوري طرح سوچي به نه پئي سگهيو.

هن بغير تعجب جي پوڙهن ماڻهن کي ڏٺو، جي ذڪر ڪري رهيا هئا ته هو ڪهڙيءَ طرح خزان جي موسم اتي خوش گذاريندا هئا. حقيقت ۾ ته انهن ان گهر کي ڪائنس وڏيڪ چڱيءَ طرح ڄاتو هو. انهن لاءِ اهو گهر حقيقت هو، جنهن ۾ هو خزان جي موسم هڪ ننڍي ڏوهاري طور گذاريندا هئا.

”اسان توکي موسم جي اچڻ کان گهڻو اڳ ويندي محسوس ڪندا هئاسين...“.

”بهترين وقت سيپٽمبر جو پويون هفتو آهي، جڏهين سج...“

”اسان کي پنهنجي ڪابه جاءِ ڪانه آهي...“

”هيءَ جاءِ اهڙي هئي، جنهن لاءِ اسان هميشه سوچيندا هئاسون...“

اهي ٻئي ننڍن ننڍن جملن سان هڪ ٻئي جي خيالن جي تائيد ڪري رهيا هئا. گويا هو مدد لاءِ يا معافي ملڻ لاءِ عرض ڪري رهيا هئا.

ان سياري هو گهر لاءِ فڪرمند ڪين هو. گهر حقيقت ۾ اتي هو به يا نه، يا اهو محفوظ به هو؟ هن جي خيالن ۾ هن گهر کي بي‌فڪرو موجود ڏٺو. اهو چڱو هو ته اهو ڪاريءَ جي آخري چيڙي تي هو، جنهن جي پٺين تي نيرا پردا ڏاڍا ڀلا پئي لڳا. سج پنهنجو سون ڪاريءَ تي پئي اڇاور ڪيو ۽ سياري جي اچڻ تي پنهنجي چانديءَ جي بارش ڍڪي ۽ گهر جي وچ ۾ پئي وسايائين. اها ڳالهه سندس لاءِ اطمينان بخش هئي ته سندس وڃڻ بعد ٻيا ماڻهو انهن رستن کي لتاڙيندا هئا ۽ کوهه مان پاڻي حاصل ڪندا هئا ۽ انهن جي پيرن جي پار ڪري ڍڪو چرچراهٽ جو آواز ڪندو هو. هاڻي‌کيس يقين ٿيو ته دنيا رڳو اونهاري جي موسم ڪانه هئي.

دستور جي خلاف هن دفعي هو اتي جلدي پهتو. اهو بهار جو ڌنڌلو ڏينهن هو ۽ سمنڊ ۾ ڪافي اٿل پٿل هئي. جيسين هو ڪاريءَ ۾ نه پهتو هو، تيسين گهر سندس نظرن کان اوجهل رهيو. هن سوچيو، ”اها ڳالهه مون کي هميشه غيريقيني لڳندي هئي، پر هاڻي دعويٰ سان چئي سگهان ٿو ته هو اتي موجود آهي،“ هن ڍڪي تي پهچڻ سان ئي ڏٺو ته درين جي فريمن کي رنگ لڳايو ويو هو. سيني درين کي سفيدي مائل نيرو رنگ. هن‌کي دل خوش ڪندڙ خيال آيو، ”آخرڪار هو فيصلي تي پهچي ويا. عورت رنگ جو انتخاب ڪيو، نيرن پردن کي ڏيان ۾ رکڻ سان.“ ڪڪرن سان ڇانيل فضا ۾گهر مان رت نه پئي ڏميو. هو اتي پنهنجي زندگيءَ سان پرپور ۽ کيس اچڻ لاءِ کيڪاري رهيو هو.

جڏهن هو اندر آيو ته‌کيس ٽيبل تي هڪ خط رکيل نظر آيو. ان ۾ لکيل هو: ”اپريل سالن جي ميزباني لاءِ اسان دل جي گهراين مان توهان جو شڪريو ادا ڪري رهيا آهيون. اها اوهان جي اعليٰ ظرفي آهي جو اسان جي خلاف پوليس ۾ فرياد داخل نه ڪئي اٿو. اسان پنهنجي اره زورائيءَ لاءِ معافي گهرون ٿا. اسان اها تائين اوهان جي ان قدم بابت ويچار ڪندا

رهون ٿا. اسان وري اتي ڪين ايندا سون. اوهان جي اطلاع لاءِ عرض ڪريون ٿا ته اسان جو اهو قدم منهنجو ۽ منهنجي والده جو هڪ ڳجهه هو."

اونهاري دوران هن اهو خط ور ور ڪري پئي پڙهيو ۽ پنهنجن مهمانن کي پئي ڏيکاريو، جي بتيلي ذريعي اتي ايندا هئا. انهن مان ڪي چوندا هئا، "تو انهن کي اجازت ڏئي سندن سڄو مزو ختم ڪري ڇڏيو." انهن اهو به چيو، "پوڙها ۽ ٻار هڪ اچار ٿيندا آهن. ننهي کي ڳجهين ڳالهين ۾ مزو ايندو آهي." انهن ائين به پئي چيو، "اهڙا ماڻهو دل جا ڏاڍا سٺا هوندا آهن ۽ سڄي زندگي چڱو هلڻ لاءِ سوچيندا رهندا آهن."

ان بعد هن خط ڪنهن کي به ڪين ڏيکاريو. هن سفيدي مائل نيري رلڪ سان رنگيل درين جي فريمن ڏانهن نظر ڪئي ۽ سوچيو ته انهن کي اڇو هئڻ کپندو هو. نيري رنگ سان رنگڻ بيوقوفي نه هئي ته ڇا هو؟ هن اڇي رلڪ سان ڪين ٻن ڪوٽنگ ڏيڻ جو ويچار ڪيو.

سرءُ آيو پر ڪيس موقعو ڪين مليو، جيتوڻيڪ هن رنگ ۽ نئون برش ٻئي خريد ڪيا هئا پر ڇا نيري رنگ کي بيو رنگ هئڻ سان خود پوڙهن ماڻهن جي رنگ جي تبديلي نه هئي ڇا؟ ائين ڪرڻ سان سندن وجود جو انڪار نه پئي ٿيو؟ انهن لاءِ اهو سوچڻ غلط ٿيندو ته هو گهر ئي ٻاڻ سان کڻي ويا هئا!

هڪ اونهاري، هن سوچيو، "مان وري ڪين ايندس — ڇا پوءِ به گهر اتي موجود هوندو. اسان نه هونداسين ته به اونهارو ايندو؟ ڇا اونهارو پنهنجي سڀني رنگينين سميت موجود هوندو، جڏهن سڄي دنيا......؟

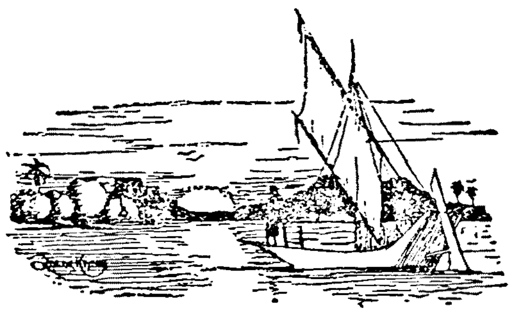

(تبصري لاءِ ٻه ڪاپيون موڪلڻ لازمي آهن)

(۱) سنڌي سينگار شاعري

تازو محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو تحقيقي ڪتاب ”سنڌي سينگار شاعري“ ڇپيو آهي. هي لوڪ ادب سلسلي جو نهايت اهم ڪتاب آهي، جو سنڌي ادبي بورڊ طرفان هن سال شايع ٿيو آهي. هن ڪتاب جو مواد ڊاڪٽر صاحب ڪيترائي ورهيه ڏاڍي محنت ۽ محبت سان سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ گهمي گڏ ڪيو آهي ۽ ان کي محققانه انداز سان سوڌي، سنواري ۽ سينگاري پيش ڪيو آهي.

سينگار، سنڌي لوڪ ادب جي معياري ۽ منفرد صنف آهي، جيڪا سنڌ جي شاعرن ۽ سگهڙن هندي سينگار شاعريءَ جي دوهن کان متاثر ٿي، پنهنجي ماحول کي نظر ۾ رکي، پيش ڪئي آهي. هن ۾ محبوب جي سونهن ۽ سينگار جي ساراهه ڪئي ويندي آهي ۽ سهڻين تشبيهن ذريعي محبوب جي حسن کي نمايان ڪيو ويندو آهي. تشبيهون گهڻي قدر هندي شاعريءَ واريون آنديون وينديون آهن، پر ان سان گڏ پنهنجي ماحول مان به تشبيهون اخذ ڪري استعمال ڪيون وينديون آهن.

هن سلسلي ۾ پهريائين ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو تحقيقي مقالو ”هندي ۽ سنڌي شاعري جو لاڳاپو“ جي عنوان سان سه ماهي ”مهراڻ“ ۾ ۱۹۵۵ع ۾ ڇپيو. ان کان پوءِ محترم ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي صاحب جو ڪتاب ”سنڌ جو سينگار“ ۱۹۵۶ع ۾ شايع ٿيو. محترم ڊاڪٽر بلوچ صاحب پنهنجي محققانه ڪتاب ۾ پنهنجي مقالي جو مناسب مواد به آندو آهي، ۽ محترم ڊاڪٽر سنديلي صاحب جي ڏنل مواد کي به پنهنجي هٿ ڪيل مواد سان پيٽيو آهي. هي ڪتاب مهاڳ ۽ ديباچي کان سواءِ ستن بابن ۽ ٽن ضميمن تي مشتمل آهي ۽ ۳۲۳ صفحن تي ڦهليل آهي.

پهرين باب ۾ ”هندي سينگار رس“ جو پس منظر، رس ۽ سينگار رس جي تعريف آندي وئي آهي. ”رس“ جي وصف بيان ڪندي لکيو اٿس: ”رس، سنسڪرت زبان جو جامع لفظ آهي، جنهن جي لفظي معنيٰ آهي ”انتهائي لطف، لذت، خوشي يا مسرت.“ اصطلاحي معنيٰ موجب ”رس“ سنسڪرت ۾ جماليات جي دائري ۾ هڪ خاص فلسفي جي حيثيت رکي ٿو، جنهن جو تعلق خاص طرح شاعريءَ ۽ ناٽڪ جي اسباب، اثرات ۽ علامات سان آهي. (ص ۳)

سينگار رس جي وضاحت ڪندي ڄاڻايو اٿس:

"انسان جا نوَ مستقل جذبات، جن جي بناء تي آسانيءَ خاطر "رس" جا بہ نوَ قسم تجويز ڪيا ويا آهن، انهن مان هڪ شرنگار "رس" هڪ نفسياتي ڪيفيت آهي، جنهن جي ارتقائي درجي کي عشق ۽ محبت سان تعبير ڪري سگهجي ٿو."

اهڙيءَ طرح رس، شرنگار رس ۽ هندي شاعريءَ جي صنف "سنگار رس" تي تفصيل سان روشني وڌي اٿس. ٻڌايو اٿس تہ "شرنگار رس" ۽ هندي "سنگار رس" ۾ فرق آهي. "شرنگار رس" بي انتها سرور واري نفسياتي ڪيفيت آهي، جنهن کي شاعري يا ڊراما ذريعي پيدا ڪيو وڃي ٿو. "سنگار رس"، هندي شاعريءَ جو هڪ قسم آهي، جنهن ۾ محبوب جي حسن ۽ عشق جو ذڪر هوندو آهي، ان سان گڏ عورت جي ساٿ، سينگار ۽ سورهن سينگار جو بيان بہ آندو اٿس. "سينگار رس" شاعريءَ جو سنڌ تائين پهچڻ جو ذڪر ڪندي ڄاڻايو اٿس تہ، حسن ۽ عشق جي هيءَ شاعري ڀرپائين راجستان جي سگهڙن، ڀٽن ۽ چارڻن وٽ آئي، ۽ اتان سنڌ جي سگهڙن وٽ پهتي.

ٻئي باب ۾ سنڌي سينگار شاعريءَ تي نهايت تفصيل سان روشني وڌي اٿس، ۽ هر پهلوءَ کي کولي بيان ڪيو اٿس. سنڌي سينگار شاعريءَ جو فن ۽ فڪر جي لحاظ کان بہ جائزو ورتو اٿس تہ ان جي ابتدا ۽ تاريخي ارتقا تي بہ بحث ڪيو اٿس. محترم ڊاڪٽر صاحب بلڪل صحيح تجزيو ڪيو آهي تہ سنڌي سينگار شاعري جيتوڻيڪ هندي سينگار شاعري کان متاثر آهي، ۽ ان ۾ هندي شاعريءَ جو اسلوب بيان ۽ تشبيهون آنديون ويون آهن، ان هوندي بہ سنڌي سينگار شاعري سنڌي ثقافت ۽ روايتن ۽ مزاج سان هم آهنگ آهي. ڊاڪٽر صاحب جو جائزو نهايت جامع، واضح ۽ حقيقت تي مبني آهي. هڪ هنڌ لکيو اٿس:

"سينگار رس لاءِ استعمال ٿيل هندي ٻوليءَ جي لغت محض سنسڪرت ۽ هندي محاورن تائين محدود هئي، سنڌ جي سڄاڻ سگهڙن پنهنجي "سنڌي سينگار" فن لاءِ هڪ طرف پنهنجا انوکا سنڌي لفظ اختيار ڪيا. ٻئي طرف 'سينگار رس' شاعريءَ ۾ عام استعمال ٿيل سنسڪرت ۽ هندي اسمن کي پنهنجو ڪيو، ۽ ٽئين طرف وري عربي، فارسي ۽ بلوچي وغيره ٻولين مان انوکن اسمن جو هڪ وڏو سرمايو هٿ ڪيو."

سينگار شاعريءَ ۾ مجازي حسن جي تعريف ڪئي ويندي آهي. محترم ڊاڪٽر صاحب حقيقت کي واضح ڪندي ظاهر ڪيو آهي تہ سنڌي شاعريءَ جي عام اسلوب بيان ۾ مجازي حسن جي تعريف پڻ "سينگار شاعري" جي زير اثر شروع ٿي. وڌيڪ ڄاڻايو اٿس تہ سنڌ جي سگهڙن لڪير جو فقير ٿي "هندي سينگار" جي هوبهو تقليد نہ ڪئي، پر "سورهن ۽ ٻارهن سينگارن" جو هڪ نئون نظريو قائم ڪيو، جنهن موجب "سورهن سينگار" عورت جي فطري حسن سان مخصوص ڪيائون ۽ باقي "ٻارهن سينگار" عورت جي جڙتو جنسارن سان لاڳو ڪيائون.

سنڌي ڪلاسيڪل شاعريءَ جو مطالعو ڪيو ويندو، ته معلوم ٿيندو ته تصوف سنڌي شاعريءَ جو مک ۽ بنيادي مضمون رهيو آهي. سنڌي سينگار شاعري جيتوڻيڪ حسن ۽ عشق جي شاعري آهي، ۽ ان ۾ مختلف تشبيهن ذريعي حسن جي تعريف ڪئي ويندي آهي، ان ۾ تصوف جو رنگ ظاهر آهي. محترم ڊاڪٽر صاحب انهيءَ حقيقت کي به کولي بيان ڪيو آهي، ۽ ڏيکاريو اٿس ته سنڌ جي سڄاڻ شاعرن سورهن ۽ ٻارهن سينگارن جو اهڃاڻ ڏيئي، آخر ۾ هن حقيقت کي واضح ڪيو آهي، ته حقيقي محبوب جو حسن جملي ظاهري وصفن کان بالاتر آهي. نه فقط ايترو، پر سنڌ جي شاعرن، سنڌي سينگار شاعريءَ ۾ حسن جي تعريف جو رخ نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جي حسن ۽ جمال ڏانهن موڙيو. انهيءَ حقيقت کي واضح ڪندي محترم ڊاڪٽر صاحب بالڪل صحيح لکيو آهي:

> ”سنڌي سينگار جي اڪثر شاعرن، بطور آخري مقصد جي، نبي صلعم کي پنهنجو حقيقي محبوب ڪري ڄاتو، ۽ نبي صلعم جي سونهن کي ئي معياري حسن ڪري ميڃيائون. انهيءَ نظريي ۽ خيال جي زيراثر فن سينگار کي عام طور ”نبي صلعم جو سينگار“ ڪري تسليم ڪيو ويو. اڄ تائين سنڌ جي سگهڙن وٽ ”سينگار“ جي تعريف ”نبي صلعم جو سينگار“ آهي، يعني اهي بيت، جن ۾ نبي صلعم جي معياري حسن کي مجازي رنگ ۾ ڳائجي.“

اهڙيءَ طرح محترم ڊاڪٽر صاحب ٻئي باب ۾ سينگار شاعريءَ جي هر پهلوءَ تي روشني وجهي، ان جو حقيقت پسندانه جائزو پيش ڪيو آهي. تاريخي ارتقا تي روشني وجهندي ڏيکاريو اٿس، ته سنڌي سينگار شاعري ڪلهوڙن جي دؤر کان ٿورو اڳ شروع ٿي، ۽ ان کي ڪلهوڙن جي دؤر ۾ جلال ڪنيءَ اوج ۽ ڪمال تي پهچايو. جلال ڪني سينگار شاعريءَ جو باڪمال شاعر ٿي گذريو آهي. ڪتاب جي ٽين باب ۾ جلال ڪنيءَ جي فن ۽ فڪر جي خوبين ۽ خصوصيتن کي واضح ڪيو ويو آهي ۽ ثابت ڪيو ويو آهي ته جلال، سنڌي سينگار شاعريءَ جو سرواڻ هو. اهو جلال جو ئي تخيل آهي، ته محبوب جو حسن سڙني کان مٿانهون آهي، يعني ”جانب وڏ جلال ڇئي.“ محترم ڊاڪٽر صاحب سندس شاعريءَ جي موضوع ۽ مقصد جي وضاحت ڪندي ڄاڻايو آهي ته جلال عاشقِ رسول هو ۽ هن انهيءَ عشق ۽ محبت جو اظهار مٺو سنئون توڙي تمثيلان ذريعي پنهنجي سينگار شاعريءَ ۾ ڪيو آهي.

باب چوٿين ۾ جلال جي وقت جي سينگار جي ٻين شاعرن جو تذڪرو آندو ويو آهي، جهڙوڪ: خالو ڪني، خضر ڪني، ڏاتو ڪني، ملان ڪني، صدرالدين چارڻ، سليمان چارڻ ۽ گلاب چارڻ. جلال کان پوءِ واري لاڳيتي دور ۾ جيڪي شاعر ٿي گذريا، انهن جو احوال پنجين باب ۾ آندو ويو آهي. هن باب جي شروع ۾ واضح ڪيو اٿس، ته شروع ۾ سينگار شاعريءَ جو ماڳ ۽ مرڪز جلال جو پنهنجو علائقو موندر (ضلعو دادو) هو، جتان اهو ذوق سڄيءَ سنڌ ۾ ويندي لس ٻيلي تائين عام ٿيو. ڪبير شاهه جي ذريعي هي فن لس ٻيلي پهتو،

۽ اتي وڏيو ويجهيو. ڪبير اصل ۾ ”سن“ جو رهاڪو هو: پوءِ لڏي وڃي لس ٻيلي ويئو.
هن باب ۾ ڪبيرشاهه جي احوال کان سواءِ جن ٻين شاعرن جو ذڪر ڪيو ويو آهي، اهي آهن: لونگ، صابر موچي، يوسف، شيرخان، هوندن ۽ مراد فقير زنگيجو وغيره. انهن مان صابر موچي ۽ يوسف ڪٽي شڪارپور ضلعي جا هئا. جلال کان پوءِ صابر موچي، سينگار جو باڪمال شاعر ٿي گذريو آهي.

باب ڇهين ۾ ٽالپورن جي دؤر جي شاعر جو ذڪر آندو ويو آهي. هن دؤر جي شاعرن کي علائقوار ڇهن خطن ۾ ورهايو ويو آهي. مثلاً:

(الف) دادو- لاڙڪاڻي طرف جا شاعر
(ب) اتر ۽ ناري طرف جا شاعر
(ج) وچولي واري پاڳي جا شاعر
(د) لس ٻيلي جا شاعر
(هه) ساڪري ۽ ملير جا شاعر
(و) ڪوهستان جا شاعر

سنڌي سينگار شاعري جيڪا واٽ ورتي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پهتي، ان جو وچور ڏيندي ڏيکاريو اٿس، ته:

”دادو- لاڙڪاڻي واري طرف کان ’سنڌي سينگار شاعري‘ جو ذوق اڳتي اتر طرف مديجي، ڳڙهي ياسين، شڪار (شڪارپور ضلعو)، ٺل (جيڪبآباد ضلعو) طرف وڌيو ۽ غالباً پوءِ اتان ئي روهڙي ڊويزن واري علائقي ۽ ناري طرف وڌيو. صابر موچي، صادق ڪٽي ۽ صادق ميربحر غالباً پهريان وڏا سگهڙ هئا، جن اتر طرف هن ذوق کي وڌايو.“

لاڙ ۾ به هن شاعريءَ جو ذوق اتر مان پهتو. محترم ڊاڪٽر صاحب انهيءَ ڳالهه جو اظهار هن طرح ڪيو آهي:

”هيٺ لاڙ ۾ سينگار شاعريءَ جي ڪچهريءَ جو وڏو ڄاڻو بڪتي شر هو، جيڪو مٿان اتر مان لڏي اچي جهول جي شهر (تعلقو سنجهورو) ۾ ويئو هو.“

باب ستين ۾ موجوده دور جي شاعرن جو احوال آندو ويو آهي. حقيقت اها آهي، ته موجوده دور ۾ سنڌ جي سگهڙن ۾ سينگار شاعريءَ جو ذوق خود محترم ڊاڪٽر صاحب پيدا ڪيو. ڊاڪٽر صاحب ئي سنڌ جي سگهڙن جي قدر افزائي ڪئي ۽ ڪين گمنامي جي گوشي مان ڪڍي منظر عام تي آندو. ڊاڪٽر صاحب جي ڪوشش سان ئي سنڌ جي سگهڙن جي ڪچهريءَ کي نئين رنگ ڍنگ سان پيش ڪيو ويو.

آخر ۾ ضميما آهن. ضميمو ١ ۾ جلال ڪٽيءَ جو ڪجهه وڌيڪ احوال ۽ بيت آندا ويا آهن ۽ ڪن ٻين شاعرن جا بيت به ڏنا ويا آهن. ضميمو ٢ ۾ سگهڙ راوين جي نالن جي فهرست ڏني ويئي آهي.

مٿي مختصر نموني ۾ محترم ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ڪتاب ”سنڌي سينگار شاعريءَ“ جو جائزو پيش ڪيو ويو آهي. ان مان معلوم ٿيندو ته محترم ڊاڪٽر صاحب وڏي جاکوڙ بعد سنڌ جي ڪنڊڪڙڇ گهمي سنڌي شاعريءَ جي هن انوکي صنف متعلق مواد گڏ ڪيو آهي. جيئن ڪي ڪو ڪک ڪنان ته ڪو ڪک ڪنان هٿ ڪري اچي آ ڪيرو ٿاهيندو آهي، اهڙيءَ طرح محترم ڊاڪٽر صاحب به ڪٿو ڪٺو ڪري سنڌي سينگار شاعريءَ جا بيت گڏ ڪيا آهن ۽ انهن کي سنواري سينگاري، سهڻي سٽاءُ ۾ رکي، سنڌي سينگار شاعريءَ جي خوبصورت عمارت اڏي آهي.

هن قسم جو مواد گڏ ڪرڻ ئي پنهنجي ليکي وڏو تحقيقي ڪارنامو آهي؛ پر جنهن سهڻي سٽاءُ سان ڊاڪٽر صاحب ان کي پيش ڪيو آهي، اهو بلاشبہ تحقيق، تنقيد ۽ تدقيق جي لحاظ کان عظيم شاهڪار جي حيثيت رکي ٿو. سنڌي علم ادب ۽ ثقافت تي محترم ڊاڪٽر صاحب جو هي عظيم احسان آهي، جيڪو سنڌي ادب جي تاريخ ۾ سونهري لفظن ۾ لکڻ جي لائق آهي.

ڊاڪٽر صاحب هن ڪتاب ۾ سنڌي سينگار شاعريءَ جي وصف بيان ڪئي آهي، ان جون خوبيون ۽ خصوصيتون نروار ڪيون آهن ۽ ان سان تعلق رکندڙ هر پهلو تي روشني وجهي، ظاهر ڪيو آهي، ته هي ”هندي سينگار“ شاعريءَ جو نقل نه آهي، پر ان ۾ انفرادي خصوصيتون آهن، جيڪي سنڌي ثقافت، ماحول ۽ مزاج مان اخذ ڪيل آهن. نه فقط ايترو پر سنڌي سينگار شاعري، هندي سينگار شاعريءَ کان فن ٺوڙي فڪر جي لحاظ کان اتم ۽ اعليٰ آهي.

ان سان گڏ محترم ڊاڪٽر صاحب سنڌي سينگار شاعريءَ جي ابتدا ۽ ارتقا تي روشني وجهي، تاريخي طور ۽ علاقہ وار سنڌي سينگار جي شاعرن جو تذڪرو بيان ڪيو آهي. اهو به ڏيکاريو اٿس، ته هي فن ڪٿان هليو ۽ ڪهڙي وات وٺي، سنڌ جي ڪنڊڪڙڇ ۾ پکڙيو، وڌيو ۽ ويجهيو. سندس تحقيق موجب هي فن پهريائين جلال وٽ ضلعي دادو ۾ اوج ڪمال تي پهتو. اتان هڪ وات وٺي لس بيلي پهتو ۽ ٻي وات ذريعي لاڙڪاڻي، شڪارپور ۽ سکر ضلعن ۾ آيو. اتان وري هيٺ لاڙ طرف آيو. سينگار جي شاعرن جو احوال ڏيندي، انهن جي حياتيءَ جو احوال به آندو اٿس، ته سندن فن ۽ فڪر جي خوبين ۽ خصوصيتن کي به نروار ڪيو اٿس. ان کان پوءِ انهن شاعرن جا بيت، جيڪي ملي سگهيا اٿس، اهي ڏنا اٿس. سينگار جي بيتن ۾ جيئن مختلف ٻولين جا لفظ ۽ انوکيون تشبيهون آيل آهن، بيتن جي هيٺان لفظن جي معنيٰ ۽ سولي سنڌيءَ ۾ انهن جي سمجهاڻي به ڏني اٿس.

مطلب ته هي ڪتاب سنڌي تحقيقي ادب ۾ هڪ عظيم ڪارنامو آهي ۽ سنڌي شاعريءَ جي عظمت جو وڏو دليل آهي. هن ڪتاب جي پيشڪش تي ڊاڪٽر صاحب بيشڪ ڪيرون لهڻيون. ان سان گڏ سنڌي ادبي بورڊ به هن ڪتاب جي اشاعت تي مبارڪباد جو مستحق آهي.

--ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

(2) "Pearls From The Indus"

ازَ: پروفيسر انيميري شمل: ص ٢٢٧؛ سائيز ڊيمي؛ قيمت ١٢٥.٠٠ رپيا؛ ناشر: سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو؛ سال ١٩٨٦ع.

جرمني ۽ سنڌ جي علمي ۽ ادبي لاڳاپن جو هڪ ڊگهو سلسلو موجود آهي. مرزا قليچ بيگ ۽ چيتمل پرسرام (مثال طور) ٻارن عالمن سنڌي ترجمن ذريعي اسان کي جرمن ادب ۽ فڪر سان متعارف ڪرايو ته، ٻئي طرف ڊاڪٽر ٽرمپ ۽ پروفيسر شمل جا نالا نشانبر آهن، جن سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ کي نه رڳو جرمن ۾، پر انگريزي تحريرن ذريعي سڄيءَ دنيا تائين پهچايو آهي. ڊاڪٽر ٽرمپ هڪ صدي اڳ سنڌي شعر ۽ ادب جي خدمت جي ابتدا ڪئي ۽ ٺيڪ هڪ صدي پوءِ ڊاڪٽر شمل جو سنڌ سان تعارف ٿيو. انيمري شمل جو سنڌ متعلق مطالعو، جستجو ۽ جاکوڙ جتي سندس ذاتي لگن ۽ اڻ ٿڪ محنت سبب ممڪن ٿي، اتي ان ڏس ۾ مرحوم پير حسام الدين راشدي جي خدمتن کي به نظر انداز نه ٿو ڪري سگهجي، جيڪو هن جرمن عالمه کي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ وٺي ويو، قلندر، سچل ۽ لطيف جي درگاهن جو درشن ڪرايو ۽ ڪيس مسلسل سنڌ متعلق مواد فراهم ڪيو. ٻئي طرف خود هن مصنفه به مرحوم راشدي صاحب کي سنڌ جي تاريخ بابت هر ممڪن نئون ذريعن مهيا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. مثال طور ڄام لنڊي جي دور ۾ هرات سان ٿيل هڪ خوني معرڪي جو مفيد چِٽُو "فتح نامه سنڌ"، جيڪو مرحوم پير صاحب "مڪلي نامه" ذريعي ڇاپيو آهي، اهڙو قيمتي دستاويز به، ڊاڪٽر شمل جي هٿان سنڌ پهتو. ان ڏس ۾ ڪي ٻيا مثال به ڏيئي سگهجن ٿا.

ڊاڪٽر شمل گذريل ٽيهن سالن کان پاڪستان ۽ خاص ڪري سنڌ تي لکندي رهي آهي. هن پوري عرصي ۾ سندس ڪوشش هي ٿي رهي آهي ته، سنڌ جهڙي نظرانداز ڪيل خطي جي علم ۽ ادب توڙي ڪلچر کي دنيا سان متعارف ڪرائجي. ان قسم جي خدمتن جو هڪ ڊگهو رڪارڊ موجود آهي، پاڻ وقت به وقت سنڌ جو سفر پڻ ڪندي رهي آهي. تبصري هيٺ آيل ڪتاب "پرلس فرام دي انڊس" يعني "مهراڻ جا موتي" انهن مضمونن ۽ مقالن جو مرڪب آهي، جيڪي پروفيسر شمل ١٩٦٠ع کان ١٩٦٥ع واري زماني ۾ تحرير ڪيا ۽ ٽيرهن سال اڳ مسودي جي شڪل ڏيئي انهن کي سنڌي ادبي بورڊ آڏو پيش ڪيائين. ان بعد به فاضل مقاله نگار طرفان جرمني ۽ انگريزي ۾ ڪل ڇهه ڪتاب ڇپيا آهن، جن جو واسطو پاڪستان ۽ خاص طرح سنڌي زبان ۽ سنڌ جي ڪلچر سان آهي. ڊاڪٽر ٽرمپ جو مفصل مطالعو، سنڌي لٽريچر ۽ شاهه جو جرمن منظوم ترجمو — ان ضمن ۾ خاص اهميت رکن ٿا. سنڌي لٽريچر بابت سندس مختصر ڪتاب سال ١٩٨١ع ۾ پروفيسر غلام حيدر پرڙي سنڌيءَ ۾ به ترجمو شايع ڪيو هو. هن تمهيد بعد اسين هيٺ "پرلس فرام دي انڊس" جو ذڪر ڪنداسين.

هن ڪتاب ۾ ڪل نَوَ عنوان ڏسجن ٿا. پهرئين عنوان تحت ڊاڪٽر صاحبه ان سوال جو جواب ڏنو آهي ته مون سنڌي زبان ڇو سکي؟ ان بعد "سنڌ جو تعارف" مليل ٿو، جيڪو

مختصر مگر پُر وقار ۽ عالمانہ آهي. بلاشبه هن نوٽ ذريعي سنڌ جو مانُ ۽ مرتبو مٿانهون ٿي بيهندو. ان بعد حقيقي معنيٰ ۾ ڪتاب شروع ٿئي ٿو. ڀهريون ڀير "ارنيسٽ ٽرمپ جي ياد ۾" تحرير ڪيو ويو آهي. ڊاڪٽر شمل هي مضمون پير حسام الدين راشدي طرفان خط لکڻ بعد تحرير ڪيو. ٽرمپ متعلق مواد جي هرممڪن تلاش ڪئي ويئي ۽ بعد ۾ غالبا هن فاضل مستشرق بابت پهريون ڀيرو هڪ مفصل مطالعو دنيا آڏو آيو. ٽرمپ جي خانگي زندگي، سنڌي زبان ۽ ادب لاءِ ڪيل خدمتن سان گڏ، هن صاحب جي پشتو ۽ پنجابي ٻولين جي اڀياس جو به هت ذڪر ڪيو ويو آهي. سنڌ جي حوالي سان "شاهه جو رسالو ۽ سنڌي گرامر" سندس مثالي ڪارناما آهن. ٽرمپ جو سنڌو ماٿر جو مطالعو ۽ سير و سفر علمي ۽ ادبي هجڻ کان علاوه مشنري به هو، جنهن جو پڻ ڪليل ذڪر ڪيو ويو آهي. ٽرمپ جي نجي زندگي دلچسپ ۽ قابل همدردي پڻ آهي. سنڌ جو ماحول ۽ فطرت کيس پيانءِ نہ پئي. پاڻ متعدد ڀيرا بيمار ٿيو، پر سندس پهرين زال سنڌ (ڪراچي) ۾ وفات ڪئي ۽ هو هڪ ابهم ٻار کي کڻي ولايت آسهيو. سندس حياتيءَ جو آخري سال به انتهائي تڪليف ده گذريو. هو نہ رڳو نابينا ٿيو، ليڪن دماغي توازن به وڃائي ويٺو. سندس وفات پنج اپريل ١٨٨٥ع تي ٿي. ان بعد "ڪلام پاڪ جي سنڌي ترجمن ۽ تفسيرن" جو ذڪر ڪيو ويو آهي، جنهن لاءِ گهڻي ڀاڱي مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جي ڪيل تحقيق تان استفاد و ڪيو ويو آهي. ڊاڪٽر شمل ان قسم جي چنيهن سلسلن جي نشاندهي ڪئي آهي.

"سنڌي شاعريءَ ۾ رسول پاڪ جي ميچتا" ايندڙ عنوان آهي. هي مضمون به قيمتي آهي. گهڻو ڏيان شاهه لطيف جي سر سارنگ تي ڏنل آهي. ان کان پوءِ "سنڌي لوڪ شعر ۽ منصور حلاج" عنوان تحت هڪ مفصل مقالو، هن ڪتاب جي سونهن بنيو آهي. هن مضمون پڙهندي هي احساس ٿئي ٿو تہ ڊاڪٽر شمل کي عالمي ادب ۽ خاص ڪري اسلامي ملڪن جي ساهت جي ڀرپور ڄاڻ آهي ۽ ان ادب تائين کيس دسترس به حاصل آهي. حسين بن منصور حلاج سنڌو ماٿر ۾ ڪيئن پهتو، ڪهڙو رستو اختيار ڪيائين، ڪيئن سندس خاتمو ٿيو ۽ پوءِ هن عنوان ڪهڙي طرح بنگالي، سنڌي، ايراني، عربي ۽ اردو ادب تـوڙي ساهت ۾ پنهنجي جاءِ والاري ۽ هڪ ڀرپور احساس توڙي اثر ڇڏيو — ان قسم جا سوال ۽ انهن جا جواب هن مقالي ذريعي پڙهندڙ تائين پهچن ٿا. بهرحال پروفيسر صاحب گهڻو ڌيان سنڌي شعر تي ڏيندي پنهنجي مضمون کي توڙ تي پهچايو آهي. ڏسجي ٿو تہ سچل سرمست، سندس حلقي جي پين شاعرن، حسين بن منصور حلاج جي فڪر، نعري ۽ راهه کي بيحد پسند ڪيو آهي. "ابتدائي ارڙهين صدي جو سنڌي صوفي شاهه عنايت آف جهوڪ"، هن ڪتاب جو هڪ وڏيڪ موضوع آهي. صوفي صاحب جي تعليم ۽ تربيت، ان دور جي هند ۽ سنڌ جي سياسي ماحول، ٿئي کان جهوڪ تائين آمد ۽ سندس آخري ڪردار جو مفصل ذڪر ڪيو ويو آهي. ڊاڪٽر شمل اڳتي هلي شاهه عنايت جي شهادت جو، سنڌي ادب تي پيل اثر ڳولڻ جي به هڪ سٺي ڪوشش ڪئي آهي.

شهيد عنايت سنڌي ادب ۾ منصور حلاج واري روپ ۾ ظاهر ٿيو. شاهه لطيف البت هن موضوع کي ڇهڻ کان ڪنارو ڪيو ته ڏسجي. ڊاڪٽر شمل لکي ٿي: ”شاهه لطيف بهرحال پنهنجي شعر لاءِ شاهه عنايت جي شهادت کي ڪتب نه آندو، شايد پاڻ بچاءَ ان ۾ ڏٺائين ته پاڻ کي لوڪ ڪهاڻين جي عنوانن تائين محدود رکي ۽ همعصر يا ويجهي تاريخ کان ڪنارو ڪجي. اڙ صدي پوءِ سچل سرمست شاهه عنايت جي نالي کي پنهنجي شعر ۾ سمائڻ کرائڻ کان ڪابه هڪ محسوس نه ڪئي...“ (ص ١٦٦). ڊاڪٽر شمل جي هيءَ راءِ ڪافي بحث طلب آهي، البت هت هي لکڻ شايد بيجا نه ٿيندو ته، خود ڊاڪٽر صاحبه به پنهنجي سنڌ الاجيڪل اسٽڊيز جي حوالي سان، ان قسم جي الزام کان آجي قرار نه ڏني ويئي آهي، (ڏسو: ”ادب جا فڪري محرڪ“ ص ١٩١). ايندڙ مضمون ”مرزا قليچ بيگ ۽ سندس ناول زينت“ بابت آهي. هي مضمون پڻ تفصيلي آهي، جنهن ذريعي هن ناول جي مصنف توڙي ناول جي فن، ٻولي ۽ اسلوب تي مفصل بحث ڪيو ويو آهي. ابتدا ۾ ڊاڪٽر شمل سنڌي زبان جي هن ممتاز عالم، اديب، شاعر ۽ خدمتگار کي انتهائي چٽن لفظن ۾ خراج عقيدت پيش ڪئي آهي. ”آءٌ جن به ٻولين - عربي، فارسي، اردو، ترڪي، سنڌي يا پشتو کان واقف آهيان، انهن ۾ مون کي مرزا قليچ بيگ جهڙو شخص ڪونه سجهي، جيڪو سندس حاصلات کي اورانگهي سگهي. بلاشڪ هو وڏي عزت ۽ توجه گهري ٿو. سندس مقصد پنهنجي وطن واسين کي عالمي ادب سان واقف ڪرائڻ ۽ پنهنجي زبان کي شاهوڪار بنائڻ هو. ان ۾ هو مڪمل ڪامياب ٿيو آهي“ (ص ١٠٦) هن ناول ذريعي سنڌي سماج تي پيل ترڪ اثرات جو پڻ احاطو ڪيو ويو آهي. ايندڙ عنوان ذريعي سنڌي ادبي بورڊ ٻاران ڇپيل لوڪ ادب رتنا جي ڪجهه جلدن جو تعارف ڏنل آهي.

۽ سؤ ستاويهن صفحن جي هن ڪتاب پڙهڻ بعد، سنڌي زبان ۽ ادب توڙي ڪلچر جا ڪيئي همه گير پهلو پڙهندڙ آڏو اڀري اچن ٿا. ان ريت ڊاڪٽر شمل جي سنڌي ادب تي مهارت ۽ ڪتابي ذخيري تائين پهچ سان گڏ سندس ذاتي جستجو ۽ جاکوڙ توڙي عالمي ادب تائين دسترس کي به داد ڏيڻو پوي ٿو. ان کان علاوه ڪيس اسلامي تصوف، حديث ۽ قرآن پاڪ جي به بهتر ڄاڻ ڏسجي ٿي. ايراني ادب ۽ عربي ساهت جي قدآور شخصيتن سان جيڪا ڪيس شناسائي ڏسجي ٿي ۽ ان حوالي سان هتي سنڌي شعر ۽ سخن متعلق جيڪو مختصر مطالعو پيش ڪيو ويو آهي، ڪاش جيڪڏهن سنڌي ڪلچر جي گهٽ ۾ گهٽ ڪجهه اهم اسمن جو هن ريت مفصل اڀياس ٿئي! خاطري آهي ته ان قسم جو اڀياس سنڌ ۽ سنڌي زبان لاءِ دنيا جي تاريخ ۽ عالمي ساهت ۾ قدر ڀريو ماڳ مهيا ڪندو. بهرحال سيني خوبين جي باوجود به هن ڪتاب پڙهندي سنڌ جي تاريخ متعلق عزت لائق مصنفه جو اڀياس ڪٿي ڪٿي سطحي ڏسڻ ۾ اچي ٿو. ڊاڪٽر شمل جي ڪجهه غلطين جو رڪارڊ جي درستگي واسطي هيٺ ذڪر ڪجي ٿو:

- ڄام ننڍي چاليتاليهه سال حڪمراني ڪئي ۽ سندس وفات ١٥٠٩ع/٩١٥هه ۾ ٿي (ص ١٥).
حقيقت ۾ ڄام اٺيتاليهه سال بادشاهي ڪئي ۽ سندس وفات ٩١٤هه/١٥٠٨ع ۾ ٿي هئي.

- آخري ڄام کي ارغونن هٿان سن ١٥٢٦ع ۾ شڪست آئي (ص ١٤). درست سال ١٥٢٠ع آهي.

-مغل فتح بعد ٺٽو صوبي ملتان ۾ شامل ٿيو (ص ١٥). تاريخ جو اڀياس ٻڌائي ٿو ته اڪبر جي دور تائين ٺٽو وري به نيم خودمختيار رهيو، ليڪن جهانگير بعد ۾ ٺٽي کي الڳ صوبو بنايو هو.

-مير معصوم تاريخ معصومي، سن ١٦٠٦ع ۾ تيار ڪئي (ص ١٥). درست سال ١٠٠٩ھ/١٦٠٠ع آهي.

-جامع مسجد ٺٽہ شاهجهان جي فرمان تي ١٦٣٥ع ۾ تيار ٿي (ص ١٥ ۽ ص ١٧١). هڪ ته هي مسجد ١٠٥٧ھ/١٦٤٧ع ۾ راس ٿي ۽ ٻيو ته ان جي اڏاوت ۾ شاهجهان جو ڪوبہ عمل دخل نہ آهي. هي مثالي تعميراتي ڪم امير ابوالبقا امير خان جي ذاتي دلچسپي سبب ٿيو، جڏهن ان دور ۾ ٺٽي جو حاڪم هو. تفصيل لاءِ پير حسام‌الدين مرحوم جو "تذڪره اميرخاني" ڏسڻ ڪپي.

- ڀهرئين عباسي سورمي ۽ شهيد محمد آدم کي ڊاڪٽر شمل صوفي سڏيندي، سندس شهادت جا سال ١٥٥٨ع (ص ١٦) ۽ ١٥٩٢ع (ص ١٥١) ڏنا آهن. حقيقت ۾ هي ٻئي سال غلط آهن. عبدالرحيم خانخانان سن ١٥٩٢ع ۾ سنڌ تي حملو ڪيو هو. ان دور ۾ محمد آدم زنده هو. همعصرن ذريعن مان ان جي تصديق ٿئي ٿي. سندس وفات بهرحال ١٦٠٠ع بعد ٿي آهي.

- سنڌ تي ابدالي حملي (ص ١٤)، ون يونٽ ٽٽڻ (ص ١٨)، سنڌ جي بمبئي کان علحدگي (ص ١٧)، ڪراچي جو سنڌ کان ڪٽجڻ (ص ١٨)، مير معصوم بکريءَ جي وفات (ص ٨٢) ۽ شاهہ لطيف جي وفات متعلق جيڪي سال ڊاڪٽر شمل ڏنا آهن، اهي بہ غلط آهن ۽ سڀني واقعن ۾ پاڻ هڪ سال جو واڌارو ڪيو اٿن.

-ڊاڪٽر شمل لکي ٿي تہ سن ١٨٥٧ع وقت سنڌ مڪمل خاموش رهي (ص ١٨). تاريخي طرح ائين چوڻ درست ڪونهي. اتر سنڌ ۾ سردار امام بخش جتوئي، الف خان ترين، دريا خان جکراڻي، جاني خان جکراڻي ۽ دلمراد خان کوسو -- هي سڀ ڪنهن نہ ڪنهن ريت سنڌ ۾ بغاوت ڦهلائڻ ۾ مشغول هئا. ان کان علاوه ڪراچي ۽ حيدرآباد ۾ وقت کان اڳ راز کلي پيو. نتيجي ۾ ڪيترن باغين کي توب جي منهن ۾ ٻڌي اڏايو ويو.

-مولانا عبيدالله جي تفسير کي سنڌ ۾ آڻڻ لاءِ مولانا سعد (سعيد؟) جي سربراهي ۾ هڪ ڪميٽي جوڙي وئي (ص ١٧) حقيقت ۾ هن ڪميٽيءَ جو اڳواڻ مولانا محمد صادق مرحوم هو.

- صاحبڏنو فقير، سچل سرمست جو پڙڏاڏو هو (ص ١٢٦). اصل ۾ هي بزرگ سچل سرمست جو ڏاڏو هو.

- ساڌو هيرانند سن ١٨٨٤ع ۾ "سنڌي سڌار" ڪڍي هئي (ص ١٨٠). صحيح نالو "سنڌ سڌار" آهي. هي اخبار تعليم کاتي سن ١٨٦٦ع ۾ جاري ڪئي هئي. البت سن ١٨٨٤ع

۾ ان جو انتظام "سنڌ سڀا" جي حوالي ٿيو، جنهن ساڌو هيرانند کي ان جو ايڊيٽر مقرر ڪيو. ساڌو صاحب سن ۱۸۹۰ع کان پوءِ "سڌار پتريڪا" ۽ "سرسوتي" نالي پرچا جاري ڪيا هئا.

هنن تاريخي اشتباهن کان علاوه ڪجهه پروف غلطين سبب به ڪٿي ڪٿي تسلسل ٽٽل ڏسجي ٿو. مثال طور "سنڌي ۾ قرآن پاڪ جا تفسير ۽ ترجما" واري مضمون ۾ جيڪي پيراگرافن نمبر ڏنا ويا آهن، انهن ۾ ڪجهه نمبر غائب ٿا ڏسجن. ان کان علاوه هن اهم ڪتاب ۾ انڊيڪس جو نه هجڻ هڪ وڏي علمي کوٽ جي علامت آهي. سنڌي ادبي بورڊ جو دنيا ۾ مان ۽ مرتبو پنهنجي شاهڪار ادبي ۽ علمي ڪتابن جي سهڻي ڇپائي سبب عالم آشڪار آهي. جناب علي احمد بروهي جو ڪتاب انڊيڪس نه هجڻ سبب، تحقيق ۽ تاريخ جي فن سان دلچسپي رکندڙن وٽ، هڪ اڻ پوري ڪتاب جي شڪل ۾ قبول ڪيو ويو هو. ان کان پوءِ هي ٻيو علمي ڪتاب آهي، جنهن ۾ انڊيڪس شامل نه ڪئي وئي آهي. سنڌي ادبي بورڊ کي ان طرف ڌيان ڏيڻ گهرجي. هنن سيني اوڻاين جي باوجود به سنڌ جي مطالعي جي سلسلي ۾ اميد آهي ته ڊاڪٽر شمل جو هي ڪتاب وڏي قدر جي نگاهه سان ڏٺو ويندو. اڇي سفيد ڪاغذ، پڪي جلدبندي ۽ من موهيندڙ لونگي ڪور سان "پلس فرام دي انڊس" جي قيمت سوا سؤ رپيا آهي، جيڪا مناسب نه آهي ته گهٽ به ڪانهي!

-غلام محمد لاکو

(۳) تذڪره مشاهير سنڌ (جلد ٽيون)

سنڌي ادبي بورڊ جي اشاعتي سلسلي جو هي ڪتاب ۱۹۸۶ع ۾ شايع ٿيو آهي. ياد رهي ته مذڪوره ڪتاب مولانا دين محمد وفائي مرحوم جي تاليف ڪيل "تذڪره مشاهير سنڌ" سلسلي جو ٽيون جلد آهي. ٻه جلد هن کان اڳ ۱۹۷۴ع ۽ ۱۹۸۵ع ۾ ادبي بورڊ طرفان شايع ٿيل آهن. پهرين ٻن جلدن ۾ سنڌ سان تعلق رکندڙ ۲۹۴ شخصيتن جو احوال اچي چڪو آهي. هن ٽئين جلد ۾ ۱۴۸ مشاهير جي حياتي جو احوال آيل آهي. اهڙيءَ طرح جملي ۴۴۲ شخصيتن کي "تذڪره مشاهير سنڌ" ذريعي لروار ڪيو ويو آهي.

مرحوم مولانا صاحب ۱۸- اپريل ۱۹۵۰ع تي وفات ڪئي، ۽ وفات کان اندازا ٻه سال اڳ (تاريخ ۱۸- جون ۱۹۴۸ع) هن مسودي کي مڪمل ڪيائين. مولانا صاحب جو شمار سنڌ جي انهن بزرگ شخصيتن ۾ آهي، جن ويهين صدي جي شروع ۾ ديني، علمي، ادبي، سياسي، سماجي، معاشرتي ۽ اصلاحي تحريڪن ۾ انقلابي انداز سان ڀرپور حصو ورتو؛ خصوصيت سان اخبار الوحيد، جنهن سان مولانا صاحب جو ٽيويهن سالن تائين رشتو قائم رهيو. انهن مصروفيتن جي باوجود مولانا صاحب ويهارو کن ڪتاب تصنيف ڪيا، جن مان "تذڪره مشاهير سنڌ" به قابل ذڪر آهي.

مولانا صاحب کي هڪ ئي وقت ويهي هن ڪتاب لاءِ مواد گڏ ڪرڻ ڪيو. ۾ ۱۹۲۰ع ۾ اخبار الوحيد جي اجراء کان وٺي، انهيءَ اخبار ۽ ۱۹۲۳ع کان سندس ادارت ۾ شروع ٿيل ماهوار رسالي "توحيد" ۾ رفته رفته مشاهير سنڌ بابت سندس مضمون شايع ٿيندا رهيا. ڪجهه اهو مواد ۽ پوءِ ۱۹۴۴ع کان ۱۹۴۸ع تائين مولانا صاحب هاڻيڪار هن ڪتاب جو مواد گڏ ڪيو. اهڙيءَ طرح مسلسل ويهن-پنجويهن سالن جي تلاش ۽ جستجو بعد "تذڪره مشاهير سنڌ" جو مسودو مڪمل ٿيو.

هن ڪتاب جي تاليف ۾ مولانا صاحب کي سوين عربي فارسي ڪتاب ڏسڻا پيا، جيڪي گهڻو ڪري قلمي صورت ۾ سنڌ جي جدا جدا خاندانن جي ذاتي ڪتبخانن ۾ پيل هئا. جيئن ته درگاهه پير پاڳارن جو ڪتبخانو، پير جهنڊي وارن جو ڪتبخانو، روهڙي جي قاضين ۽ ساداتن جو ڪتبخانو، لنواري جي بزرگن جا مخطوطا، اهڙيءَ طرح شڪارپور، لاڙڪاڻي، سکر، کهڙڪي والڙي ۽ ميرپور بٺورو وغيره شهرن جا خانداني ڪتبخانا، جن ڪتابن مان مولانا صاحب استفادو ڪيو آهي، سي ان وقت قلمي صورت ۾ هئا (انهن مان چند ڪتاب ويجهڙائي ۾ شايع ٿي چڪا آهن) ۽ ناياب هئا. انهن ڪتابن مان ئي مولانا صاحب جي علمي استعداد ۽ فراست جي خبر پوي ٿي. نموني طور ڪن ڪتابن جا نالا ڏجن ٿا: آئينهٔ جهان نما، ملفوظات خزينة المعروف، ملفوظات روضي ڌڻي، حديقة الاولياء، تحفة الڪرام، تاريخ معصومي، مقالات الشعراء، سوانح حيات شاهه عثمان قراشي، صحي الاسلام، معارف الانوار، دليل الذاڪرين، تذڪره آفتاب عالمتاب، تذڪره روز روشن، فتح نامه ٽالپران، منتخب التواريخ، ماثرالامراء، سبحة المرجان، تحفة الباصرين، مرغوب الاحباب، فتح الفضل للمخدوم عبدالرحيم، نزهت الخاطر، تاريخ مرزا عطامحمد شڪارپوري، بيدل نامه، رسالهٔ ڪاشف، صقائل الضمائر، گلشن اولياء، طبقات اڪبري ۽ تذڪره گلزار ابرار وغيره.

مواد جي سهيڙ ۾ مولانا صاحب جي ڪاوش ڪتابن تائين محدود ڪانه هئي، پر ڪيترن ئي عالمن جون سوانح عمريون (جيڪي اڃ ڪتابن ۾ آيل نه هيون)، جيڪي سندس همعصر هئا، يا وڏا معاصر هئا، پاڻ قلمبند ڪيائين ۽ اهي پنهنجي تصنيف ۾ شامل ڪيائين. جيئن ته مولوي محمد صديق نورنگ پوٽو، قاضي عبدالنبي شڪارپوري، حبيب الله سنڌي نوشهرائي، صوفي عبدالرحيم ڪوٽ عالمو، سيد ضياءالدين ٺٽوي، سلطان علي خان ٽالپر حيدرآبادي، مير لطف علي ٺٽوي، حاجي شاهه فقيرالله علوي، مولوي عطاءالله فيروز شاهي، مخدوم محمدابراهيم پٽي هالائي، قاضي شفيع محمد پاٽائي، مخدوم عبدالله فيروز شاهي، محمد علي طالب بکري، سيد محمد يعقوب رضوي، غلام شاهه پيرزادو لاڙائي وغيره.

"تذڪره مشاهير سنڌ" (جلد ٽيون) ۾ هجري ٻارهين صدي کان وٺي تيرهين صدي جي انهن عالمن، اديبن، شاعرن، ولين، درويشن ۽ بزرگن جو احوال شامل آهي، جيڪي سنڌ جا هئا يا ٻين ملڪن مان اچي سنڌ ۾ رهيا ۽ سنڌ کي ئي پنهنجو وطن ڪيائون. انهيءَ لحاظ کان

"تذڪره مشاهير سنڌ" ۾ آيل مواد سنڌ جي علمي، ادبي ۽ ثقافتي تاريخ مرتب ڪرڻ ۾ بنيادي پٿر جو ڪم ڏيندو.

ڪتاب جي سائيز ڊيمي (۱۸×۲۳×۸)، صفحا ۳۶۰، ٻن قسمن جي ڪاغذ تي ڇپيل آهي. سادو ڪاغذ قيمت ۴۰ رپيا ۽ اڇو ڪاغذ ۴۵ رپين ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي بڪ اسٽال تان ملي سگهندو.

-شيخ محمد اسماعيل

(۴) مهراڻ نقش (اردو)

مصنف ڊاڪٽر وفا راشدي، ص ۲۲۲، سائيز ڊيمي، قيمت پنجاهه رپيا، ناشر مڪتبه اشاعت اردو، ڪراچي ۱۹۸۶ع.

سنڌ ۾ اردو شعر جو رواج مغل دور کان ڏسجي ٿو. انگريزن جي دور ۾ هڪ طرف اسان جن عالمن ۽ شاعرن هن زبان طرف توجه ڏنو، بلڪ رياست خيرپور جي ميرن هن بوليءَ جي شعر ۽ سخن جي خوب آبياري ڪئي. پاڪستان ٺهڻ بعد هيءَ زبان هتان جي واحد سرڪاري ٻولي طور نمودار ٿي. هن سبب صورتحال يڪسر تبديل ٿي. سنڌي علم-ادب جي خادمن پاڪستان جي ٻين مقامي ٻولين سان گڏ پنهنجي زبان جي جائز مان ۽ مرتبي لاءِ جدوجهد ڪئي. جڏهن اردو اديبن صرف ۽ صرف اردو زبان جي افاديت تي زور ڏنو. ون يونٽ ٽٽڻ بعد هڪ ڀيرو وري ادبي ۽ لساني صورتحال ڪي آهستي آهستي تبديل ڪرڻ شروع ڪيو. آخرڪار اردو زبان جي ڪجهه عالمن، شاعرن ۽ اديبن-سنڌ جي تاريخ، صوفين، زبان، ادب ۽ ڪلچر ڪي، پنهنجي حلقي سان روشناس ڪرائڻ طرف ڌيان ڏنو. ان ڏس ۾ ڊاڪٽر ايوب قادري مرحوم، مولانا اعجازالحق قدوسي مرحوم، الياس عشقي صاحب ۽ ڊاڪٽر وفا راشدي جا نالا قابل ذڪر آهن.

تبصري هيٺ آيل ڪتاب "مهراڻ نقش" ان سلسلي جي تازي ڪڙي آهي. ڊاڪٽر وفا راشدي مهراڻ جي ماٿر ۾ سال ۱۹۵۲ع ڌاري قدم رکيو. ابتدا ۾ سندس مطالعي جو محور بنگال هو، ليڪن بعد ۾ سندس نظر انتخاب سنڌ تي پئي. گذريل ڪجهه سالن کان پاڻ سنڌي علم-ادب کي اردو زبان ذريعي پاڪستان تائين متعارف ڪرائڻ جي ڏس ۾ سوين مضمون لکيا اٿس. سندن ڊاڪٽوريٽ جو موضوع پڻ سنڌ ۽ اردو زبان سان متصل آهي. کيس سنڌ جي جليل القدر عالمن مرحوم مخدوم امير احمد ۽ علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جي صحبت به نصيب رهي آهي.

"مهراڻ نقش" ڪتاب جو پيش لفظ اسان جن ناليرن عالمن ۽ اديبن ڊاڪٽر غلام علي الانا ۽ ڊاڪٽر اياز قادري تحرير ڪيو آهي. هن ڪتاب ۾ ڪل پاويهه مضمون ۽ مقالا آهن، جن کي چئن نقشن ۾ تقسيم ڪيو ويو آهي. نقش اول سنڌي ادب متعلق آهي. هن ۾ ٽي مقالا آهن، جن ذريعي سنڌي ادب جو سرسري جائزو ۽ شاهه لطيف بابت خيال آرائي ڪيل آهي.

نقش پيو سنڌ ۾ پيدا ٿيل اردو ادب لاءِ اختيار ڪيل آهي، جنهن ۾ ڏهه مضمون ڏنل آهن. هن حصي ۾ سنڌ اردو زبان جو مولد، سنڌ جو پهريون اردو شاعر، شاعر هفت زبان سچل سرمست، سانگي، بيڪس ۽ گدا جي اردو شعر جي متعلق مضمون ۽ مقالا ملن ٿا. نقش ٽئين ۾ پنج مضمون آهن ۽ هن ۾ سنڌ ۾ پيدا ٿيل فارسي ادب جو احاطو ڪيو ويو آهي. سنڌ ۾ فارسي ادب، لعل شهباز ۽ سچل سرمست جي فارسي شعر لاءِ هن حصي ۾ سرسري مواد ڏنل آهي. چوٿين نقش ۾ چار پير — مخدوم معين، پير رشد الله، خواجه حسن جان سرهندي ۽ مخدوم امير احمد جي علمي خدمتن جو ذڪر مهيا ڪن ٿا.

ڊاڪٽر وفا راشدي انتهائي محنت ۽ خلوص سان مهراڻ جي علمي نقشن ۽ ادبي اهڃاڻن کي، غير سنڌي دان حضرات تائين پهچائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. بهرحال ڪنهن به ملڪ يا خطي جي تاريخ ۽ ڪلچر تي مستند اڪڻ هر نووارد بزرگ ۽ عالم لاءِ هڪ ڪٺن ڪم آهي. ان ڏس ۾ ڪافي جتن ۽ جستجو ڪرڻي پوي ٿي. وفا صاحب سنڌ بابت قلم ڪاهيندي، بلاشبہ هر ممڪن غلطين کان بچڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، تاهم ڪٿي ڪٿي ڪائڻ ڪجهه اهم غلطيون به سرزد ٿيون آهن. هيٺ اسين فاضل مصنف جو انهن غلطين بابت ڌيان ڇڪائينداسون ته جيئن آئنده انهن جو اعادو نه ٿي سگهي.

— پاڻ آخوند عزيزالله کي ڪلهوڙا دور جو مصنف ڄاڻايو اٿن (ص ٣٥ ۽ ٤٠). آخوند عزيزالله مٽيارين جو بزرگ هو. هن قرآن پاڪ جو پهريون سنڌي ترجمو ڪيو. حقيقت ۾ سندن واسطو (١٧٤٧ع کان ١٨٦٤ع) ميرن جي دور سان رهيو آهي.

— سنڌ جي مشهور صوفي بزرگ ۽ عالم مخدوم نوح رح لاءِ لکن ٿا ته سنڌي زبان ۾ سندن قرآن شريف جو منظوم ترجمو ۽ سنڌي بيت قومي ورثي جي حيثيت رکن ٿا (ص ٤٨). حقيقت ۾ مخدوم صاحب جا ڪجهه سنڌي شعر ۽ فارسي زبان ۾ قرآن پاڪ جو نثري ترجمو موجود آهي. البت سنڌي زبان ۾ ڪلام مجيد جو پهريون منظوم ترجمو (مڪمل) ڪرڻ جي سعادت مولانا حاجي احمد ملاح مرحوم کي حاصل آهي.

— سنڌ کي اردو زبان جو مولد ڄاڻائيندي، ڊاڪٽر وفا صاحب لکي ٿو ته هن تاريخي حقائق ۽ شاهدين جي روشني ۾ ثابت ٿئي ٿو ته اردو جو مولد هند جو ڪو بيو خطو نه بلڪ سنڌ آهي (ص ٤٢). ان ڏس ۾ راشدي صاحب ملڪ جي ممتاز عالمن علامه سيد سليمان ندوي ۽ پير حسام الدين مرحوم جي راءِ به نقل ڪئي آهي. تاهم اڳتي هلي (ص ٤٧)، ان ڏس ۾ وڌي بحث جي گنجائش به رکي اٿن. اسين فاضل مصنف جي ان راءِ بلڪ ترديد طرف توجه ڇڪائڻ گهرون ٿا، جنهن موجب پير حسام الدين راشدي مرحوم، سيد سليمان ندوي سان گڏ خود پنهنجي راءِ کي به رد ڪري ڇڏيو آهي. ان موجب پاڻ لکن ٿا ته: ”جن جملن کي بنياد بڻائي هي راءِ تيار ڪئي وئي، انهن مان هڪ سنڌي زبان جو ۽ بيو سرائڪي زبان جو جملو هو، جن کي فارسي زبان ۾ لکيو ويو، ان سبب سندن صورت مسخ ٿي وئي“ (ڏسو: ميرمحمد معصوم بکري،

حاشيه صفحا ٤٩ ۽ ٥٠، سال ١٩٧٩ع) ان جو مطلب ته ڪر از ڪر "سنڌ" جو خطو اردو زبان جي جاءِ پيدائش ڪونهي.

- فاضل مصنف چار جوٽي ڪي فارسيءَ جو شاعر سڏيو آهي (ص ١٦٤). تازين ڪوجنائن سبب جا ست چار جوٽي سان منسوب ڪئي وئي آهي، سا هندستان جي هڪ شاعر امير حسن سجزي (٦٠٣هه - ٧٣٨هه) جي ديوان ۾ ملي آهي. خود چار ننڍي جي نالي هڪ رباعي منسوب آهي، سا به اڃا تحقيق طلب آهي.

- "تذڪره روضة السلاطين" ڪي سنڌ ۾ فارسي جو پهريون تذڪره ظاهر ڪيو ويو آهي (ص ١٦٤) ۽ هي به ٻڌايو ويو آهي ته اهو شاهه بيگ ۽ شاهه حسن ارغون جي احوال تي مشتمل آهي (حاشيه، ص ١٦٧ ۽ ١٦٨). دراصل سنڌ ۾ فارسيءَ جو پهريون تذڪره سن ٦١٨هه ۾ محمد عوفي "لباب الالباب" جي نالي سان تيار ڪيو. ان کان علاوه هي به نوٽ ڪرڻ گهرجي، ته فخري هروي جو تذڪرو صرف سنڌ جي حاڪمن جي احوال ۾ ڪونهي. هن ۾ اميرن، وزيرن، حاڪمن ۽ بادشاهن جو ذڪر ملي ٿو، جن ترڪي يا فارسي ٻولين ۾ شعر چيو (سنڌ ۾ فارسي تذڪره نويس ۽ سنڌ ن تذڪرن لاءِ مهراڻ ٤/٨٥ ڏسي گهرجي).

- سنڌ جي فارسي ادب تي لکندي، ڊاڪٽر وفا راشدي هڪ وڏي اهم غلطي ڪئي آهي. مشهور تاريخي ڪتاب "بيگلار نامه" ۽ "منتخب التواريخ" ۽ مثنوي "چنيسر نامه" ڪي پاڻ امير ابوالقاسم جي تصنيف سڏيو اٿن. ان ڏس ۾ پاڻ "مقالات الشعرا" جي انهن سٽن ڪي نقل ڪيو اٿن، جن جي ذريعي خود مير علي شير قانع مٿين غلط فهميءَ جي ترديد ڪئي هئي. "چنيسر نامه" ۽ "بيگلار نامه" ادراڪي بيگلاريءَ جي تصنيف آهن ۽ سنڌي ادبي بورڊ انهن ڪي شايع ڪيو آهي. ٻئي طرف "منتخب التواريخ" (سن ١٠٥٦هه) محمد يوسف اڪيءَ جي تاليف آهي.

مٿين غلطين کان علاوه ڪتابت جي سنگين غلطين سبب ڪجهه سنڌي شعر به مسخ ٿي ويا آهن (ص ٤٧، قاضي قادن جو شعر). ڪتابت جي بي ڌياني سبب ڪجهه سنڌي بزرگن جا نالا به غلط ڇپجي ويا آهن (ص ٥١ ۽ ٥٤). ان کان علاوه ڪاتب جي ڪرامت سبب لاتعداد ڪتابن ۽ سنڌي افسانه نويسن جا نالا به بگڙيل صورت ۾ اسان جي آڏو آيا آهن (ص ٥٦). پهريون پيرو بزرگ اديب، دانشور ۽ مترجم سائين محمد ابراهيم جويي صاحب جو هن ڪتاب ۾ هڪ سنڌي شاعر جي حيثيت ۾ ذڪر ٿيو آهي (ص ٥٦ ۽ ٥٧). منهنجي خيال ۾ جويي صاحب ڪڏهن به شعر نه چيو آهي. ان قسم جي غلطين کان بچڻ بيحد ضروري هو. هنن خامين جي باوجود به "مهراڻ نقش" جي هڪ نرالي افاديت ۽ اهميت آهي، جنهن کي نظرانداز نه ٿو ڪري سگهجي. اميد ته فاضل مصنف سنڌ متعلق وڌيڪ مواد شايع ڪندو رهندو. سفيد اڇي ڪاغذ، پڪي جلد ۽ پنج رنگي دلڪش ٽائيٽل واري هن ڪتاب جي قيمت پنجاهه رپيا مناسب لڳي ٿي.

- غلام محمد لاکو

(٥) لوڪ ادب جو تحقيقي جائزو

ادب جو اهو مواد ۽ ٻوليءَ جو اهو سرمايو، جيڪو سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ سگهڙن، دانائن ۽ ملوڪن جي سينن ۾ محفوظ آهي، ان جي ٽورٽڪ ۽ ان لاءِ فني معيار مقرر ڪرڻ ضروري هو، ڇاڪاڻ ته وقت جي وهڪ ۽ حالتن جي تبديلي سان گڏ اهي جنسون اڻلڀ ٿينديون پيون وڃن. سنڌي ادب جي تاريخ جي شروعاتي دؤر ۾ انهيءَ طرف ڪو خاطرخواه توجهه نه ڏنو ويو ۽ ان کي ادب جي ميدان توڙي تاريخ ۾ ڪا جاءِ نه ڏني وئي ۽ بحث جي خيال کان به ان کي خارج از امڪان قرار ڏنو ويو هو ۽ ائين چيو ويندو هو ته هي ڪچهرين جو ڪيرت آهي ۽ ادب جي دائري کان ٻاهر آهي. ليڪن جڏهن ان طرف اسان جي ڪن ڏاهن ۽ سچيت عالمن ڌيان ڏنو ته ڏسندي ڏسندي ڪئين وٿون ونڌجي ويون ۽ ادب جو اهو حصو، جنهن جو تعلق عام ڳوٺاڻي زندگي سان هو ان پنهنجي اهميت ۽ اصليت مڃائي ادب جي تاريخ ۾ جاءِ ورتي، جنهن کي اڄڪلهه ”لوڪ ادب“ چيو وڃي ٿو. مذڪور ڪتاب ”لوڪ ادب جو تاريخي جائزو“ ادب جي انهيءَ حصي تي سير حاصل بحث وارو مواد پيش ڪري ٿو ۽ اسان جي انهن نقادن ۽ اديبن لاءِ هڪ مثال نه پر حقيقت جي حيثيت رکي ٿو، جن اڄ هي محض ڪچهرين جو ڪيرت هو. غور ڪبو ته ادب جي تاريخ جو هي مواد انهيءَ ادب جو حصو آهي، جنهن کي اسان جا عالم ۽ ڏاها ادب عاليه تصور ڪن ٿا.

لائق مصنف لوڪ ادب جي هر صنف کي نهايت سچيتائي ۽ سياڻپ سان بيان ڪيو آهي ۽ ڪتاب کي مختلف عنوانن ۾ تقسيم ڪري انهن جي ماهيت ۽ حقيقت ۾ فني نڪتن تي ٻهڻ بهتر طريقي سان روشني وڌي آهي، جنهن ڪري هي ڪتاب پڙهندڙ توڙي تحقيقي طبقي لاءِ سونهي جي حيثيت رکي ٿو. ڪتاب جي مطالعي سان پڙهندڙ کي اها به خبر پوندي ته ڪچهري ڪيئن ٿيندي آهي، ان جا آداب ڪهڙا آهن، ڪچهارت ڇا آهي، ڪيئن ڳولبي آهي، ان جا ٿپ يا پايا ۽ سُر ڪهڙو آهي. ڏور آهي ته اهو پنجتني سان آهي، سوا لک سان آهي يا ٻئي ڪنهن سان آهي. سينگار ڇا آهي، سينگار ۾ محبوب جي حسن يا عورت جي خوبين لاءِ ڪهڙو تصور ۽ ڪهڙا لفظ استعمال ۾ آندا وڃن ٿا. انهن جي معنوي حقيقت ڪهڙي آهي. نه صرف اهو پر اسان کي ان سان ٻوليءَ جي وسعت ۽ ان جي قوت هاضمه جي ٻڻ خبر پوي ٿي ۽ اهو به معلوم ٿئي ٿو ته ٻوليءَ ۾ مختلف شين ۽ تصورات جا مترادفات يا نعم‌البدل لفظ ڪهڙا آهن، جن کي سگهڙن ۽ مور ملوڪن ڪهڙي ڪماليت سان بيان ڪيو آهي:

مثلاً: آهو عين عجيب جا، سه ڳچي سيڻ،
اره انار ڪيسڪر، ڏوڙر ڏند پرين،
مُشڪ مثل ميں جي، آندي لالائي ته لبن،
ٻوٽ ٻيٽ پرين جو، ڪنير ڪت ڪمن. — الخ

اهڙيءَ ريت ڏهس، جنهن ۾ شين جا ڏهه ڏالا بيان ڪيا وين ٿا، سگهڙن ۽ سالڪن ان ۾ به ويهون واري ڇڏيون آهن. ٻوليءَ جو اهو مواد پنهنجو مٽ پاڻ آهي.

مثال: هڪڙا پين، ٻيا ڦن، ٽيان ٽليهتر، آليهتر
ارڪ، ٻشيهل، راجڪلا، سيستيهتر و سيهتر
اوڪي اوٺ عشق جي، جي واسينگ وجهن ور
اتي ۾ ڏونگر، سسئي رکج "صديق" ڇئي.

سينگار توڙي ڏهسن جي جائزي وٺڻ مان معلوم ٿو ٿئي ته سگهڙ ڪيترين ئي ٻولين جي لفظن کي ان ۾ سموهيو ۽ سهيڙيو آهي، ۽ نهايت سگهڙائپ وجهه مان ڳالهه کي ڳوپ ڏنو آهي. ادب جي انهن وٽن ۾ عربي، فارسي، سنڌي، هندي، سنسڪرت، سرائڪي، پراڪرت، پالي، بلوچي، براهوڪي، ڍاٽڪي، لاسي، ٿري ۽ ڪڇي وغيره ٻولين جا لفظ سالڪن انهيءَ انداز سان بيان ڪيا آهن جو انهن جي اوپري حيثيت معلوم ٿئي ٿي، جنهن مان هڪ طرف سنڌي ٻولي جي ڪشادگي ۽ ٻئي طرف انهن سگهڙن جي ذهني وسعت جي پروڙ پوي ٿي. اهڙيءَ ريت هنر، ڏراهو، پرولي، ڳجهارت، مطلب ته لوڪ ادب جي هر وکر جي وچوڙ ۽ ونڊ جي خبر پوي ٿي. اهو سڀ ثمر سنڌي ٻوليءَ جو سرمايو آهي، جنهن جو تحفظ ضروري هو. جناب سنديلي صاحب انهيءَ ڏس ۾ جيڪو تحقيقي ڪم ڪيو آهي، اهو انهيءَ وکر جي جنسن جي سمجهڻ ۾ وڏي هٿي وارو آهي، جنهن وڌيڪ تحقيق لاءِ هڪ راهه پيدا ڪئي آهي.

لوڪ ادب جي هر صنف ۽ ان جي ڏاتو جي سلسلي ۾ پاڻ جو ڪجهه بيان ڪيو اٿن، اهو ادب جي تاريخ ۾ نهايت اهميت وارو آهي، ۽ هر وکر جي ونڊ ۽ ان جي ترتيب ۽ اڄوڙ کي ڪتاب ۾ جنهن سليقي سان پيش ڪيو ويو آهي، ترتيب ۽ ٺاهه جوڙ جي سلسلي ۾ اهو مرحلو نهايت ڏکيو آهي. لائق مصنف ان کي نهايت بهتر انداز ۾ نڀايو آهي. لوڪ ادب جي صنفن تي اسان وٽ اڳ ۾ ئي ڪيترا ڪتاب شايع ٿيل آهن، جن ۾ خود سنديلي صاحب جا ڪتاب به آهن. ليڪن هن ڪتاب ۾ انهن سڀني جي مجموعي مطالعي ۽ پورتاسيل کي هر جنس جي اهميت ۽ افاديت جي بنياد تي اختصار کان ڪم وٺي حاصل مطالع جي صورت ڏني وئي آهي. ان نقطي ڪتاب لاءِ جامعيت جي صورت پيدا ڪئي آهي.

ڪتاب ۾ وتايو جو نالو "ط" سان لکيو ويو آهي. ان جي سبب تي روشني وجهڻ ضروري هئي. جڏهن ته اسان وٽ وتايو، وتو، هڪ اهم سماجي ڪردار ۽ ڏاهپ جي نشاني آهي. ٻيرائي پنيري کان سواءِ ٻيا به اسر آهن، جن جو ذڪر هئڻ ضروري هو، جهڙوڪ "ڪاڪو آچار" ملڻون حسڻ، سومر شڪاري وغيره، جن جا نقل ۽ چوڻيون عام آهن.

ڪتاب ۾ ڏنل مواد ۽ مختلف هيئتن جي اهميت پنهنجيءَ جاءِ تي آهي. لائق مصنف جتي انهن جي ڪيفيت ۽ ڪميت کي بيان ڪيو آهي، اتي جيڪڏهن اڳتي وڌي انهن جي بنيادي تاريخي اسباب ۽ اوسر تي روشني وجهن ها ته ڏاڍو چڱو ٿئي ها، جاڪاڻ ته "زبان انسان جي

سڀ ڪان عظيم الشان تخليق آهي، جنهن جي ذريعي انسان پنهنجي تجربن، خيالن ۽ احساسن کي ٻين تائين پهچائي ٿو ۽ ان جي شين جو رشتو زبان ۽ مڪان سان ڳنڍي ٿو، جيڪو اڳتي هلي سنڌس تاريخي سرمايو بڻجي ٿو: جيڪو اسان کي اڄ سنڌس ماضي ۽ حال جي صورت ۾ نظر اچي ٿو ۽ اڳتي هلي سنڌس مستقبل جي صورت اختيار ڪندو. دنيا جي هرنئين ۽ پراڻي تهذيب چئن عنصرن جي ترڪيبي عمل سان وجود ورتو آهي: ۱- طبعي حالات، ۲- روزگار جا وسيلا ۽ اوزار، ۳- سوچ جون ڌارائون ۽ ۴- سماجي قدر، اهي چارئي عنصر هر تهذيب جي روح عنصر کي وجود بخشيندا رهندا آهن. جيڪڏهن ڪو به معاشرو پنهنجي دؤر جي تقاضا يا روح عصر جي آواز تي ڪن نٿو ڏئي ته اهو معاشرو زوال پذير ٿي وڃي ٿو، ۽ پنهنجي اهميت وڃائي ويهي ٿو. تهذيب ۽ ثقافت، ڪلچر ۽ سڀيتا جي سمورن کي تاريخ ۾ هميشه ادب زنده رکيو آهي. يا ائين چئجي ته ادب ئي هڪ اهڙو ذريعو آهي، جيڪو قومن جي تهذيب ۽ تاريخ جي اوسر ۾ هٿي ۽ اوجر ڏيندڙ آهي. اسان وٽ ادب جي تعريف ۽ ان جي ڳڻ جي سلسلي ۾ هميشه اختلاف رهيو آهي ۽ ان کي معروضي حالات جي روشني ۾ جاچڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويئي آهي. لائق مصنف کي انهن معروضي حالات تي روشني وجهڻ گهرجي هئي، ڇاڪاڻ ته هي هڪ تاريخي حيثيت رکندڙ ڪتاب آهي، جيڪو سنڌو ماٿر جي تهذيبي معرڪات ڏانهن پڻ وٺي وڃي ٿو. ”جارج طامسن“، ”ڪاڊويل“ ”پليخنوف“ يا ٻين نقادن ۽ ڏاهن هميشه اها راءِ قائم ڪئي آهي ته، ”ادب، پوءِ اهو تاريخ جي ڪنهن به دؤر ۾ هجي، اهو ان سماج جي زندگي ۽ فڪر جو آئينو آهي.“ جناب سنڌيلي صاحب لوڪ ادب جي سلسلي ۾ جيڪا تخصيصي راءِ قائم ڪئي آهي، اها پنهنجي جاءِ تي بهتر، ليڪن هئڻ ائين گهرجي ها ته جڏهن سنڌن ڪتاب جو تعلق لوڪ ورثي سان لاڳاپو رکي ٿو ته پاڻ روايت کان هٽي، ادب جي هن حصي تي تاريخي ارتقا جي روشني ۾ انهن جي تخليقي عنصرن جي اسباب ۽ معروضات تي پڻ بحث ڪن ها ته جيئن ڪتاب جي افاديت ۽ حيثيت ۾ وڌيڪ اضافو ٿي سگهي ها، ۽ ٻين لاءِ اهو صائب راءِ ثابت ٿئي ها. باوجود ان جي هي ڪتاب سنڌي ادب ۾ نهايت اهم مقام رکي ٿو. هي ڪتاب انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ شايع ڪيو آهي.

- محمد حسين ”ڪاشف“

(٦) انگلنڊ جا اڍائي سال

سنڌي ادب جو سفر جڏهن کان وٺي ائين رهيو آهي جو ڪيئي پانڌيڙا پنهنجو فرض نڀائي گمنامي ۾ گم ٿي ويا ته زماني جي فڪر ۽ فراق ۾ ڳريو اوڻ وانگر ڳرندا، جهرندا اسان جو ادبي ميدان ڇڏيو وڃن، يا وري لعل جوڻيجي وانگر ماٺ ميٺ ۾ ابدي سفر تي روانا ٿيو وڃن. لعل جوڻيجي کي جي ادبي سنڌ ڏيڻ وارا وڏي ڪا سنڌ نه به ڏين، پر سنڌس ادب لاءِ چاهه، سنڌ ۽ سنڌين لاءِ سِڪ، حق ۽ سچ چوڻ جي قوت، کيس نه صرف سنڌي ادبي ميدان ۾ پر انسانن جي اٿاهه سمنڊ ۾ مٿاهون ڪري ٿي بيهاري. جڏهن هو جيئرو هو ته هن

هر طرح ثابت ڪيو تہ هو هڪ انسان دوست، دردوند دل جو مالڪ ”لعل“ هو، جنهن جي وڇڻ ڪان پوءِ جي لعل بہ ليجي ۽ پريت بہ رهجي اچي تہ پوءِ سندس لکيل ۽ مٺي پڇاڻان، ڪنين ورهين پوءِ ڇپيل ڪتاب ”انگلنڊ جا اداڻي سال“ ضرور پڙهڻو پوندو، جنهن ۾ لعل پنهنجي اوج سان زندهہ آهي، ۽ انهيءَ پد تي آهي جتان ماڻ ڪوبہ موت ڪيس لاهي نٿو سگهي.

”انگلنڊ جا اداڻي سال“ بقول سندس هڪ ناول آهي، پر ان گڏ سان ڇپيل خطن (جيڪي هن رشيد ڀٽي، تنوير عباسي، شوڪت جماڻي ۽ زندگيءَ جي همسفر ۽ ٻين ساٿين ڏانهن لکيا آهن)، مان ظاهر تہ اهو ٿو ٿئي تہ هيءُ ناول يا ڊائري بنهہ هڪ حقيقت آهي ۽ ساڻس جيڪي واهريو آهي، اهو هُن پيرائتي نموني سان ائين قصو ڪنيو آهي، جو بنهہ پڙهندڙ کي کهلي انهيءَ ماحول ۾ وٺي وڃي ٿو، جت ٻولي ۽ ڪلچر جو تضاد هوندي بہ بدنيتي ۽ بي‌ايماني جو تصور ڪونهي. رنگ ۽ نسل جو تفاوت هوندي بہ ڌڪار يا پيار ۾ ڏوڌ جو بہ تصور ڪونهي؛ بقول لعل جي تہ هتي انسانيت، مذهب ۽ ايمان آهي.

لعل جي لکڻي ۾ ماڻار آهي. ائين جيئن سندس فطرت ٻولي اهاڻي مٺي اٿس، جيئن پاڻ مٺڙو ڳالهائيندو هو. سندس ناول آهستي آهستي من ۾ پيهيو وڃي ٿو ۽ آخر تائين وڃي اندر ۾ پنيت پاريو ڇڏي. جيتوڻيڪ سندس ناول ڪجهہ اڻپورو لڳي ٿو، پر شايد انهيءَ ڪري جو ٿي سگهي ٿو تہ پڙهندڙ چاهيندو هجي تہ اهو داستان، اڻ ڪٽ ڪهاڻي جيان نہ ڪٽي ۽ پڙهندڙ انهيءَ ۾ مست ۽ مگن رهي.

هن ناول جو پيو پاڱو لعل جوڻيجي جا خط آهن، جيڪي هن خاص طرح محترم رشيد ڀٽي، محترم تنوير عباسي، محترم شوڪت جماڻي، پنهنجي زندگي جي ساٿياڻي ۽ ٻين ڏي لکيا آهن. الهن خطن ۾ ڪي خط تہ مٺا، ڪي وري اهڙي ويچار سان لکيا اٿس، جو ڏک جو احساس ٿئي ٿو. هنن خطن مان معلوم ٿو ٿئي تہ لعل، مانچسٽر ۾ دوستن ۽ يارن سان هوندي بہ اڪيلو آهي ۽ جڏهن هت هو تہ بہ هن پاڻ کي اڪيلو محسوس پئي ڪيو، جنهن ڪري هن کي گهران ٻي گهر ٿيڻو پيو. تنوير عباسي هن ڪتاب جي اڳياڙي لکندي لعل ۽ سندس شخصيت جو جيڪو نقشو چٽيو آهي، اهو ڪيس منفرد ماڻهوءَ جي حيثيت بخشي ٿو، خاص طرح سان لعل سان آخري ملاقات ۽ سندس منهن تي موت جي ڇايا بہ نہ هجڻ ظاهر ڪري ٿو تہ لعل اهو لعل هو، جنهن جو قدر سڄي حياتي ۾ ڪنهن بہ نہ ڪيو، پر انگلنڊ ۾ اداڻي سال گذاري ۽ ان تي ڪتاب لکي، نيٺ پاڻ مڃائي ويو. آخر ۾ ڪجهہ ڪتاب جي ڇُسي تي بہ اکر: هيءُ ڪتاب اروڙ پبليڪيشن سکر پاران رشيد ڀٽي ڇپرايو آهي ۽ ساڻس تعاون ڪندڙ آهن: تنوير عباسي ۽ شوڪت جماڻي.

مناسب قيمت، سٺو گيٽ اپ، ڇپائي سکر جي لحاظ کان چڱي اٿس. جس لهڻي انهن دوستن، جو مرحوم لعل جو رکيل مواد جوڙي راس ڪري سيني سان رس ۾ رهايو اٿن.

- حميد سنڌي

(٧) ڪوڪڻ يا ڪلياڻ

استاد بخاري، سنڌ جي چوٽيءَ جي شاعرن مان آهي. گهڻو لکندڙ، سهڻو لکندڙ ۽ عوام لاءِ لکندڙ استاد بخاري، سنڌ جي جديد شاعرن ۾ شيخ اياز کان پوءِ گهڻو پڙهيو، ٻڌو ۽ ڳايو ويو آهي. (”ڳائڻ“ جي معاملي ۾ ته شايد سيني کان گوءِ کڻي ويو آهي!)

استاد بخاريءَ جا هن کان اڳ به شعري مجموعا: ”گيت اسان جا، جيت اسان جي“ (١٩٧٣ع ۾) ۽ ”اوتون جوتون“ (١٩٨٣ع ۾) ڇپجي، وڪجي، پڙهجي، مشهوري ماڻي چڪا آهن. ”ڪوڪڻ يا ڪلياڻ“، استاد جو ٽيون شعري مجموعو آهي، اڳين ٻنهي کان مواد ۽ ضخامت ۾ گهڻو وڏو، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي (سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو) پاران ڇپائي پڌرو ڪيو ويو آهي. اداري جي ڊائريڪٽر انچارج محترم ماهتاب اڪبر راشدي، سچ پچ مبارڪن جي مستحق آهي، جنهن سنڌ جي هن جديد، عوامي ۽ قومي شاعر جو شعر ڇپارايو آهي. خوبصورت ٽائيٽل ۽ اڇي ٻني تي شايع ٿيل شعرن جو هيءُ مجموعو، سنڌي شاعريءَ جي دنيا ۾ هڪ خوبصورت اضافو آهي.

”گيت اسان جا، جيت اسان جي“ ۾ ون يونٽ دور جي مقبول عام قومي جذبن جي ترجمان شاعري، شعر جي مختلف صنفن ۾ ڏنل آهي. ”اوتون جوتون“ گيتن ۽ غزلن تي مشتمل مجموعو، موضوع ۽ مواد جي لحاظ کان پهرئين مجموعي کان اڳرو آهي؛ ۽ هيءُ ٽيون ڪتاب ”ڪوڪڻ يا ڪلياڻ“، سر ”ڪلياڻ“ جي موضوعن تي مشتمل آهي، پر ان جا بيت ۽ وايون، ڪلاسيڪي دور ۽ اڄوڪي سائنسي دور جي شعور جي تسلسل ۽ اوسر جو ڇٽو آهڃاڻ آهن.

استاد بخاري، عام ماڻهن جو شاعر آهي. عام ماڻهن لاءِ شاعري ته ٻين به گهڻن شاعرن ڪئي آهي، پر استاد عام ماڻهن جي وچ ۾ ويهي شاعري ڪئي آهي. هن سراج جي لفظن ۾: ”سنڌ جي تاريخ ۽ اتهاس جو اجتماعي شعور سان ڪئي، سنڌ جي اصلي وارثن، ڳوٺن، وسين ۽ واهڻن جي رهواسين سان گڏجي، وجود جا گوندر گذاريا آهن...... ۽ انهن سان ويهين صديءَ جو شعور ونڊڻ ۽ ورهڻ گهريو آهي.“

استاد بخاريءَ پنهنجي شعر ۾ نه رڳو وزن ۽ موسيقيءَ جا تجربا ڪيا آهن، پر صنفن جي سناءَ، مواد جي پيشڪش، ٻوليءَ جي استعمال ۽ ٻوليءَ جي تخليق جا به تجربا ڪيا آهن. استاد جهڙي ٺيٺ، ڪٽري، عوامي، نثين، لٺينءَ معنيٰ واري ۽ ڇرڪائيندڙ ٻولي، سنڌ جي ٻئي ڪنهن شاعر گهٽ ڪم آندي آهي. اهو ڏانءُ ۽ اها ڏات صرف استاد وٽ آهي.

جديد سنڌي شاعريءَ تي اياز کان پوءِ جيڪڏهن ڪنهن شاعر جو سڀ کان وڌيڪ اثر، سڀ کان وڌيڪ اولڙو يا سڀ کان وڌيڪ ڇاپ رهي آهي ته اهو استاد بخاري آهي. اياز ۽ استاد جي فڪري ۽ شعوري پهچ بابت ضروري ٿو سمجهان ته برک دانشور سراج جا لفظ، حوالي طور ڪم آڻيان، جيڪي هن ”ڪوڪڻ يا ڪلياڻ“ جي مهاڳ ۾ لکيا اٿس:

”اياز ڪلاسيڪي ادب جي روايت کي جديد ذهن سان قبول ڪندي، پنهنجي شعر ۾ نئون شعور اوتيو آهي، پر اهو شعور... ديومالائن جو به محتاج آهي. اياز عوام جي شعور کان مٿڀرو ڀيهي شاعري ڪئي آهي. استاد بخاري شعور مٿاهون رکي ٿو، پر هو عوام جي شعور جي سطح تي لهي، هنن سان مخاطب ٿئي ٿو.“

استاد بخاريءَ هن مجموعي ۾ شامل ٻيتن ۽ واين ذريعي اها ڳالهه سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته اڄ جي دؤر ۾ زندگيءَ جي هر مسئلي، هر ضرورت، هر احتياج، هر احتجاج ۽ هر حَل لاءِ ”ڪوڪڻ“ وڌيڪ آهي يا ”ڪلياڻ“؟

جيڪڏهن پڙهندڙن ”ڪوڪڻ“ جي اهميت کي محسوس ڪندي، ڪنهن ”ڪلياڻ“ لاءِ به سوچيو ته پڪ ئي پڪ استاد جي شاعريءَ کي ڪهڙيل مانُ ملي ويندو.

اُستاد جي شاعريءَ جو هيءُ مجموعو، ٣٧٠ صفحن تي مشتمل آهي ۽ قيمت -/٤٥ رپيا اٿس. شعر جو هيءُ ڪتاب هر لائبرريءَ ۾ رکڻ، پڙهڻ ۽ پڙهي هنئين سان هنڍائڻ جي لائق آهي.

-تاج جويو

(٨) ڪسوٽي

ڪوتا جي ڪلاڪيتر جو اهو جنگ جوان، جنهن پنهنجي ڪلڪ جي ڪوتل کي ڪاغذ تي ڪڏائي پنهنجي پنيان انمٽ ليڪون ڇڏيون آهن، جن جي گيرائي ۽ گهرائي جو اثر ڪافي ديرپا ثابت ٿيندو، سو نه رڳو ڪلام چوڻ تي قادر هو، پر سندس قلم نثر جي ميدان ۾ به مات کائڻ وارو ڪين هو. ”مذهب انسانيت“ جهڙي اخبار کي لنڊي اوستا ۾ ايڊٽ ڪرڻ ۽ طوطي نامي تي تحقيق جا حق ادا ڪرڻ لاءِ به ذوالفقار راشديءَ جي جاڻ، همت ۽ اورچائي درڪار آهي. هو ڪهاڻين لکڻ جي فن ۾ به ڪنهن ٻئي کان پوءِ پرو ڪين هو. سندس اچانڪ انتقال بعد ڇپيل ڪتاب ڪسوٽي سندس سخن ور هئڻ سان گڏ سخن فهم ۽ سخن سنج هئڻ جي ساک پري ٿو.

تنقيد جي ڪنڊن ڀريل رستي تي رڙهڻ لاءِ به ڪنهن سڄاڻ ۽ سورهيه جي ضرورت هوندي آهي، جو پنهنجي پاوَ کي ڪنڊن کان بچائڻ سان گڏ تنقيد ٿيندڙ تي انهن جي چڀڻ جو احساس ٿيڻ نه ڏئي.

ذوالفقار راشدي مرحوم جهڙي قدقامت واري شخصيت جي تنقيدي فن کي هن مختصر مضمون جي ننڍي فريم ۾ سمائڻ نامناسب ۽ ناموزون هئڻ سان گڏ ڪٺن ڪم پڻ آهي.

سنڌي زبان ۾ تنقيدنگارن جي کوٽ منڍ کان وٺي محسوس ڪئي وئي آهي. ان جو وڏو سبب اهو نه آهي ته سنڌ ۾ ڪا تنقيدنگارن جي اڻاٺ آهي، پر ان جو وڏو ڪارڻ اهو آهي ته ڪي ڪتاب جن تي تنقيد ڪئي ويئي ٿي، ان جو ليکڪ ان کي پنهنجي ذاتي هتڪ سمجهي ٿو. ان طرح صحتمند تنقيد جي بجاءِ معاملو وڃي ذاتيات تائين پهچي ٿو. تنقيد حقيقت ۾ ساهت لاءِ ڪسوٽي آهي، جنهن تي لڳائڻ سان کري ۽ کوٽي جي پلي پائت جاڻ حاصل ٿئي ٿي.

ذوالفقار راشدي مرحوم جي ڪتاب ۾ ”احوال اڏو ڳابرا“ هيٺ ليک پنهنجا ويچار ڪسوٽيءَ بابت پيش ڪيا آهن. ان کان سواءِ ان ۾ محترمه ماهتاب محبوب جي ڪهاڻين جو اپياس ۽ محترمه نورالهديٰ شاهه جي ڪتاب جلاوطن جي ٽيڪا لکي اٿائين. شاعريءَ بابت سندس مضمون آهن شاعري ۽ موسيقي جو ميل، نياز همايوني جي شاعريءَ جي تڪ تور ”ڪنڊا ڪوڏ گل ۽ گونج“ جي سري سان، بلوچي شاعري ۽ لوڪ ادب، چنڊچاڻ جي عنوان سان هڪ ادبي بحث، سوجهري جي جدا جدا اشاعتن سان گڏ ڪري ان تي پنهنجا ويچار پيش ڪيا اٿئين. سنڌي طوطي نامي بابت راشدي صاحب جو تحقيقي مضمون پڻ ڪتاب ۾ شامل آهي. ان کان سواءِ ناز سنائيءَ جو مرحوم راشدي کان ڪافي اڳ ورتل انٽرويو پڻ ڪتاب ۾ ڇپيل آهي.

هڪ سؤ سٺ صفحن جي هن ڪتاب جو سرورق فتاح هالپوٽي جي ذوق جو آئيندار آهي. ڪتاب کي سگهند ڪتاب گهر لاڙڪاڻي وارن ڇپائي پڌرو ڪيو آهي. ڇپائيندڙ زيب سنڌي پاڻ قلمڪار آهي ۽ ان سان گڏ ڪتاب کي سهڻو ڪري ڇپائڻ جو تجربو پڻ ڪافي اٿس.

مان ليک جي انهن خيالن سان اتفاق ڪريان ٿو ته ”هن ڪتاب ۾ ڪجهه نوان ته ڪجهه پراڻا مضمون گڏ ڪيل آهن، مگر انهن مان مرحوم جي پنهنجيءَ جاءِ تي اوتري ئي اهميت (مگر ڪٿي ڪٿي ته اجا به مٿي) آهي، جيتري انهن جي ٻيريائين لکڻ ۽ ڇپجڻ وقت هئي.“

ڪسوٽيءَ جي پهرئين مضمون ”نرم لهجي جي ڪهاڻي ماهتاب محبوب“ ۾ راشدي صاحب مصنفه جي شخصيت، فن ۽ زبان لاءِ پنهنجا ۽ ٻين اديبن جا ويچار پيش ڪيا آهن. ماهتاب محبوب هڪ سڃاڻ ليک آهي، جنهن جو نالو ئي ڪنهن ڪتاب (خواهه اهو ڪهاڻين جو هجي خواهه سفرنامو) جي بهتر هئڻ جي سند آهي. هن مضمون ۾ ماهتاب محبوب جي ڪتابن وغيره جو پورو توصيفي جائزو ورتل آهي. تنقيدنگار دعويٰ سان لکيو آهي ته ”سنڌي ساهت/ڪهاڻيءَ جو ڪو ڳهٽڳهرو ماهتاب جون ڪهاڻيون پڙهي پنهنجي زبان تازي ڪري سگهي ٿو.“

محترمه نورالهديٰ شاهه جي ڪتاب ”جلاوطن تي ٽيڪا ٽپي“ ڪسوٽيءَ جو ٻيو مضمون آهي. محترم تنقيدنگار کي هن ڪتاب ۾ ڪا خوبي نظر ڪانه آئي آهي، جنهن جو وستار ڪري. اهي سماج جا ناسور، جي رِسندا رهن ٿا، انهن جي نشاندهي ڪرڻ کي عيب شمار ڪري راشدي صاحب پنهنجي قلم جو زور ڏيکاريو آهي. هن مضمون کان پوءِ نورالهديٰ شاهه جا ٻه خط مٿين تنقيد جي سلسلي ۾ ڏنل آهن، جن مان جلاوطن جي مصنف جي اعليٰ ظرفي صاف ظاهر آهي. ائين معلوم ٿئي ٿو ته فاضل مصنفه مٿينءَ تنقيد کي تنقيد ئي رهڻ ڏنو آهي، ۽ ڪيس ذاتي رنجش جو سبب ڪين بنايو اٿين.

”شاعري ۽ موسيقي جو ميل“ حقيقت ۾ ٻن خوبصورت فنن جو سنگم آهي. ان ڳالهه جي نشاندهي ڪسوٽي جي مٿينءَ مضمون ۾ پليءَ پت ڪيل آهي.

تنقيدنگار (ذوالفقار راشديءَ) وٽ ڪنهن اديب/شاعر جو ڪنهن متي/آدرش سان جانبدار (Committed) رهڻ هڪ ادبي گناهه هو، ان ڪري باوجود شعري خوبين جي هر اهو شعر جو ڪنهن نه ڪنهن متي (مذهبي، سياسي يا آدرشي) سان وابسته هو، تنقيد جو نشانو بڻيو.

لياز هماپوليءَ جي شعري مجموعي "ڏرتيءَ جا گيت" تي تنقيد ڪندي پنهنجي مضمون "ڪنبل ڪوڏ، ڪل ۽ ڪونج: ڦوهڙا ڦولار مٽيءَ جا" ۾ لکي ٿو "... سياسي نعرن ۽ متن تي ٻڌل شاعريءَ جي ڪُجهه حصي هوندي به مڃڻو پوي ٿو ته لياز پوليءَ جو بادشاهه آهي، ۽ سندس لفاظي (Vocabulary) جو خزانو سدا پرپور رهي ٿو. لفظ سندس آڏو ٻانهن-ٻڌا ٻانها آهن..." اها تنقيد نگار جي عظمت ٿي آهي جو باوجود اصولي مخالفت هوندي به هو شاعر جي خوبين جو دل کولي اعتراف ڪري ٿو.

سوجهري ۾ هڪ ادبي بحث ڇڙيو هو، جنهن ۾ ٻين ڳالهين سان گڏ مکيه ڳالهه بحث هيٺ هئي ته هڪ اديب کي ڪنهن سياسي يا نظرياتي متي ڏانهن جانبدار هجڻ ضروري آهي يا نه؟ هي هڪ طويل بحث هو، جنهن ۾ جدا جدا اديبن پنهنجا ويچار پيش ڪيا هئا. ڪسوٽيءَ ۾ اهو بحث تنقيد نگار (ذوالفقار راشدي) جي مضمون سميت شامل ٿيل آهي. مضمون پڙهڻ وٽان آهي.

بلوچي شاعري ۽ لوڪ ادب تي هڪ مضمون ڪسوٽيءَ ۾ ڏنل آهي. هي مضمون مختصر هوندي به پڙهندڙ کي بلوچي لوڪ ادب ۽ شاعري کان روشناس ڪرائي ٿو.

"سنڌي طوطي نامي" تي هڪ تحقيقي مضمون پڻ ڪتاب ۾ درج ٿيل آهي، جنهن ۾ داستان کان وٺي ناول جي موجوده رڳا تي بحث ڪيو ويو آهي.

"مري شال نه ضمير" ناز سنائيءَ جو ذوالفقار راشديءَ کان انٽرويو ورتل آهي، جنهن ۾ ڪسوٽيءَ جي لکندڙ جي ادبي ۽ نجي شخصيت بابت پڙهندڙ کي ڄاڻ ملي ٿي.

ڪتاب جي خوبين کي ڏسندي سندس قيمت ۲۰.۰۰ رپيا مناسب نظر اچي ٿي.

- انيس انصاري

(۹) سنڌ جو سورمو: مولانا تاج محمود امروٽي

مرتب: عبدالرحمان جتوئي.

ڇپائيندڙ: سنڌي ساهت سوسائٽي، شڪارپور.

قيمت: ٻارهن روپيا. صفحا ۱۵۴. ڊيمي سائيز.

سرزمين سنڌ ۾ اولياءِ ڪرام، اهل الله ۽ عالم باعمل پيدا ٿيندا رهيا آهن ۽ انهن جي تعليم و تبليغ ۽ آموزش ۽ پرورش سنڌي معاشري جي نه صرف اصلاح ڪئي آهي، پر ذڪر جي بلندي ۽ وطن پرستيءَ جي عمل جو پرچار پڻ ڪيو آهي. اهڙن بلندپايه جي عالمن ۽ اهل الله مان حضرت مولانا تاج محمود امروٽي رح صاحب پڻ هئا. حقيقت ۾ پاڻ سنڌ جي خود داري، آبرو ۽ عظمت جو نشان هئا. مولانا تاج محمود امروٽي صاحب سنڌ ۾ جهاد، عدم تعاون ۽ انگريزن سان جنگ جوٽڻ جون فتوائون ڏنيون، اهو ثابت ڪيو ته مسلمان ڪڏهن به غلام رهي نٿو سگهي. سندس هجرت جو اعلان، ڀلائن کي سڏ هو ته انگريزن کي ٽڙي ٻاهر ڪڍيو وڃي. انهيءَ

لحاظ کان مولانا تاج محمود رح کي بيشڪ "سنڌ جو سورمو" يا "وطن جي آزاديءَ" جو امام چئي سگهجي ٿو.

اهڙي اهل الله ۽ مجاهد جي زندگيءَ جي ڪارنامن کي منظر عام تي آڻڻ لاءِ محترم عبدالرحمان جتوئي جي ڪوشش قابل تعريف آهي. اسان جي اهڙن بزرگن جي حالات ۽ ڪارنامن کي نوجوان نسل تائين پهچائڻ نهايت ضروري آهي، جو تہ مولانا امروٽي صاحب جي زندگي هڪ مثالي حيثيت رکندڙ هئي ۽ ان مان ايندڙ نسل رهنمائي حاصل ڪري سگهندو.

جتوئي صاحب، مختلف مضمون گڏ ڪيا آهن ۽ مولانا امروٽي صاحب جي صحبتين کان جيڪا بہ معلومات ملي آهي، سا نهايت صدق و سچائيءَ سان گڏ ڪري پيش ڪئي آهي ۽ هيءُ ڪتاب پڙهڻ سان مولانا امروٽي صاحب جي تعليمات مان فيض حاصل ڪري سگهجي ٿو.

- ڊاڪٽر گل حسن لغاري

(١٠) سنڌ جو ولي: حضرت حماد الله هاليجوي رح

مرتب: عبدالرحمان جتوئي.

ناشر: سنڌي ساهت سوسائٽي شڪارپور، ١٩٨٦ع.

قيمت: ڏهہ روپيا صفحا ٩٢: ڪرائون سائيز.

حضرت مولانا حماد الله هاليجوي رح صاحب جن جو خاندان، اصل کان علمي هو ۽ سندن مريدن جو تعداد اڄ بہ سنڌ ۾ موجود آهي. سنڌ جي هن ولي ۽ عارف هاليجي شريف ۾ جيڪا ديني خدمت ڪئي ۽ سنڌي قوم جي اعتقاد ۽ عمل ۾ اصلاح ڪيو، سو هن ڪتاب جي پڙهڻ سان بخوبي معلوم ٿي سگهي ٿو. حضرت حماد الله صاحب جن عالم ۽ عابد هئا ۽ ظاهرداري کان پري رهندڙ هئا. ڪين عالمن ۽ درويشن لاءِ وڏي محبت ۽ الفت هوندي هئي. سندن زندگي، عام ماڻهن کي هدايت ڪرڻ ۽ ذڪر و فڪر جي تلقين لاءِ وقف ٿيل هئي. ان جي علاوه پاڻ حاذق حڪيم بہ هئا ۽ عام ماڻهن جي حاجت روائي ۽ علاج وغيره مفت ۾ ڪندا هئا. سندن ديني، علمي ۽ عرفاني فيض عام هو.

عبدالرحمان جتوئي صاحب، حضرت حماد الله هاليجوي رح جن جي زندگي ۽ فيوضات متعلق مختلف مضمون گڏ ڪري، هن ولي ۽ بزرگ جي نہ صرف عقيدتمندي جو اظهار ڪيو آهي، پر عام ماڻهن کي بہ سندن فيوضات مان بهره ور ۽ فيضياب ڪرڻ جو موقعو مهيا ڪيو آهي، جنهن لاءِ جتوئي صاحب ڪيرون لهڻيون. اميد تہ عارفن ۽ ولين جي محبت رکڻ وارا هن ڪتاب جي تعلق ۽ واسطي سان نيڪ صحبت واري گفتار مان فيضياب ٿيندا. بقول مولانا رومي رح جي:

"اولياءَ جي هڪ گهڙيءَ جي صحبت ۽ همنشيني، سئو سالن جي عبادت کان بهتر آهي."

يڪ زماني صحبت با اوليا،
بهتر از صد ساله طاعت بي ريا.

- ڊاڪٽر گل حسن لغاري

(١١) آڌر لڳا آءُ پرين

"آڌر لڳا آءُ پرين" جي خوبصورت لفافي ۾، مخدوم جميل الزمان 'جميل' پنهنجي دل جيڪا رواني ڪئي آهي، اها شاعريءَ جي ترجماني آهي. جميل صاحب جي زير مطالع تصنيف، آڌر لڳا آءُ پرين، آهستي آهستي کولي وڏي شوق انهماڪ سان پڙهجي ٿي ته ڪئين اڪل ڳالهيون ظاهر ٿي وڃن ٿيون: پوءِ اهو پڙهندڙ جي مرضيءَ تي ڇڏيل آهي ته انهن جي تاويل ۽ تشريح جيئن وڻيس تيئن ڪري. اهو ضروري ناهي ته شاعر جي خيالن سان اتفاق هجيس ها شاعر جو پڙهندڙن سان اتفاق هجي، جيئن اخبارن جا ايڊيٽر مراسلا نگارن جي راءِ سان متفق ٿيڻ لاءِ پاڻ کي پابند ڪونه رکندا آهن.

هي ڪتاب، مخدوم جميل الزمان جي شاعريءَ جو ٻيو ڪتاب آهي. پهرين ڪتاب ۽ هن ڪتاب ۾ فرق صاف ظاهر آهي ڪتاب جي شروعات يادن سان ٿئي ٿي:

مدتن کان بعد جانب سان ملڻ وسري لٿو
زلف خوشبودار جو ڇهڻ وڃڻ وسري ٿو

۽ محبتن تي اختتام پذير ٿئي ٿو:

جميل آئون هتي جيڪي لکان ٿو
خدا جو سنهن ته سڀڪجهه سچ چوان ٿو
جڏهن هالا ڏسان ٿو جيءَ پوان ٿو
مون کي منهنجي چمن سان پيار آهي
مون کي منهنجي وطن سان پيار آهي

مخدوم جميل الزمان، گذريل پنجن سالن کان شاعري ڪندو اچي ۽ پنهنجي ڏن ۽ ارادن ۾ مست آهي. شاعريءَ جي صنفن ۾ غزل هڪ ڏکي صنف آهي، جنهن کي هرويرو جهڙو تهڙو شاعر نڀائي ڪونه سگهندو آهي. غزل جي صنف ۾ تاثر جي همه گيري جو انحصار جيتري قدر ان جي مواد ۽ موضوع تي آهي، اوتري قدر ان جي هيئت ۽ صورت تي پڻ آهي. ائين چوڻ بيجا نه ٿيندو ته غزل ۾ مواد ۽ هيئت، موضوع ۽ صورت جي هم آهنگي باعث همه گيري جي وجود جو تاثر ملي ٿو. ان تاثر کي وجود ۾ آڻڻ لاءِ مواد ۽ هيئت موضوع ۽ صورت جي هم آهنگي پيدا ڪرڻ، غزل ۾ بلڪل ضروري آهي. غزل جا بنيادي موضوع هوندئن ته عشق جي مختلف ڪيفيتن جي ترجماني هوندا آهن، پر غزل جي اها شرح مڪمل ۽ همه گير ڪانهي. ائين برابر آهي ته زندگي ۾ عشق و محبت جا جذبات وڏي اهميت رکن ٿا، پر مضمون ۽ موضوع جي لحاظ کان ان ۾ پيون به ڪيترين زندگي جون ڳالهيون سمائجي سگهن ٿيون. سنڌي شاعريءَ ۾ غزل جي ابتدا کان وٺي اڄ تائين نوان نوان تجربا ڪيا ويا آهن ۽ روايتن ۾ جدتون پيدا

ڪري اچ غزل کي صرف عشق و محبت جو موضوع نہ بلڪ زندگيءَ جي مڪمل ترجماني جي علامت بہ سڏيو وڃي ٿو.

مخدوم جميل جي هن ڪتاب ۾ ڪيترائي غزل آهن ۽ انهيءَ ۾ موضوع اهو ساڳيوئي عشق محبت رکيو ويو آهي، پر ڪن غزلن ۾ ان موضوع جو مفهوم، زندگي جي اهين شعبن سان پڻ هم آهنگ ڪرڻ جي بهترين ڪوشش ۽ ڪامياب ڪئي ويئي آهي.

اڄوڪي تن آسان دور ۾ غزل جا استاد هٿ ڪرڻ بہ مسئلو آهي ۽ غزل کي موزون ڪرڻ بہ ڏکيو فن آهي. مخدوم جميل صاحب جا ڀاڳ ڀلا آهن جو کين پنهنجي ئي گهر ۾ مخدوم طالب المولىٰ سائين جهڙو بهترين استاد مليو ويو آهي، جنهن جي نگراني ۽ رهنمائي ۾ سندس شاعري جو دريا روان دوان آهي.

انهيءَ ۾ ڪوبہ شڪ نہ آهي تہ مخدوم جميل، اڃا تائين بہ پنهنجي استاد جي تقليد ۾ غزل لکندو اچي. مٿس مخدوم طالب المولىٰ سائين جي غزل جو رنگ چڙهيل آهي، پر ان رنگ ۾ رنگجندي آهستي آهستي جميل صاحب پنهنجي هڪ نئين راهہ جو تعين بہ ڪري ورتو آهي. يقينا ان جو بنياد مضبوط آهي. رهنما ڪامل آهي ان ڪري ڪو شڪ نہ آهي تہ هو جدتن ۾ غزل کي حيات نو بخشي ڇڏيندو. بقول مخدوم خليق الزمان تہ:

جدتن ڏي لاڙ پوسون جنهن گهڙي پنهنجو غزل،
شاعري سمجهيو تہ مون کي اچ سنوارڻ ٿا اچن.

واقعي مخدوم جميل الزمان پنهنجي غزل کي جدتن ڏانهن لاڙيو آهي. نوان خيال، نيون تشبيهون، نوان استعارا، نيون ترڪيبون استعمال ڪرڻ تي ڪمر ڪشي بيٺو آهي. سندس ڪتاب ۾ لوا‌ڻ آهي، تاثر آهي، هم آهنگي آهي.

”اتر لڳا اڄ پرين“ جو ٽائيٽل نهايت بهترين ۽ ديده زيب آهي. ڊيمي سائيز ۾ ١٢٠ صفحن جي هن ڪتاب جو بہ آفسيٽ ٩٠ گرام آهي، جيڪو ڏاڍو خوبصورت پيو لڳي.

ڪتاب جي آخر ۾ سائين احمد خان ”آصف“ مصرائي جي ”قطع تاريخ“ پُر اثر آهي.

— انور هالائي

يمنعه من المحرمات
من الجماع يوم انقطاع الحيض ان وقع
الحمل به يولد الذكر وكذا الجماع في الافراد
بعد الحيض اعني الاولى والثالثة والخامسة والسابعة
والتاسعة والحادية عشر والثالثة عشر والخامسة عشر
واما ان وقع الحمل بالجماع في الزوجات فينعقد به البنت
الزوجات بعد الحيض الثانية الرابعة السادسة الثامنة العاشر
الثانية عشر الرابعة عشر السادسة عشر فيمنع ان يعطى دواء مراح
الذكر او دواء مراح الذكر مرتين في كل شهر في الافراد بحسب ان وقع القطع
الحيض في اخر النهار فلا يعطى الدواء في ذلك اليوم بل في اليوم الآتي نهارا ولكن مع الحذر من
الجماع واعطاء الدواء بعد نهار اليوم الثالث بعد انقطاع الحيض وجامع
بعد مراعات الشروط من العطش واكل لحم الديك وغير ذالك

والسلام

بصر الدين

افيون تمام
حب اليهود ٢ درم
بزر [illegible] ٢ درم
حب الملوك ٢ درم
البقر ٢ درم

السلق المجموع وصعد جوهرها بالنار فقدار حبة يعطى بعد الاستعمال من جوهر الجوع
ويعطى كل يوم قدر حبة واحدة الا [illegible] يرجع فان رجع الى [illegible] لا يعود [illegible] بعده

بصر الدين

سنڌ جي ويهين صديءَ جي روشن ضمير عالم ۽ هاڪاري حڪيم
مخدوم بصرالدين صديقي رح جا هٿ اکر
(بشڪريه: مخدوم قاضي محمد مراد صديقي، سيوهڻ)